

Holokaust okolo nás

HOLOKAUST OKOLO NÁS

(Roky 1938 – 1945 v kultúrach spomínania)

Editor Peter Salner

Ústav etnológie
a sociálnej antropológie
slovenskej akadémie vied

MARENČIN PT

Publikácia vznikla v rámci projektu grant VEGA 2/0022/17 Vojnový slovenský štát a holokaust v aktuálnom spoločenskom diskurze (Etnologický pohľad).

Vedeckí recenzenti:

Doc. PhDr. Jolana Darulová, CSc, Filozofická fakulta, Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici
Prof. PhDr. Silvia Miháliková, PhD., Sociologický ústav SAV v Bratislave

Autori:

© PhDr. Peter Salner, DrSc., Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV, Bratislava, 2020
© PhDr. Monika Vrzgulová, CSc., Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV, Bratislava, 2020

Editor: PhDr. Peter Salner, DrSc., Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV, Bratislava, 2020

Vedecká redakcia: PhDr. Katarína Popelková, CSc., Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV, Bratislava, 2020

© Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV, Klemensova 19, Bratislava, 2020

© Marenčin PT, spol. s r. o., Bratislava, 2020

Jelenia 6, 811 05 Bratislava

marenčin@marenčin.sk www.marenčin.sk

Translation © Mgr. Jana Mielcarková, Jakub Tlolka

Photo © Peter Hažlinský, Viera Kamenická, Beata Kasalová, Marián Kišac, Martin Kleibl, Ružena Kormošová, Peter Kozmon, Arne Mann, Peter Salner, archívy Petra Salnera, ÚZŽNO

Cover photo © Peter Salner

Cover © Marenčin Media, 2020

Design and layout © Marta Blehová, 2020

878. publikácia

1. vydanie

ISBN 978-80-569-0744-3

DOI: <https://doi.org/10.31577/2020.9788056907443>

OBSAH

ÚVOD.....	9
STÁLE ŤAŽKÉ SPOMÍNANIE?.....	15
Roky 1938 – 1945 v kultúrach spomínania na súčasnom Slovensku <i>(Monika Vrzgulová)</i>	
SPOMÍNANIE. ALE KTO, AKO A DOKEDY?	99
Diverzifikácia pripomínania holokaustu na Slovensku po roku 1989 <i>(Peter Salner)</i>	
KULTÚRY SPOMÍNANIA MEDZI BUDÚCNOSŤOU A MINULOSŤOU	175
Poznámky.....	180
Literatúra a pramene	211
Résumé	229

Pripomienka obetí aj záchrancov, Zvolen 2020. Foto Peter Salner

ÚVOD

Monografia *Holokaust okolo nás (Roky 1938 – 1945 v kultúrach spomínania)* predstavuje jeden z dvoch záverečných výstupov projektu VEGA 2/0022/17 *Vojnový slovenský štát a holokaust v aktuálnom spoločenskom diskurze (Etnologický pohľad)*, ktorého riešenie prebiehalo v rokoch 2017 – 2020.

Ako svedčí už podtitul, spoločným predmetom záujmu oboch autorov sú podoby holokaustu a vojnového štátu konštruované v súčasnom spoločenskom diskurze, ich reflexie a zmeny, ktorými proces pripomínania prešiel najmä v období po roku 1989. Slovenský štát bol oficiálne vyhlásený 14. marca 1939, ale už po vyhlásení autonómnej Slovenskej krajiny v októbri 1938 zaviedli do praxe prvé protizidovské opatrenia. Neskôr ich zhrnulo Nariadenie 198 zo dňa 9. septembra 1941 o právnom postavení Židov (známe ako Židovský kódex) a vyvrcholili v deportáciách, ktoré začali 25. marca 1942 a dodatočne ich legitimizoval Ústavný zákon 68 zo dňa 15. mája 1942 o vystahovaní Židov.¹ Z tohto dôvodu hovoríme v obidvoch kapitolách o období 1938 – 1945.

Každá časť uverejneného textu je samostatným individuálnym autorským počinom, zároveň však predstavuje výsledok dlhodobej spolupráce. Na definitívnej podobe monografie sa podpísali objektívne aj subjektívne faktory. Do prvej kategórie možno zaradiť skutočnosť, že holokaust a vojnový slovenský štát sa nestali fenoménom, ktorý zaujíma už len odborníkov,

ale sú stále aktuálnym problémom, ktorý sa (hoci nie každého rovnako) dotýka veľkej časti súčasnej slovenskej spoločnosti.

Subjektívne autorov ovplyvnili početné priebežné diskusie a vzájomné oponovanie jednotlivých kapitol. Formovanie záverečnej podoby textu ulahčila skutočnosť, že obaja autori sa vo svojich úvahách vo veľkej miere opierajú o poznatky kolektívnych výskumov, na ktorých sa podieľali. V tejto súvislosti treba vyzdvihnúť medzinárodný výskumný projekt Oral history: Osudy tých, ktorí prežili holokaust, o ktorý sa vo svojich textoch opierajú obaja autori,² pričom Monika Vrzgulová si vo svojej kapitole podrobnejšie všima aj metodiku projektov, ktoré pri skúmaní danej problematiky používali metódu oral history.

V dôsledku prvej Viedenskej arbitráže (2. novembra 1938) sa dnešné územie Slovenska stalo súčasťou troch štátov (Slovenskej republiky, Maďarska a Veľkonemeckej ríše) a jeho obyvatelia teda zažívali tri rôzne príbehy. Nechceme zabúdať na túto skutočnosť, hlavnou témou monografie však je režim vojnového slovenského štátu a holokaust, ktorý sa odohral počas jeho existencie. V tomto prípade ho však nechápeme ako predmet historickej či etnologickej analýzy, ale ako fenomén, ktorý formálne síce skončil v máji 1945, zároveň však ešte aj tri štvrté storočia po oslobodení celého územia Slovenska a skončení holokaustu, ovplyvňuje nielen židov, ktorí prežili holokaust³ (a ich potomkov), ale celú slovenskú spoločnosť. Veď v rokoch 1938 – 1945 sa na jeho priebehu (aktívne alebo pasívne) zúčastňovali nielen židovské obete, ale aj páchatelia, diváci a pomocníci obetí z radov slovenskej majority. Táto skutočnosť a jej následky predstavujú dedičstvo, s ktorým sa obyvatelia Slovenska (nielen preživší, ale tiež reprezentanti politických elít a predstavitelia vedeckej obce) ešte stále len pokúšajú vyrovnat.

Spomienku na holokaust nemožno obmedziť na formálnu sondu do nie tak dávnej minulosti. Pochopenie jeho následkov

vyžaduje nielen poznať osudy, počty a mená zavraždených. K následkom je potrebné zaradiť tiež, ako toto historicky relatívne krátke obdobie ovplyvnilo život preživších a ich potomkov. Ako sa zmenila židovská komunita? Koľko židovských tradícií stratilo nositeľov? Aký bol osud opustených a zdevastovaných cintorínov či synagóg, ktoré zmenili funkciu alebo celkom zmizli z povrchu zemskeho, pretože sa o ne nemal kto starať? Niekdajšie hrôzy zároveň varujú pred možným opakovaním. Veď pokusy rehabilitovať režim a vedúce osobnosti vojnového slovenského štátu predstavujú aj dnes aktuálny problém slovenskej spoločnosti.

M. Vrzgulová sa vo svojej kapitole dotýka aj historických reálií spojených so Slovenskou republikou 1939 – 1945 a s holokaustom. Príčiny udalostí, ktoré sa v tomto krátkom časovom úseku odohrali, však nevznikli vo vzduchoprázdne a nie sú ani výlučným importom zo zahraničia. Podiel na slovenskej časti tragédie má nesporne aj Veľká vojna (1914 – 1918). Zahynulo v nej nemálo vojakov zo Slovenska. Iní sa vrátili ako invalidi. Prinášali si nielen zranené telá, ale aj skúsenosť, že silnejší než biblické „nezabiješ!“ je niekedy príkaz „môžeš“ či dokonca „musíš zabiť!“. A pri hľadaní príčin nesmieme zabúdať na hospodársku krízu, ktorá ožobráčila mnoho rodín a zasiahla aj morálne hodnoty súčasníkov. Na týchto základoch vyrastali „miestne“ zločiny holokaustu, na ktorých sa podieľali aj slovenskí občania. Začínali nariadeniami, ktoré židov vyradovali zo spoločnosti, pokračovali úradne legitimizovanými (hoci morálne neakceptovateľnými) väčšími či menšími krádežami židovského majetku. Vyvrcholením týchto procesov bol vyššie spomínaný tzv. Židovský kódex a najmä deportácie. Prvý vlak do nacistického vyhladzovacieho tábora Auschwitz odišiel z Popradu 25. marca 1942 a v rýchlom slede nasledovali ďalšie transporty.

V textoch tejto monografie sa pozornosť autorov upiera na tri okruhy problémov. Prvým sú psychické, zdravotné, ale aj spolo-

čenské, politické, kultúrne a v neposlednom rade morálne následky rokov 1938 – 1945. Poznatky Moniky Vrzgulovej (2016) či nedávna analýza Petra Salnera (2019a) potvrdzujú spomenutú skutočnosť, že vojnový slovenský štát a holokaust zasiahli celú vtedajšiu spoločnosť a následne aj generácie ich potomkov. Druhým okruhom nášho záujmu sú obsahy a formy spomienkových podujatí, ktoré predstavujú súčasné reprezentácie sledovaného historického fenoménu. Ich iniciátormi a realizátormi boli spočiatku hlavne židovské organizácie, no predovšetkým od roku 2000 ich stále častejšie organizujú aj rôzne štátne alebo lokálne inštitúcie, či občianske združenia a iniciatívy. Túto skupinu podujatí možno interpretovať aj ako prejav rôznych kultúr spomínania, ktoré medzi sebou súperia, pričom niekedy predstavujú priam antagonistické postoje. Obyvateľov Slovenska v tejto súvislosti ovplyvňujú rôzne konšpiračné teórie, formy popierania holokaustu či aktivity extrémistických hnutí vrátane politickej strany Kotlebovci – Ľudová strana Naše Slovensko, ktorá už druhé funkčné obdobie zasadá v parlamente. Tretiu rovinu reprezentujú rôzne formy umeleckého spracovania fenoménu holokaustu v podobe literárnych diel, filmov či divadelných predstavení. V procese kreovania kultúr spomínania majú osobitné miesto pamätníky, pomníky či pamätné tabule vo verejnom priestore, ktoré sú predmetom záujmu kapitoly Petra Salnera. Pri analýze týchto objektov nemožno vynechať inšpiratívnu esej historika Ľubomíra Liptáka (1999) s priliehavým názvom Rošády na piedestáloch. Autor v nej prináša nielen cenný materiál, ale aj zaujímavú analýzu, ktorá vytvára priestor pre úvahy a prípadné polemiky s jeho názormi.

V posledných rokoch pribúdajú stále nové formy pripomínania holokaustu, ale aj úvahy o „únave z holokaustu“. Otázkou je, či pokles záujmu je prejavom spomenutej únavy z holokaustu alebo predstavuje reakciu na narastajúci počet (a stereotyp)

spomienkových podujatí. Pre poznanie a pochopenie uvede-
ných javov je nevyhnutné všímať si fenomén pamäti. Zaoberá sa ním úvodná časť kapitoly Moniky Vrzgulovej, zatiaľ čo Peter Salner vo svojej časti monografie kladie dôraz na analýzu vývoja a aktuálnych foriem pripomínania.

Vo svojich kapitolách sa obaja autori opierajú hlavne o poznatky získané metódou oral history. Aplikovali ju vo viacerých projektoch, do ktorých obaja boli (respektíve sú) zapojení: Oral history: Osudy tých, ktorí prežili holokaust (riešený v rokoch 1995 – 1997), Súčasný obrazy socializmu (2017 – 2021). V tomto výpočte, samozrejme, nemôže chýbať projekt, v rámci ktorého vzniká táto monografia. Podrobnú analýzu použitých výskumných metód čitateľ nájde opäť v kapitole M. Vrzgulovej.

Hoci v centre nášho záujmu je predovšetkým situácia po roku 1989, uvedomujeme si, že pripomínanie tejto doby prešlo v priebehu trištvrte storočia výrazným vývojom. Pre lepšie pochopenie problematiky je preto nevyhnutné všímať si aj staršie formy tohto fenoménu. V druhej polovici štyridsiatych rokov 20. storočia totiž pripomínanie malo iné podoby než v nasledujúcom desaťročí, v liberálnych šesťdesiatych rokoch či počas normalizácie (1970 – 1989). Každé z uvedených období malo vlastné politické a ideologické priority a s nimi spojené hodnotové ukotvenie. Tieto vplyvy sa premietali aj do procesu spomínania. V texte si však nevšimame len minulosť a súčasný stav problematiky, ale uvažujeme aj o jej perspektívach. V týchto súvislostiach sa neodbytné vynára otázka, ako bude slovenská spoločnosť a židovská komunita reagovať na nevyhnutne sa blížiaci odchod posledných pamätníkov obdobia vojnového slovenského štátu a holokaustu. Len budúcnosť však ukáže, do akej miery boli naše úvahy správne...

Peter Salner, Monika Vrzgulová

STÁLE ŤAŽKÉ SPOMÍNANIE?

Roky 1938⁴ – 1945 v kultúrach spomínania
na súčasnom Slovensku

Monika Vrzgulová

Problematiku pamäti sociálni a humanitní vedci intenzívne rozpracovávajú od 80. rokov 20. storočia.⁵ Na Slovensku sa pamäťové štúdiá začali slobodne rozvíjať po roku 1989. Výskumom sociálnej pamäti holokaustu – nakrúcaním spomienok tých, ktorí prežili obdobie holokaustu na územiach dnešného Slovenska – sme sa s Petrom Salnerom začali sústredene zaoberať od roku 1995. Vo svojom texte uvažujem o spomínaní na obdobie rokov 1938 – 1945. Moje úvahy sa budú pohybovať medzi komunikatívnou (sociálnou) pamäťou špecifických skupín pamätníkov a kultúrnou (kolektívnou) pamäťou, resp. rôznymi kultúrami spomínania v súčasnej spoločnosti Slovenska (Assmann, A. 2016a: 9-45). Zaoberám sa prejavmi sociálnej pamäti, ale tiež kultúrami spomínania (židovských aj nežidovských) skupín obyvateľov, resp. aj reprezentáciami holokaustu na Slovensku na celoštátnej úrovni. S Petrom Salnerom zachytávame a skúmame spomienky pamätníkov oboch uvedených skupín na Slovensku. Tie sú predmetom našich úvah, diskusií, aj vedeckých textov. V tejto monografickej práci sa (každý

z vlastného zorného uhla) zamýšľame nad vybranými formami, obsahmi a prejavmi kultúrnej pamäti (Assmann, A. 2016a) holokaustu a vojnového slovenského štátu v dnešnej spoločnosti Slovenska. Na zvolených príkladoch sledujeme, ako je toto historické obdobie pripomínané a interpretované v rámci štátnych, komunitných, lokálnych spomienkových aktivít. Aké obsahy sú o ňom komunikované v spoločenskom (a v jeho rámci politickom, aj mediálnom) diskurze.⁶

Preživší holokaustu, aj ich generační súpútnici z nežidovskej majority, ktorí v tom čase žili spolu s nimi na území dnešného Slovenska, patria dnes k najstarším obyvateľom krajiny a ich počet každým rokom klesá. Aké sú obsahy ich spomienok, aké hodnoty vyjadrujú? Boli a sú ich životné príbehy a reflexie uvedeného historického obdobia verejne známe – stali sa súčasťou kultúrnej pamäti Slovenska?

Spomienky na minulosť (v tomto prípade na vojnový slovenský štát a holokaust) sú v každej spoločnosti prítomné vo viacerých formách súčasne, pričom sa navzájom prepájajú a ovplyvňujú sa. Z formálneho hľadiska možno rozlíšiť obsahy pamäti individuálnej, skupinovej (sociálnej či komunikatívnej) alebo kolektívnej – národnej, resp. spoločenstva štátu (Assmann, A. 2016a: 11). Uvedené formy pamäti sú prepojené s procesom identifikácie (identity) ich nositeľov a zároveň sú predmetom neustáleho spoločenského vyjednávania o tom, čo (a akým spôsobom) si pripomínať, a súčasne aj o čom (zámerne) nehovoriť, na čo treba radšej zabudnúť.

Individuálna biografická pamäť ľudí, ktorí prežili holokaust, resp. žili v dobe, keď sa odohrával, je dlhodobo v centre môjho záujmu. Výskumy robím kvalitatívnymi metódami, medzi ktorými prevažuje metóda oral history a predovšetkým biografické interview. Sledujem, ako sa v dôsledku vnútorných aj vonkajších vplyvov pamäť jednotlivcov modifikuje, ako sa stáva

súčasťou medzigeneračnej⁷ komunikácie a ako sa niektoré jej obsahy postupne dostávajú do kolektívnej pamäti Slovenska. V medzigeneračnej komunikácii si mladšie generácie osvojujú (alebo vedome odmietajú) poznatky, vedomosti a skúsenosti, ktoré sami nezažili, a stávajú sa súčasťou ich pamäti aj identity (Kažmierska 2016: 99). Časť obsahov tejto komunikatívnej (sociálnej) pamäti sa stáva súčasťou kolektívnej (kultúrnej) pamäti národa alebo štátu. To znamená, že sa uchováva a šíria nielen ústne, ale aj prostredníctvom materializovaných nosičov – archívnych prameňov, literatúry, umeleckých diel.

Kultúrna pamäť má v podstate dve podoby. Na jednej strane sú poznatky a fakty o minulosti uložené ako písomné i vizuálne dokumenty v archívoch, artefakty v múzeách, knihy v knižniciach alebo sú to diela v podobe dokumentárnych a umeleckých prác (napr. filmy, fotografie, výtvarné diela). Na druhej strane sú z tejto zásobárne vyberané isté obrázky, symboly a fakty, ktoré sa verejne šíria prostredníctvom spomienkových aktivít, ceremoniálov a rituálov v pamätne dni na pamätných, často autentických miestach spojených s daným historickým obdobím či udalosťou. V tomto texte si budem všimáť túto „aktívnu“ časť kultúrnej pamäti, ktorá je komunikovaná transgeneračne a pravidelne sa potvrdzuje opakujúcimi sa rituálmi počas výročí (Assmann, A. 2016a: 38–42). Spôsob, akým býva minulosť verejne komunikovaná v spoločnosti, sa zvykne označovať aj termínom *kultúra spomínania* (v nemeckej odbornej literatúre sa používa termín *Erinnerungskultur*). Kultúra spomínania pre mňa predstavuje aktívne verejné konštruovanie spomienky na historickú udalosť, obdobie či osobnosť. Vnímam ju ako pendant ku aktívnej, verejne demonštrovanej časti kultúrnej pamäti. Sprítomňovanie minulosti na pamätných miestach a počas spomienkových ceremoniálov je vždy determinované aktuálnou

situáciou v spoločnosti, hodnotami, ktoré deklaruje a uznáva, ako aj charakterom elit a ich politických ambícií. V spoločnosti môžu na jednu a tú istú historickú udalosť či obdobie (vojnový slovenský štát a holokaust k nim patria) existovať v rovnaký čas viaceré – podobné, ale aj diametrálne odlišné, až antagonistické – kultúry spomínania (Kreisslová – Nosková – Pavlásek 2019: 22-23).

Vo svojom texte predstavím výskumné dáta, ktoré sú časťou sociálnej (komunikatívnej) pamäti dvoch špecifických skupín z generácie zážitku (Kreisslová – Nosková – Pavlásek 2019: 58) – ľudí, ktorí prežili to isté historickom období. O kultúrach spomínania týchto dvoch skupín platí predchádzajúce tvrdenie českých kolegov, ako ukážem v ďalšom texte. Zároveň budem uvažovať a sledovať dynamiku obsahov verejných vystúpení na spomienkových ceremoniáloch. Budem si všímať, či sa obsahy sociálnej pamäti preživších holokaust a ich súpútnikov – očitých svedkov holokaustu z nežidovskej majority – nachádzajú v aktívnej oficiálnej kultúrnej pamäti na Slovensku.

Vymedzené historické obdobie rokov 1938 až 1945 na Slovensku, resp. v celom európskom priestore, predstavuje dobu radikálnej sociálnej zmeny. Procesy v spoločnosti Slovenska v tomto období pokladám za sociálnu zmenu, ktorú vyvolala medzinárodná politická situácia, ale aj vnútropolitické procesy najskôr v politickom systéme. Táto zmena odštartovala ďalšiu transformáciu spoločnosti dnešného Slovenska. Dovtedajší systém parlamentnej demokracie medzivojnového Československa (a teda aj Slovenska) sa pomerne rýchlo (počas jesene 1938) menil na autoritársko-totalitný, a ten vytváral podmienky na prípravu a realizáciu prvých fáz holokaustu.⁸ Tieto skutočnosti akcelerovali zmeny verejne proklamovaných spoločenských hodnôt, ktoré zasahovali do individuálnych životov ľudí. Ich spomienky boli v centre mojich výskumov. Zaujímalo ma, ako

si na toto pomerne krátke obdobie šiestich rokov spomínajú, akým spôsobom ho reflektujú cez prizmu svojich identít.

Téma holokaustu a vojnového slovenského štátu sa po skončení druhej svetovej vojny veľmi rýchlo, aj vďaka nástupu komunistov k moci, zmenila v bývalom Československu na tabu.⁹ Holokaust a vojnový slovenský štát ako problematická časť nedávnej minulosti sa nestali predmetom kolektívneho spomínania na Slovensku. Predovšetkým osudy židovských obyvateľov krajiny počas holokaustu, ale aj informácie o nekomunistickom protifašistickom odboji či o vojnovom slovenskom štáte vôbec boli témou, o ktorej sa verejne nehovorilo, vedci ju takmer neskúmali, mladí ľudia na hodinách dejepisu sa o nej neučili (Otčenášová 2010; Michaels 2013). Ak sa „niečo“ hovorilo, išlo o neformálne, útržkovité spomínania v rámci rodinných či priateľských okruhov. Ako v židovskom, tak aj v nežidovskom, majoritnom prostredí. Samozrejme, aj toto moje tvrdenie má svoje výnimky v podobe ľudí, ktorí o svojich zážitkoch hovorili. Spomínali na vlastný osud alebo spomínali na osudy židovských susedov – v privátnom prostredí – pre svojich najbližších, príbuzných či priateľov. Išlo teda o neverejné formy komunikácie. Hlboké spoločenské mlčanie na verejnosti bolo prerušované len občasnými umeleckými (literárnymi či filmovými) spracovaniami témy, ktoré možno datovať najmä do obdobia uvoľnenia komunistického režimu (aj) na Slovensku v 60. rokoch 20. storočia. Naši partneri vo výskume – pamätníci doby – vo svojich spomienkach konštatujú, že na Slovensku počas vlády komunistického režimu vládlo verejné mlčanie a zabúdanie na holokaust.¹⁰

Slovensko nebolo touto reakciou výnimočné. Mlčanie a zabúdanie na holokaust bolo na programe všeobecne v povojnovej Európe, resp. i na americkom kontinente, nielen v krajinách ovládnutých komunistickými režimami (Assmann, A. 2015:

199-214; 2013:23-37). Dlhý čas to platilo aj o Izraeli (Segev 2014).

Bezprostredne po vojne síce vznikali na mnohých miestach zdevastovanej a zranenej Európy aktivity reprezentované jednotlivcami i skupinami, rôznymi komisiami (často išlo o iniciatívy židovských inštitúcií a organizácií), ktoré sa zamerali na záchranný zber svedectiev od preživších.¹¹ Už v 50. rokoch boli k dispozícii stovky takýchto svedectiev. Vo väčšine prípadov sa v danom čase verejne používali (ak vôbec) pri lokálnych súdnych procesoch s nacistickými páchateľmi a ich kolaborantmi, ako aj s obžalovanými predstaviteľmi židovských rád a židovskej polície pôsobiacich v getách a táborech zriadených nacistami a ich kolaborantmi. Zmena vo vnímaní týchto svedectiev a ich zaradení do akademického bádania nastala po procese s Adolfom Eichmannom v Jeruzaleme, kde obžalobu priamo na mieste podporili početné svedectvá preživších (Wieviorka 2006: 56-58, 66-70; Arendtová 2016; Segev 2014). Toto možno pokladať za jeden z kľúčových momentov, keď sa pozornosť vedcov, ale aj svetovej verejnosti, obrátila a začala sledovať genocídu európskeho židovstva – holokaust či šoa aj cez spomienky jej obetí, ktoré prežili. Samozrejme, toto tvrdenie platí hlavne o západných demokraciách, nie o európskych krajinách pod mocenským vplyvom Sovietskeho zväzu.

Programové mlčanie o nepríjemnej a bolestivej minulosti sa v demokratických spoločnostiach západnej Európy s odstupom desaťročí, počas nich vyrástla a dospela generácia narodená po druhej svetovej vojne, postupne menilo (Assmann, A. 2016b). Stratégia *kolektívneho mlčania* alebo *pakt ticha* charakteristický pre verejnú sféru (nielen) povojnovej nemeckej spoločnosti, mal svoj racionálny význam. Bol pragmatickým prístupom potrebným pri ekonomickej a politickej rekonštrukcii európskych štátov, ako aj znovuzjednocovaní spoločností, kto-

rých predpokladom bolo spojiť bývalé obeť a páchateľov do fungujúceho celku (Assmann, A. – Frevert 1999: 76-78). Nielen väčšinová spoločnosť, ale aj mnohí židovskí preživší mlčali. Bola to ich stratégia a snaha ako vytesniť utrpenie a často aj pocity viny z prežitia či dočasnej straty dôstojnosti, na ktorú len neradi spomínali. Mlčanie im malo pomôcť začať žiť nový život, ako konštatovali vo svojich spomienkach. Svoju rolu zohrala aj obava, že im okolie nebude veriť a rozumieť. Píšu o nej mnohí spisovatelia z radov preživších holokaust (Levi 1995; Delbo 2014).

Zdá sa, že zabúdanie bolo (pre židovskú i nežidovskú časť západoeurópskej spoločnosti) v dvoch povojnových desaťročiach, že je vhodným nástrojom na potlačanie a prekonávanie negatívnych emócií prameniacych v minulosti. Malo prispieť k tomu, aby si povojnová spoločnosť bola schopná projektovať spoločnú budúcnosť.

Slovensko ako súčasť Československej republiky pod vládou komunistického režimu nemalo spomínať na svoju ľudácku minulosť (vrátane podielu na holokauste), ale na protifašistický odboj a Slovenské národné povstanie – ideologicky upravené komunistickou interpretáciou. To, akú úlohu bude zabúdanie či udržiavanie spomienok na holokaust zohrávať pri transformácii spoločnosti, závisí od širších kultúrnych rámcov a tiež od hodnôt, s ktorými sa spoločnosť v danom čase identifikuje. Pohyb od stratégie zabúdania k rozpamätávaniu (a jeho podpore), ktorý môžeme za posledných 30 rokov sledovať aj u nás, charakterizuje spoločenský diskurz v mnohých európskych krajinách. Predstavuje posun od modernistického ku moralistickému prístupu spracovávaní minulosti.

Modernistický prístup bol zameraný na budúcnosť a znovuvytváranie vzťahov v spoločnosti, preto nemal ambíciu vracieť sa k problematickej minulosti. Moralistický (terapeutický)

prístup naopak prichádza s ideou, predstavou návratu k traumatickej minulosti, jej spracovania a prekonania. Myšlienka, že plánovanie spoločnej budúcnosti v povojnovej spoločnosti bude dostatočným receptom na prekonanie problematickej traumatizujúcej minulosti bola spochybňovaná nastupujúcimi generáciami. Prevalu napokon získavalo rozpomätávanie sa (Assmann, A. 2016b: 25).

Po páde komunistického režimu sa záujem o dopad traumy a násilia počas druhej svetovej vojny a holokaustu začal prejavovať aj na Slovensku. Od 90. rokov 20. storočia môžeme preto konštatovať, že sa spoločnosť tejto krajiny pokúša o moralistický prístup k problematickým obdobiam svojej modernej histórie. Ide o postupný prechod od zabúdania ku spomínaniu, ktorý Aleida Assmann nazýva procesom transformatívnej sily pamäti (Assmann, A. 2016b: 23-24).

Je zrejmé, že dlhodobé mlčanie počas vlády komunistov sa spájalo so snahou zabudnúť, no spoločnosť zjednotilo len zdanie – demonštratívne na režimom kontrolovanej verejnosti. V súkromí neraz pretrvávali odlišné spomienky a interpretácie tak bývalých obetí, ako aj páchatelov a divákov holokaustu (Hilberg 2002). Mlčanie o holokauste a vojnovom slovenskom štáte v spoločenskom diskurze spôsobilo, že aj po páde komunistického režimu ešte stále pokračuje hľadanie vhodných foriem spomínania na toto historické obdobie, ktoré by spoločnosť skutočne ozdravili a prepojili. Pokusy o spomínanie z viacerých perspektív sa presadzujú len postupne a pomaly. Na tomto procese participujú odborníci – vedci, umelci, novinári, ale aj mienkotvorné spoločenské a politické elity.

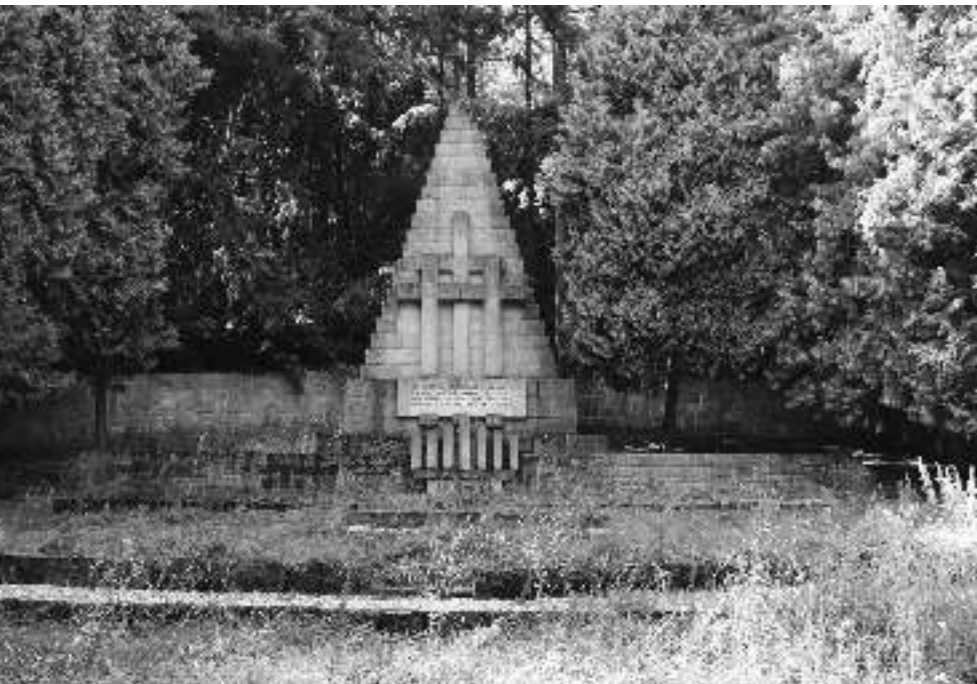
Do uvedeného procesu vstupujú vonkajšie i vnútorné faktory. Z vonkajších medzi najvýznamnejšie patrí sprístupnenie archívov a ich uznanie vo verejnom diskurze a pôsobenie médií. Z vnútorných faktorov zohráva hlavnú úlohu medzigeneračná

dynamika.¹² Proces, ktorej dôležitým prvkom je komunikovanie spomienok na minulosť medzi jednotlivými generáciami nepredstavuje mechanický a priamočiary proces. Skôr ho charakterizuje selektívnosť, ale aj istá miera zjednodušovania. Spomienky staršej generácie bývajú jednak autocenzurované alebo mladšími generáciami prehodnocované, kritizované, spochybňované, prípadne ignorované, ale hlavne prispôbované tak, aby dávali súčasným generáciám zmysel. Generačný konflikt je logickou súčasťou takejto komunikácie.¹³

Pri tomto procese je dôležitý kontext – politicko-sociálny rámec, v ktorom sa odohráva.

Ťažké spomínanie na Slovensku

Slovensko sa po druhej svetovej vojne opäť stalo súčasťou Československa a ocitlo sa tak na strane víťazov. Od roku 1948 v ňom zavládol nedemokratický režim Komunistickej strany a spoločenská situácia nepriala slobodnej debate o komplikovanej minulosti počas existencie vojnového slovenského štátu, ani rôznorodým perspektívam nazerania na ňu. Prístup do archívov, ale aj publikovanie „nevhodných“ informácií bol obmedzený. „Jediná správna“ interpretácia minulosti nesmela odporovať komunistickej ideológii. Ako píše vo svojej kapitole Peter Salner, holokaust a jeho dôsledky si pripomínala len židovská komunita – zvyšky tých, ktorí prežili holokaust a ostali žiť na Slovensku. Verejné spomienkové rituály na obdobie druhej svetovej vojny a protifašistický odboj (vojnový slovenský štát sa oficiálne nepripomínal) sa konali na miestach zasvätených anonymným obetiam fašizmu či protifašistickým bojovníkom, identita obetí, ale aj páchatelov sa v komunistickom spomínaní nešpecifikovala.¹⁴

Pamätník v Kremničke. Foto Arne Mann, 2016

Tí, ktorí prežili spomínané historické obdobie, o svojich vlastných skúsenostiach verejne prehovorili až po páde komunistického režimu v novembri 1989. Znovunadobudnutá sloboda slova, a teda aj spomínanie na minulosť, prinášala do verejného diskurzu diametrálne odlišné, až antagonistické obsahy.¹⁵ Rôzne skupiny pamätníkov prinášali svoje interpretácie minulosti (Paulovičová 2018: 4-34). Tak sa hneď začiatkom 90. rokov objavili a dodnes existujú v slovenskej historiografii, ktorá ovplyvňuje aj mediálny a politický diskurz, dva základné, na odlišných hodnotách stojace spôsoby spomínanie na vojnový slovenský štát a holokaust na Slovensku.¹⁶

Ide o stret skupinových pamätí a ich hodnôt, ktoré sa zrkadlia v reflexii a hodnotení minulosti: konštruujú ich buď v duchu demokraticko-liberálnych, alebo nacionalisticko-kresťanských (resp. katolíckych) princípov. Prvú skupinu reprezentujú bádatelia s ambíciou zaradiť sa do prúdu európskeho kritického bádania a analýzy tohto fenoménu. Skúmajú historické udalosti cez koncepty autoritárskeho režimu, totalitnej moci a antisemitizmu. Zameriavajú sa nielen na makro- a mezorovinu fungovania vtedajšej spoločnosti (napr. Kamenec 1991, 1998; Hlavinka 2007, 2011; Schvarc 2019; Hallon – Schvarc 2015; Nižňanský – Lónčíková 2014), ale časť z nich si všíma aj stratégie prežitia židovských osobností a inštitúcií či nálady a postoje majoritného slovenského obyvateľstva na mikroúrovni (Kubátová 2013, 2018; Hradská 2003, 2012; Kamenec – Hradská a kol. 2015). Ich postupy a závery (zodpovednosť politickej reprezentácie vrátane vysokých predstaviteľov katolíckeho duchovenstva za holokaust na Slovensku, participácia majoritných slovenských obyvateľov na ňom) sú pre časť spoločnosti nepríjemné, nepohodlné či dokonca neprijateľné. Boli (a stále sú) v kontraste s prácami predstaviteľov druhého prístupu. Ten zo začiatku predstavovala hlavne skupina exilových historikov, ale aj predstaviteľov ľudáckej emigrácie. Neskôr k nim pribudli aj niektorí slovenskí historici, ktorí vyštudovali po roku 1989. Spája ich nacionalisticko-katolícka interpretácia rokov 1938 – 1945 na Slovensku. Dôraz kladú na význam historicky prvého národného štátu Slovákov pre rozvoj kultúry a života národa. Prehliadajú, trivializujú alebo v kontexte druhej svetovej vojny relativizujú autoritársky charakter jeho režimu, jeho protizidovskú politiku, ako aj zodpovednosť štátnych a vládnych reprezentantov (medzi nimi aj zástupcov katolíckej cirkvi) za prenasledovanie a diskrimináciu politických odporcov, Židov, Rómov i Čechov.

Po politickom prevrate v roku 1989 sa verejný diskurz na Slovensku stal arénou súperenia naznačených konkurenčných kultúr spomínania, ktoré reprezentovali odlišné ideologické tábory, politické zámery a hodnotové orientácie.¹⁷

Slovensko v tomto období zažilo vlnu nacionalizmu, ktorú ešte viac posilnilo, keď sa v januári 1993 Československá federatívna republika rozdelila po dohode vrcholných politických predstaviteľov na dva suverénne štáty. Po vzniku samostatnej Slovenskej republiky nastalo obdobie hľadania „použiteľnej minulosti“ (Rupnik – Zielonka 2013: 3-25), o ktorú by sa mohol nový štátny útvar oprieť. Obyvatelia, ktorí toto problematické historické obdobie prežili, sa k nemu vyjadrovali už aj vo verejnom priestore – v rámci vtedy obľúbených verejných diskusií v médiách, ale aj v parlamente.¹⁸ Pamätníci konštruovali svoje spomienky na základe vlastných skúseností, ale aj pod vplyvom desaťročia trvajúcej komunistickej propagandy a interpretácie minulosti, často protirečivo. Na jednej strane bol občiansky prístup a v rámci neho úsilie hovoriť o zamlčovaných osudoch židov. Na strane druhej existovala snaha nacionalistov rehabilitovať vojnový slovenský štát. Ich stanoviská podporovali niektorí vládni činitelia, predstavitelia rímskokatolíckej cirkvi na Slovensku, aj celonárodných kultúrnych inštitúcií (napr. Matica slovenskej¹⁹).

Komplikované hľadanie konsenzu v interpretácii minulosti Slovenska v rokoch, zjednodušene povedané, druhej svetovej vojny odrážalo stav kolektívnej pamäti a identity spoločnosti Slovenska. Pri tejto príležitosti sa mi vynorila spomienka na jeden rozhovor s pani Hildou Hraboveckou.²⁰ Opisala mi v ňom situáciu, ktorú zažila niekedy začiatkom roku 1990 na pôde dnešnej Slovenskej technickej univerzity v Bratislave. Pre študentov tu zorganizovali prednášku s diskusiou o slovenskom štáte (1939 – 1945). Rečnil Pavol Čarnogurský,²¹ ktorý študen-

tom vysvetľoval význam samostatného štátu a charakterizoval roky 1939 – 1945 v pozitívnom svetle. Pani Hrabovecká mu v diskusii oponovala, že si tú dobu pamätá inak, lebo tento štát ju násilím deportoval do vyhladzovacieho tábora Auschwitz, v ktorom počas troch rokov zažila nepredstaviteľné utrpenie. Študenti ju vypískali a tí najbližší jej kopali do nôh, aby prestala hovoriť. Príhodu uzatvorila s jej príznačným úsmevom: „Ja ich chápem, chceli byť hrdí na to, že sú Slováci a ja som im to kazila.“ Príklad „hľadania spoločne použiteľnej minulosti“ v praxi.

Martin Bútora označuje 90. roky 20. storočia ako obdobie, keď prebiehala slovenská verzia „Historikerstreit“ (Bútora 2005: 10-20). Tento hodnotový zápas sa však neobmedzil na akademickú pôdu, ale sa premietal do celej spoločnosti. Kým sa časť politickej reprezentácie snažila o akceptáciu Slovenskej republiky ako súčasť Európy, druhá strana deklarovalo nacionalistické videnie sveta. Reprezentovali ho národne až nacionalisticky orientované politické strany, ktoré tento proces spomaľovali, až znemožňovali.

Kultúry spomínania na roky 1938 – 1945 na Slovensku a skupiny ich nositeľov prinášali svoje uhly pohľadu, ovplyvnené nielen odlišnou skúsenosťou, ale predovšetkým odlišnými hodnotovými orientáciami. Rozdeľovali dlhodobo spoločnosť Slovenska a rozdeľujú ju dodnes. Veď u časti obyvateľov, ale aj reprezentantov politických strán či vedeckého výskumu a vzdelávania aj v súčasnosti rezonujú sentimenty na „prvý“ štát Slovákov.

Súčasťou procesu verejného otvárania a komunikovania pamäti rôznych skupín obyvateľstva boli aj kvalitatívne výskumy zamerané na problematiku holokaustu. Časť židovských preživších, ktorí v druhej polovici 90. rokov 20. storočia žili na Slovensku, rozpovedali svoje životné príbehy pre dva medzinárodné výskumné tímy pracujúce vtedy na Slovensku. Spolu

Odovzdávanie videokaziet – stretnutie s partnermi výskumu Oral history: Osudy tých, ktorí prežili holokaust. Traja hlavní protagonisti projektu: Peter Salner, Ingrid Antalová (dnes Vagačová), Martin Bútora, Bratislava 25. 3. 1996. Foto Peter Kozmon

s Petrom Salnerom sme boli členmi jedného z nich²² (Salner 1995, 1997; Vrzgulová 2002, 2016, 2020: 216-221).

Obaja sme už 25 rokov aktérmi a zároveň pozorovateľmi. Sledujeme proces, ako sa individuálne príbehy tvoriace biografickú a zároveň komunikatívnu pamäť svedkov holokaustu postupne dostávali prostredníctvom médií, vzdelávacích aktivít a umeleckých spracovaní do verejného diskurzu. Ako sa pomaly aspoň čiastočne začali stávať ich obsahy témami verejného spomínania na holokaust – súčasťou kultúrnej pamäti a kultúry spomínania na štátnej úrovni. Ide o proces dlhodobý a postupný. Charakterizuje ho kolísavá dynamika, selektívnosť a premenlivosť, ako to pri konštruovaní minulosti býva (Maslowski – Šubrt 2014; Kiliánová 1999: 61-81; Kiliánová – Kowalská – Krekovičová 2009; Halbwachs 2010). Podobnú skúsenosť,

ktorá však trvá kratšie, mám aj s výskumom pamäti nežidovských očitých svedkov holokaustu.²³ Ten sa realizoval takmer o 20 rokov neskôr ako predchádzajúci. V podkapitole zaradenej nižšie predstavím dáta z oboch výskumov, výskumnú vzorku, použité metodologické postupy. Budem uvažovať aj o spoločenskej atmosfére počas realizácie výskumov a jej vplyve na výskum samotný. Predstavím obsahy komunikované oboma skupinami pamätníkov z generácie zážitku²⁴ o holokauste a vojnovom slovenskom štáte. Upozorním na kľúčové témy a ich interpretácie a budem uvažovať o selektívnom výbere obsahov, ktoré sa už dostávajú do kultúrnej pamäti Slovenska a sú aj súčasťou verejných kultúr spomínania.

Krátky historický exkurz

Skôr, než sa zameriam na hlavnú tému monografie, pokúsim sa stručne charakterizovať sledované historické obdobie. Tridsiate roky 20. storočia boli pre vtedajšie Slovensko začiatkom výraznej (nielen sociálnej) zmeny.²⁵ Podobné procesy boli charakteristické pre (minimálne) celú Európu. Z dnešnej perspektívy išlo o pomerne rýchly sled akoby na seba nadväzujúcich udalostí, ktoré niesli so sebou zmenu štátnych hraníc, dovtedy platných noriem, hodnôt, aj spôsobov medziľudskej komunikácie na mikroúrovni spoločnosti. Zahraničná politika nacistov, ktorí sa dostali k moci v Nemecku po voľbách v roku 1933, ich požiadavky na politickú reprezentáciu vtedajšieho Československa a podpísanie mníchovskej dohody svetovými mocnosťami 30. septembra 1938 boli začiatkom konca tohto štátu a jeho demokratického parlamentarizmu. Vyhlásenie autonómnej Slovenskej Krajiny 6. októbra 1938 ilustrovalo odstredivé tendencie ľudákov a prinieslo jeho ďalšie oslabenie.

Druhá republika neprišla len o územia s väčšinou nemeckého obyvateľstva v českých zemiach, ale tieto procesy sa dotkli aj Slovenska. K nacistickej tretej ríši boli pričlenené lokality Petržalka (nemecký názov Engerau) a Devín (Theben).²⁶ O krátky čas (2. 11. 1938) v dôsledku prvej Viedenskej arbitráže stratilo autonómne Slovensko aj výraznú časť svojho južného a juhovýchodného územia.²⁷

Obdobie autonómie (6. 10. 1938 – 14. 3. 1939) predstavuje síce len polročné, no zároveň kľúčové obdobie v procese radikalizácie života na Slovensku. Počas neho predovšetkým predstavitelia Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (ďalej HSĽS) radikálnym spôsobom demontovali parlamentnú demokraciu a budovali autoritársky politický systém. Eduard Nižňanský vo svojich prácach presvedčivo ilustroval, ako prebiehala likvidácia politickej plurality Republiky Československej, ale aj občianskej spoločnosti, ktorá sa za pomerne krátke dve desaťročia začala vytvárať (Nižňanský 1999, 2001). Súčasťou každodennej praxe tohto obdobia zmeny sa stalo zdôrazňovanie pozitív národnej samostatnosti, najmä ale šírenie strachu a neistoty. Už v tomto období ľudácky režim bez súdov internoval do koncentračného tábora v Ilave nielen politických oponentov, ale aj ľudí vyznávajúcich demokratické hodnoty medzivojnového Československa (Zavacká 2018: 37-38). Nastupujúci režim vytváral intenzívne obraz nepriateľa slovenského národa, ktorý symbolizovali predovšetkým Česi a Židia (Kamenec 2015: 153-155). Ešte v decembri 1938 podpísala slovenská autonómna vláda s českou dohodu. Týkala sa 9000 českých štátnych zamestnancov, ktorí mali na jej základe opustiť Slovensko (Fiamová – Lônčíková 2019: 4-5; Hallon 2011: 179-192). Nepriateľom číslo jeden, na ktorého sa zameriavali špeciálne právne úpravy a následné postupy upevňujúceho sa autoritárskeho režimu, boli židovskí obyvatelia. Evidentná snaha o elimináciu židovskej komunity

z verejného, spoločenského a ekonomického života Slovenska bola sprevádzaná v niektorých mestách násilnými vystúpeniami členov Hlinkovej gardy (HG),²⁸ ale aj civilistov z majoritnej verejnosti voči miestnym židom.

V dôsledku verdiktu prvej Viedenskej arbitráže slovenská autonómna vláda vydala nariadenie, ktoré je možné z dnešného hľadiska a úrovne poznatkov jednoznačne chápať ako predzvesť tragických osudov židov žijúcich na území vtedajšieho Slovenska. Deportácie židovských obyvateľov v novembri 1938 na „územie nikoho“ – do pásma, ktoré malo Slovensko odstúpiť horthyovskému Maďarsku – boli akýmsi nácvikom neskorších deportácií do nacistických vyhladzovacích táborov a giet na území okupovaného Poľska. Ako konštatuje historik Michal Frankl:

„V přeneseném slova smyslu se země nikoho stala symbolem masového zbavování Židů ve středovýchodní Evropě formálního občanství a občanských práv. Přístup, který byl v roce 1938 testován na židovských vyhnancích a uprchlících, byl například jen o něco později uplatněn na všechny slovenské Židy, bez ohledu na formální občanství“ (Frankl 2019: 115).²⁹

Slovenský štát vznikol 14. 3. 1939 z Hitlerovej vôle v oklieštených nových hraniciach. Jeho existencia pod dohľadom nacistického Nemecka znamenala upevnenie a prehlbovanie začatej sociálnej zmeny. Radikálne sa menili oficiálne proklamované hodnoty a normy správania. Kontext tejto zmeny vytvárala vnútorná politika autoritárskeho ľudáckeho režimu, kde hlavnou bola tzv. židovská otázka a jej riešenie. Dobová propaganda vytvárala a živila obraz nepriateľa, zbavovala ho ľudskej podoby aj nároku na (slušný) život. Súčasný poznatky slovenskej historiografie ukazujú, že okrem v propagande úspešne využívanej dichotómie „my“ a „oni“, tu bol ďalší podstatný moment, hnacia

sila a motivácia vnútornej politiky ľudáckeho režimu. Bol ňou majetok židovských obyvateľov (napr. Hlavinka 2019: 313-324; Hallon 2019: 244-258; Hallon – Hlavinka 2019: 259-312; Nižňanský – Hlavinka 2010a, b).³⁰ Reakcie na novú realitu sa medzi obyvateľmi vtedajšieho Slovenska nesporne líšili v závislosti od toho, aké miesto vo svojej štruktúre (a tým aj dopad na ich každodenný život) im nový režim ponúkal. To záviselo od ich etnickej, sociálnej, náboženskej, ale aj lokálnej (veľkosť sídla a jeho miesto vo vzťahu centrum a periféria) príslušnosti. Diferencie v postojoch a vzťahu k novému štátu súviseli aj u slovenskej katolíckej majority od miery zainteresovania a participácie na praktickej realizácii politiky HSLS – napríklad v procese arizácií či deportácií. V krátkej histórii vojnového slovenského štátu (1939 – 1945) je možné identifikovať isté kvalitatívne odlišné obdobia, vypäté procesy a situácie – uzlové body tzv. riešenia židovskej otázky na Slovensku. Tie predovšetkým sa nachádzajú v naratívoch svedkov tejto doby (zachytených metódou oral history). Spomienky na postupnú stratu majetku, predchádzajúceho sociálneho statusu a spôsobu života sú konštruované cez prizmu osobnej skúsenosti a identity spomínajúcich. Sú formulované s odstupom niekoľkých desaťročí a prinášajú, celkom prirodzene, aj reflexie a hodnotenia tohto historického obdobia.

Rozhovory a biografické rozprávania – základná výskumná databáza

Základným materiálom pre moje uvažovanie sa stali prepisy audio a videonahrávok výskumných rozhovorov vedených predovšetkým metódou oral history. Ide buď o biografické naratívy, alebo oral history interview. Výskumy so židovským

mi a nežidovskými pamätníkmi boli realizované v dvoch rozličných obdobiach.³¹ Vzhľadom na identitu respondentov ich výsledná podoba a obsahy, resp. interpretácie historických udalostí, sa od seba prirodzene odlišujú. Oba hlavné korpusy rozhovorov vnímam ako komplementárne súbory naratívov reprezentujúcich *komunikatívnu/sociálnu* pamäť dvoch veľkých skupín – židovských a nežidovských svedkov vojnového slovenského štátu a holokaustu. Predstavujú dve perspektívy na problematiku holokaustu na Slovensku, ktorý sa odohral na území dnešnej Slovenskej republiky³² a obsahujú štyri hlavné tematické okruhy: židovské spomienky na dobrých a zlých majoritných spoluobčanov a spomienky majority na osudy židov a konanie majority.

Spomienky ľudí, ktorí túto dobu zažili, predstavujú konkrétne osobné zážitky a skúsenosti, ktoré charakterizuje selektívnosť a kontextualizácia. Vyberajú podľa nich nosné (alebo podľa nich zaujímavé pre výskumníkov) a ilustratívne príbehy. Ako sa chronologicky kreuje v rozhovore životopisné rozprávanie, tak sa odvíjajú spomienky aj na veľké historické udalosti a zmeny, ak im vstúpili do každodenného prežívania.

Determinantom vplývajúcim na obsahy týchto spomienok je pochopiteľne identita (identity) spomínajúcich: ich rod, vek, náboženská, etnická, lokálna príslušnosť, ako aj vzdelanie a ďalšie osobné charakteristiky a znaky. Tak ako Annette Wieviorka (2006), Henry Greenspan (1998), Stacey Zembrzycki (2013: 129-144) či Thomas Trezise (2013), aj ja vnímam životné príbehy pamätníkov ako ich subjektívne rekonštrukcie sociálnej reality určitého historického obdobia či historickej udalosti. Svedkovia vo svojich vyrozprávaných, ale aj napísaných spomienkach interpretujú historické obdobie či udalosť pre bádateľa, ktorí vedie rozhovor, no môžu mať na zreteli aj budúcich poslucháčov, čitateľov. Zároveň im ide aj o budovanie vlastného

obrazu. V niektorých sporných situáciách preto z obavy, že by ich vtedajšie konanie bolo nesprávne pochopené, prípadne bolo vnímané negatívne, volia mlčanie či zabúdanie ako efektívne nástroje sebaaprezentácie.

V životopisnom naratívne sa respondenti prezentujú ako sociálne bytosti. Lynn Abrams skúmajúc vzťah pamäť – identita – trauma hovorí o konštruovaní a rekonštruovaní seba prostredníctvom aktívneho rozprávania spomienok (Abrams 2016: 35). Tieto spomienky – zdroje môjho výskumu – ovplyvňuje aj dobový kontext výskumu. Dôležitú úlohu zohráva spôsob, akým je historické obdobie, na ktoré pamätníci spomínajú, vnímané v súčasnej spoločnosti. Podobne významný determinant je aj jazyk a obsahy, ktoré fungujú o tomto historickom období v aktuálnom spoločenskom diskurze.

Spomienky na holokaust z perspektívy oboch vyššie zmienených skupín sú obsahom mojich úvah a prác od roku 2016 (Vrzgulová 2016a, b, 2018). Pri analýze ich obsahov a pri ich porovnávaní som si uvedomovala, ako doba výskumu, dobová spoločenská atmosféra ovplyvnila to, čo napokon respondenti v rozhovoroch hovorili. Ekológia svedectiev doby (holokaustu) je užitočnou perspektívou, ako rozhovory vnímať, čítať či počúvať, a ako im lepšie porozumieť. Okolnosti výskumu, miesto či krajina, kde sa rozhovor nakrúca, jazyk, v ktorom sa odohráva, ako aj doba, kedy sa realizuje, sú v procese analýzy a interpretácie rozhovorov výrazne nápomocné informácie (Pollin-Galay 2018; Rice 2017).

Rozhovory so židovskými pamätníkmi

V polovici 90. rokov 20. storočia sa realizoval na Slovensku prvý oral history výskum zameraný na ľudí, ktorí prežili holokaust. Táto premiéra predstavovala súčasne záchranný výskum. Zachytené videorozhovory predstavovali vtedy časť sociálnej pamäti židovskej komunity na Slovensku. Teda tých ľudí, ktorí sa po skončení vojny vrátili domov – na Slovensko a prežili tu celý svoj život, vrátane celého obdobia komunistického režimu. Žili tu aj v čase výskumu a boli ochotní prehovoriť – podeliť sa o svoje životné príbehy.³³ Už vtedy sme si uvedomovali výnimočnosť celého výskumu, ale súčasne aj jeho oklieštenosť. Veď väčšina židovských obyvateľov zo Slovenska holokaust neprežila,³⁴ iní sa po skončení vojny rozhodli nevrátiť alebo opustili rodnú krajinu v niektorej z povojnových emigračných vln (Bumová 2008, 2010; Salner 2016), resp. individuálne. Napriek tomu išlo pre väčšinu z nich o výnimočnú situáciu: úplne po prvýkrát, po 50 rokoch od skončenia druhej svetovej vojny, boli preživší holokaustu oslovení bádateľmi vo veku ich detí a vnúcat, aby rozpovedali svoj životný príbeh. Výpovede židovských respondentov zachytené v rozmedzí rokov 1995 – 1997 boli prvými formuláciami a reflexiami, ktoré sa ešte len mali stať súčasťou mediálneho a spoločenského diskurzu na Slovensku. Boli prvými opismi toho, čo naši respondenti zažili – v rokoch holokaustu, resp. aj pred a po ňom. Hovorili o rodine, v ktorej vyrastali, o jej zložení, sociálnom statuse, o vzťahoch s miestnou majoritou. Hovorili o blízkych, priateľoch, susedoch, ale aj o svojich prenasledovateľoch, väzňoch a vrahoch ich blízkych.³⁵

Ako som už spomínala, politickú atmosféru polovice 90. rokov 20. storočia v spoločnosti Slovenska charakterizoval citeľný nárast nacionalistických až šovinistických prejavov na

*Odobrávanie videokaziet – stretnutie s partnermi výskumu Oral history: Osudy tých, ktorí prežili holokaust, Bratislava 25. 3. 1996.
Foto Peter Kozmon*

verejnosti aj v médiách. Tento spoločenský kontext logicky ovplyvňoval našu prácu na projekte.³⁶ Na jednej strane u oslovených pamätníkov oživoval reminiscencie na vojnový slovenský štát, mnohí nám hovorili o svojich obavách z možného návratu podobných pomerov. Na strane druhej sme zaznamenali nielen osobné pokusy vyrovnáť sa s vlastnou minulosťou, ale najmä potrebu či snahu odovzdať posolstvo mladším generáciám a varovať súčasníkov. Pre nás (osobne, aj z hľadiska projektu) bolo dôležité, že napriek uvedenej, nie veľmi prajnej politicko-spoločenskej atmosfére nám väčšina oslovených vyjadrila dôveru. Rozhodli sa podeliť s nami o svoje pocity a zážitky z obdobia holokaustu, ale aj so skúsenosťami zo života po ňom, v spoločnosti bez demokracie, pod vládou komunistov. Významnú úlohu u pamätníkov nepochybne zohral faktor *vedomia historického času*, resp. niektoré jeho súčasti. Politický kontext hral síce dočasne proti nám, ale potreba či dokonca morálna povinnosť vyhraniť sa proti nemu nám skôr pomohla. Aj ďalšie skutočnosti pracovali skôr v náš prospech. Martin Bútora hovorí o troch časových rámcoch. Prvý je *čas generačný*: svedkovia, ktorí holokaust prežili, už dozreli do veku, keď človek rozmýšľa, čo po sebe zanechá. S tým priamo súvisel aj *čas rodinný*: niektorým svedkom dorástali vnuci, cítili, že je načase vrátiť sa k tragickému a citlivému obdobiu vlastných životov a odovzdať mladšej generácii svoju skúsenosť. Nemenej dôležitý vo vzťahu k nášmu projektu bol aj *čas spoločenský*: mladá Slovenská republika, podobne ako každá iná otvorená demokratická spoločnosť, sa snažila vrátiť ku svojej minulosti a usilovala sa s ňou vyrovnávať. Spoločnosť na Slovensku mala ambíciu byť otvorenou demokraciou, ale na takéto vyrovnávanie len pomaly dozrievala (Bútora 2005: 18).

Výskum preživších holokaustu (1995 – 1997) bol súčasťou už dlhšie trvajúceho medzinárodného projektu zastrešeného

univerzitou Yale. Filozofiu celého výskumu charakterizoval jeho iniciátor profesor Geoffrey H. Hartman ako povinnosť bádateľov počúvať svedkov holokaustu a poskytnúť im priestor, aby hovorili sami za seba. Dôraz bol kladený na zachytenie životného príbehu pokiaľ možno bez zbytočných prerušení a otázok. Rovnako dôležitou úlohou projektu bolo aj obnovenie spoločenského dialógu s ľuďmi poznačenými holokaustom, ich integrácia do každodenného života, čo bol neľahký cieľ.³⁷ Od začiatku sme sa usilovali o empatický prístup už pri prvých kontaktoch s potenciálnymi respondentmi, ako aj pri samotnej realizácii rozhovoru. Ten sa zameriaval na osobnú výpoveď svedka, pričom bádateľ zostával v úzadí. V zábere kamery bol len spomínajúci svedok. Prostredie, v ktorom sme pracovali, nebolo nijako štylizované. Na nakrúcanie sme využívali predovšetkým neutrálne priestory rôznych inštitúcií.³⁸ Mali pôsobiť čo najmenej rušivo, nášho svedka sme chceli oslobodiť od povinností hostiteľa a navodiť atmosféru istoty a pohody, aby sa nemusel zaťažovať vonkajšími okolnosťami a dokázal sa ponoriť do svojich spomienok. Rozhovor bol vedený v pokojnom, hĺbavom, chápanom ovzduší. Otázky sme formulovali so snahou o porozumenie a nekonfrontačne, aby spomínajúcemu ani náhodou neevokovali a nepripomínali nátlak či dokonca výsluch (Hartman 2002: 494). Praktické skúsenosti s realizáciou uvedeného metodologického prístupu sme komunikovali vo viacerých vedeckých textoch (napr. Salner 1997; Vrzgulová 2016a: 11-34, 2020: 215-246).

Pri jednotlivých svedectvách pracovný tím tvorili dvaja výskumníci – moderátori,³⁹ ktorí viedli rozhovor so svedkom holokaustu a kameraman, ktorý interview nakrúcal.

Pojmy označujúce účastníkov výskumného rozhovoru od 90. rokov 20. storočia zaznamenali vývoj. Odráža proces, ktorý sa odohral v kvalitatívnom výskume. Tak ako sa „scitlivovalo“

a precizovalo uvažovanie o etike takéhoto výskumu – menili sa označenia aktérov výskumu cez bádateľov, opytujúcich sa, respondentov až po partnerov vo výskume.⁴⁰ Myslím, že metodika a techniky výskumu s dvoma výskumníkmi a jedným spomínajúcim pamätníkom boli vskutku dobre premyslené. Takýto model nám umožňoval rozdeliť si úlohy podľa individuálnych charakteristík svedka, našich predností či nedostatkov, ale aj momentálneho fyzického a psychického nastavenia. Obvyklá prax bola, že jeden výskumník viedol rozhovor a druhý počúval, a prípadne si robil poznámky, zaznamenával, čo bude treba doplniť alebo vysvetliť a podľa vlastného uváženia v prípade potreby vstupoval do záverečného dialógu. To, komu bude prednostne rozprávať svoj príbeh, určil hneď na začiatku celkom prirodzene a spontánne sám svedok. Voľba „hlavného“ poslucháča či partnera v rozhovore, sa veľmi logicky odzrkadlila v spôsobe svedkovho rozprávania, v obsahoch jednotlivých spomienok, vo výbere a vysvetľovaní niektorých reálií. Naším cieľom bolo získať čo najucelenejší biografický naratív – so začiatkom v detstve, ak to vek spomínajúceho dovolil, tak s charakteristikou rodinného prostredia pred šoa a s ukončením podľa slobodnej voľby rozprávajúceho, niekedy hneď po vojne, inokedy v skratkovito načrtnutej povojnovej dobe smerom do súčasnosti.

Až po ukončení biografickej časti rozhovoru samotným svedkom nasledovali naše otázky zamerané na doplnenia či vysvetlenia detailov udalostí a situácií, na ktoré svedok spomínal. Postupne sme si pre túto časť rozhovoru vypracovali nielen hlavné okruhy, ale aj sadu otázok, ktoré sme sa snažili položiť všetkým rovnako – o najväčšom strachu, o dôvodoch rozhodnutí vrátiť sa domov po skončení vojny, o privítaní, ktoré ich po návrate čakalo, o očakávaníach budúcnosti alebo o vzťahu k judaizmu, či o židovsko-nežidovských vzťahoch

a ich kvalite, ale aj o postojoch voči komunistickému režimu a vlastných životných skúsenostiach počas neho. Práve istá formálne identická štruktúra druhej časti rozhovorov otvárala ďalšie možnosti prepájania a porovnávanie svedectiev. S odstupom času predstavuje významný prínos a pridanú hodnotu k aj tak mimoriadne bohatému zdroju informácií, ktorý týmto výskumom vznikol.

Rozhovor nakrúcaný na profesionálnu kameru bol doplnený prehľadným biografickým dotazníkom a dôkladnou asi deväťstranovou zmluvou medzi výskumnou inštitúciou a svedkom holokaustu. Definovala, akým spôsobom a za akých podmienok môžeme nahrávku, aj jej prepis používať. Na poslednej strane bol ponechaný prázdny priestor, kde mohli naši partneri vo výskume napísať svoju osobnú podmienku, pripomienku, dovoľenie či obmedzenie, alebo inak špecifikovať zákaz. Mnohí ho využili a napísali svoje podmienky – napr. sa svedectvá nemôžu premietiť na území Slovenska alebo sa môžu zverejniť až po určitej lehote či smrti svedka. Tieto ich obmedzenia hovorili jasne – chceli vypovedať, ale zároveň mali obavu zverejniť svoj príbeh na území Slovenskej republiky. Tento detailný, dnes by sme povedali, informovaný súhlas účastníka výskumu, sa ukázal veľmi užitočný v nasledujúcich rokoch, keď o nakrútené rozhovory prejavili záujem nielen akademici a študenti pri svojich bádaniach, ale aj filmári či novinári. Na Slovensku pri etnologických výskumoch v tom čase nebolo obvyklé takýmto právne-etickým spôsobom podchytiť nielen výskumný vzťah, ale aj narábanie s výsledným produktom výskumu. Myslím, že toto bol začiatok uvažovania a cibrenia našej vlastnej etiky výskumu. Informovaný súhlas, ktorý sme ako dôsledok európskej i slovenskej legislatívy o ochrane osobných údajov začali používať na našom pracovisku ako povinnú súčasť výskumných dokumentov podstatne neskôr,⁴¹ sa pre nás s Petrom Salnerom

stal neoddeliteľnou súčasťou výskumov už od polovice 90. rokov 20. storočia.

Na Slovensku v tom čase prebiehal ešte jeden medzinárodný výskum metódou oral history zameraný na preživších holokaust. Realizovala ho The Survivors of the Shoah Visual History Foundation so sídlom v Los Angeles, ktorú založil v roku 1994 Steven Spielberg. Projekt vznikol ako priamy dôsledok jeho skúsenosti z nakrúcania filmu Schindlerov zoznam. Dnes ju preživší volajú skrátene Spielbergova nadácia (Shenker 2015: 112). V súčasnosti už pôsobí v zmenenej podobe ako univerzitné pracovisko na University of South Carolina ako Spielberg Foundation – Institute for Visual History and Education. Archivuje a sprístupňuje viac ako 55 tisíc svedectiev ľudí, ktorí prežili holokaust, ale aj iné genocídy na celom svete.⁴² Časť svedkov holokaustu sa po spolupráci na našom projekte rozhodla poskytnúť interview aj tomuto projektu. Hoci aj ich pracovnou metódou bola tiež oral history, svedkovia sa stretli s odlišným prístupom a spôsobom práce. Táto inštitúcia pracovala „vo veľkom“ a používala na vedenie výskumného rozhovoru veľmi efektívne, štandardizované postupy, čo sa do určitej miery prejavovalo aj v čiastočne odosobnenom prístupe k svedkom. Ľudia, ktorí viedli s preživšími rozhovory boli skutočne skôr moderátori alebo zberači interview, ako výskumní pracovníci, ktorí zvažovali aj ďalšie odborné spracovanie získaných výsledkov. Dôsledne sledovali, aby rozhovor spĺňal vopred stanovenú štruktúru na časť pred holokaustom, počas holokaustu, po holokauste, pričom každá časť mala mať určité percentuálne zastúpenie. Na záver každého interview mal svedok formulovať akési krédo či odkaz mladším generáciám. Výskumný rozhovor mal výraznejšiu dialogickú podobu (na rozdiel od Yale-prístupu, kde bol priestor na monologické rozprávanie spomínajúceho), a viedol ho len jeden moderátor.

Kládol pripravené otázky, sledoval vopred pripravenú požadovanú schému a snažil sa ju naplniť. Kým my sme nechávali svedkovi voľnosť, v tomto prípade bol svedok pomerne dôsledne vedený, aby sa vyplnili pomyselné políčka puzzle obrazu. Nakrúcalo sa spravidla v domácom prostredí u preživších, čo prinášalo pridanú hodnotu známeho prostredia, a zároveň výrazne uľahčovalo logistiku a rýchlosť výskumu. V súčasnosti sú nakrútené rozhovory z oboch výskumov k dispozícii online a je možné pri ich sledovaní skúmať aj tieto metodologické nuansy a porovnávať získané interview. Sú edukatívnym praktickým príkladom rozdielnych techník vedenia rozhovorov (Shenker 2015).

Okrem korpusu rozhovorov zaznamenaných v prvom oral history projekte, som si postupom času rozšírila databázu o audionahrávky a prepisy mojich neskorších individuálnych výskumov, uskutočnených v rámci iných projektov. Realizovala som ich napríklad pri príprave publikácie o ukrývaných deťoch s členmi organizácie Hidden Child Slovensko v rokoch 2006 – 2007,⁴³ resp. aj neskôr pri realizácii výskumu zameranému na rodinnú pamäť (2014 – 2017).⁴⁴ V dobe týchto výskumov už osudy židovských obyvateľov Slovenska neboli tabu, nachádzali spracovanie v podobe rôznych textov či reportáží šírených médiami, ale aj v umeleckom spracovaní (filmy, divadelné predstavenia, literárne diela). Stali sa tiež súčasťou vzdelávacích programov neformálneho vzdelávania,⁴⁵ edukačných a archívnych web stránok.⁴⁶ Táto skutočnosť sa odrážala aj v spôsobe komunikácie s oslovenými pamätníkmi, ktorí už nehovorili o neznámej dobe. Často vnímali naše stretnutia a rozhovory ako pokračovanie v začatých rozhovoroch (niekde obrazne a inde doslovne), precizovanie špecifických tém alebo otváranie nových otázok.

Rozhovory s nežidovskými pamätníkmi – očitými svedkami

Spomienky a príbehy tvoriace komunikatívnu/skupinovú pamäť židovských svedkov – obetí holokaustu sa od polovice 90. rokov 20. storočia postupne na Slovensku stávali, na rozdiel od spomienok väčšinovej – nežidovskej – časti spoločnosti, súčasťou nielen akademického, ale aj mediálneho a verejného diskurzu. Pamäť tých, ktorí nepatrili medzi priamych páchatelov,⁴⁷ ale spoluvytvárali prostredie, v ktorom sa holokaust udial, však donedávna bola na okraji záujmu akademického kvalitatívneho výskumu. Na Slovensku chýbali vedecké poznatky o tom, čo nežidovskí pamätníci videli a vedeli, ako konštruujú spomienky na obdobie vojnového slovenského štátu a holokaustu. Zmena nastala až v rokoch 2011 – 2016, keď sme zrealizovali výskumný projekt zameraný na majoritu a jej reflexie holokaustu. Opäť sme pracovali metódou oral history. Išlo však, na rozdiel od výskumu židovských pamätníkov, o realizáciu oral history interview. V centre záujmu výskumníkov nebola celá biografia narátora. Tvorila len kontext dôležitý pre analýzu získaných dát – osudy židovských obyvateľov vyrozprávané nežidovskými očitými svedkami. Uvedený niekoľkoročný výskum bol súčasťou medzinárodného projektu United States Holocaust Memorial Museum vo Washingtone *Zločiny proti ľudskosti*,⁴⁸ ktorý sa realizoval na území väčšiny európskych štátov už od konca 90. rokov 20. storočia a ešte stále trvá. Projekt bol výnimočný tým, že sa zameral na výpovede nežidovských svedkov, predstaviteľov majority, ktorých Raul Hilberg označil pojmom bystanders – diváci holokaustu (Hilberg 1992). Tí v rozhovoroch spomínali na svojich židovských susedov a ich osudy počas holokaustu. Rozhovory sme nakrúcali nie s aktérmi (obeťami, páchatelmi či záchrancami), ale s ľuďmi, ktorí boli náhodou alebo cielene viac alebo menej

pasívnymi pozorovateľmi. V predchádzajúcich projektoch so židovskými respondentmi sme na obrazový a zvukový záznam zachytávali vlastne životné príbehy ľudí, ktorí prežili holokaust a táto udalosť bola (a stále je) v centre ich životných osudov. V rámci výskumu spomienok nežidovských respondentov sme sa primárne zamerali na zachytenie opisov scén a udalostí týkajúcich sa osudov ich židovských susedov, ktoré nežidovskí na vlastné oči videli a zažili. Tieto zážitky sa ich mohli dotknúť emocionálne, boli však ich pozorovateľmi, neovplyvňovali ich životné osudy (pokiaľ nevystúpili z role diváka a nestali sa pomocníkmi prenasledovaných či dokonca záchrancami). Naša primárna požiadavka znela – výskumnú vzorku tvoria len očití svedkovia opisovaných udalostí. Druhou základnou požiadavkou bol minimálny vek respondenta v dobe, na ktorú spomína. Ten bol na základe dlhodobej skúsenosti s týmto výskumom v iných krajinách stanovený na desať rokov. Tretia bola – nemáme záujem nakrúcať príbehy záchrancov.⁴⁹

V projekte *Zločiny proti ľudskosti* sme sa sústredili na dokumentáciu osudov lokálnych židov v mieste ich bydliska z pohľadu nežidovských obyvateľov. Zaujímalo nás, čo videli a ako v súčasnosti spomínajú na tieto situácie. Aké prejavy malo zavádzanie protižidovských nariadení v ich lokalite, ako ovplyvnilo každodenný život ich židovských susedov, ale aj celého lokálneho spoločenstva. V nakrútených rozhovoroch spomínali Slováci, Rusíni, Česi, Maďari⁵⁰ na podoby diskriminácie, väznenie, deportácie miestnych židov, prípadne aj na ich život v zberných miestach, resp. v pracovných a koncentračných táborech na Slovensku. Zaujímali sme sa aj o osud židovského majetku po deportáciách pôvodných majiteľov zo Slovenska. Výskum sa skladal z dvoch častí – prípravnej a realizačnej. V prípravnej fáze naši miestni spolupracovníci (gatekeeperi) predbežne vytypovali budúcich respondentov a urobili s nimi krátky infor-

matívny rozhovor. Na základe ich správ z výberových stretnutí výskumný tím vybral vhodných pamätníkov a urobil s nimi prvý rozhovor formou audio, resp. neskôr videozáznamu. Až po jeho absolvovaní sa definitívne rozhodlo, s ktorými svedkami nakrútime profesionálny filmový záznam. Obidvomi kolami rozhovorov prešlo, a teda na kameru vypovedalo viac ako 80 nežidovských svedkov holokaustu. Prvý rozhovor absolvovalo 116 ľudí.⁵¹

Účastníci výskumu hovorili o udalostiach, ktoré videli na vlastné oči a vedeli ich podrobne a plasticky opísať. Z hľadiska veku tvorili tri základné skupiny. V prvej sú tí, ktorí v skúmanom období boli už dospelí, druhá (najpočetnejšia) je skupina tínedžerov medzi 12. – 17. rokom života a tretiu tvoria deti do 12 rokov. Stretnutia s potenciálnymi respondentmi sa vo väčšine prípadov konali v mieste ich bydliska. Na výslovnú žiadosť niektorých sme sa stretli pri rozhovore na neutrálnom mieste. Dôvodom bola nedôvera alebo nesúhlas ich rodinných príslušníkov s účasťou (starých) rodičov v projekte. Väčšina pamätníkov konštatovala, že o zážitkoch a situáciách, ktoré videli, nezvyknú bežne hovoriť vo svojej rodine, s vlastnými deťmi či vnúčatami. O udalostiach týkajúcich sa židovských spoluobčanov v období vojnového slovenského štátu sa zvyknú rozprávať najvyššie medzi rovesníkmi, ktorí historické obdobie sami, často spoločne s respondentmi, zažili. Zdôvodňovali to nezaujmom zo strany mladších generácií, aj obavou, že by im to neverili, resp. zaznela (ojedinele) aj obava z odsúdenia či nepochopenia ich (ne)konania. Rozhovory so židovskými preživšími ukazujú, že podobný model obmedzenej komunikácie fungoval aj v týchto rodinách.⁵²

Nežidovských respondentov, ktorí s nami hovorili, na základe ich prístupu a motivácie delím do niekoľkých skupín. V prvej sú tí, ktorí svoju účasť v projekte brali ako dôležitú možnosť ho-

*Slovenský výskumný tím medzinárodného projektu Zločiny proti ľudskosti (USHMM, Washington D.C.), nakrúcanie rozhovoru v Čadci, 2016.
Foto Martin Kleibl*

*Slovenský výskumný tím medzinárodného projektu Zločiny proti ľudskosti (USHMM, Washington D.C.), nakrúcanie rozhovoru v Žiline, 2014.
Foto Martin Kleibl*

voríť o svojich židovských susedoch. Deklarovali, že s nimi mali blízky vzťah, zdieľali s nimi spoločný dvor, žili v bezprostrednej blízkosti, dôverne sa poznali a priatelili. Druhú skupinu tvoria ľudia, ktorí mali tiež priateľské alebo neproblematické vzťahy so židovskými obyvateľmi vlastnej lokality, no zároveň zdôrazňovali, že oni v tej dobe tiež patrili medzi diskriminovaných obyvateľov. Dôvodom mohlo byť demokratické zmýšľanie, príslušnosť ku nekatolíckym náboženským skupinám či etnická príslušnosť (identifikovali sa ako Česi, Maďari, Rusíni či príslušníci etnicky zmiešaných rodín). Tretiu skupinu predstavujú pamätníci zaujímajúci sa o miestnu históriu, ktorí pokladali za svoju povinnosť poskytnúť nám potrebné informácie. Štvrtú kategóriu tvoria ľudia, ktorí spĺňali podmienky výskumu, mali dostatok voľného času a prirodzenú zvedavosť. Títo respondenti nemali nejakú špeciálnu motiváciu, prečo sa chceli stať súčasťou nášho výskumu. Skôr sme boli vhodným vyplnením ich voľných chvíľ a dôvodom zaspomínať si na mladosť. Práve pamätníci z tejto skupiny boli však často prekvapení, ako si počas interview spomenuli na dávno zabudnuté udalosti či situácie, ktoré videli na vlastné oči a ich výpovede boli dôležitým prínosom nášho výskumu.

Čo sa týka podpory ich skupinového naratívu verejným diskurzom, boli nežidovskí účastníci výskumu v rokoch 2011 – 2016 vo veľmi podobnej situácii, ako pred nimi v polovici 90. rokov ľudia, ktorí prežili holokaust. Hoci primárne nás zaujímalo ich očité svedectvo o osude miestnych židov, hovorili v rozhovoroch aj o sebe, svojom prežívaní rokov (aj) 1938 – 1945. Optika a spomienky takýchto obyčajných ľudí – divákov holokaustu (nie partizánskych aktivistov či ilegálnych pracovníkov prezentujúcich ideologickú interpretáciu daného obdobia počas komunistického režimu) – absentovala v aktuálnom verejnom a mediálnom priestore. Nezahrňal a nešíril ich

videnie minulosti. Nemali v ňom teda oporu a stávali sa akými-si prvolezcami na ceste verejného formulovania vlastných zážitkov a reflexií skúmaného historického obdobia. Boli počiatoční tvorcovia „betaverzie“ naratívu divákov holokaustu.

Všetky získané spomienky sú pre mňa výrazom dobrého svedomia pamätníkov (Todorov 2012). Do výskumu sa zapojili ľudia, ktorí mali ambíciu podeliť sa o svoju skúsenosť diváka a rozpovedali nám, čo videli, čo robili ľudia okolo nich. Dodatočnými otázkami sa od nich nakoniec dozvedeli, čo robili oni samotní, prípadne čo si mysleli vtedy a čo si myslia o prežitej dobe v čase výskumu.

Rozhovory s nežidovskými očitými svedkami majú asi v tretine prípadov rovnakú charakteristiku. Je ňou ich menšinová skúsenosť v čase skúmaného historického obdobia. Vo svojich spomienkach vytvárajú obrazy a situácie týchto historických udalostí, ktoré sú ovplyvnené ich skúsenosťou príslušníkov náboženských aj etnických menšín na Slovensku.

U mnohých práve táto ich identita spôsobila, že mali záujem stať sa súčasťou výskumu. Prvé svedectvá sme získali najmä od príslušníkov menšinových skupín žijúcich v sledovanom čase na Slovensku, predovšetkým od príslušníkov nekatolíckych vierovyznaní (Vrzgulová 2016a: 85).

Roky 1938 – 1945 a holokaust na Slovensku medzi komunikatívnou a kultúrnou pamäťou. Príklady kultúr spomínania (Erinnerungskultur)

Súčasný vedecký poznávanie nesie jasnú správu: aj na Slovensku realizácia holokaustu bola podmienená aktívnou účasťou (spolu)páchateľov z radov majoritného obyvateľstva, prítomnosťou divákov, ale aj existenciou pomocníkov židov, ktorí

riskovali svoju existenciu a po okupácii vojnového slovenského štátu v septembri 1944 aj životy svoje a svojich rodín.

Počas posledných tridsiatich rokov sa problematika holokaustu a vojnového slovenského štátu stala témou, ktorá má svoje miesto vo verejnom diskurze. Udalosti spojené s týmto historickým obdobím, dostali priestor v štátom realizovanom a usmerňovanom pripomínaní. Vplyv na politický a verejný diskurz začali mať postupne od začiatku 90. rokov 20. storočia aj nové výsledky akademického výskumu. Pamäť – individuálna a komunikatívna – v podobe spomienok a poznatkov pamätníkov z generácie zážitku sa tiež pomaly v určitej podobe stávajú súčasťou kultúr spomínania, všeobecne známych naratívov, komunikovaných prostredníctvom pamätných miest a pravidelných rituálov, archívov (písomných aj vizuálnych), muzeálnych zbierok a výstav, filmov a kníh (Assmann, A. 2016a: 179-183). Stávajú sa súčasťou kultúrnej pamäti Slovenska, podobne ako je tomu v iných európskych krajinách.

Je však potrebné položiť si otázku: koho spomienky prechádzajú takouto transformáciou a stávajú sa súčasťou kultúrnej pamäti? Aké v sebe nesú odkazy, obrazy a hodnotenia tohto historického obdobia?

Peter Salner vo svojej kapitole sleduje proces, ktorým prešlo pripomínanie pamiatky obetí holokaustu na Slovensku po roku 1989 a sústredil sa na jeho prijímanie zo strany židovskej komunity. Jeho postrehy a poznatky korešpondujú, resp. sú komplementárne k tým mojim.

Štátom iniciovaná aktivita sa prvý raz objavila v podobe oficiálneho odsúdenia holokaustu na Slovensku a režimu vojnového štátu v roku 1990.⁵³ Osobne pokladám toto vyhlásenie najvyšších predstaviteľov Slovenska na ceste k otvorenej demokratickej spoločnosti a do európskych štruktúr za mimoriadne. Predovšetkým použitým jazykom a formuláciami ako

„...cítíme... ako reprezentanti celého Slovenska a jeho najrôznejších politických prúdov a zoskupení, mravnú povinnosť verejne prejavíť našim židovským spoluobčanom svoju účasť a ľútosť nad zločinmi, ktoré boli na nich spáchané. Chceme sa úprimne ospravedlniť za všetko, čím sa naši predchodcovia previnili proti židovským spoluobčanom za druhej svetovej vojny...“⁵⁴

Takýto tón a spôsob vyjadrovania sa už v politických vystúpeniach na najvyššej úrovni do dnešných dní nezopakoval. Verejné vyhlásenie bolo prekryté a „zabudnuté“ v nasledujúcich rokoch nárastom nacionalizmu, antisemitizmu v časti najvyšších politických štruktúr, ako aj vo verejnom a mediálnom priestore.

Až po konci nacionalisticko-populistickej vlády premiéra Vladimíra Mečiara v roku 1998 bol nacionalistický, a teda jednostranný spôsob kreovania kolektívnej pamäti na oficiálnej politickej scéne vystriedaný občianskym, demokratickým prístupom. Spôsobila to priorita nastupujúcej slovenskej politickej reprezentácie – členstvo v Európskej únii (ďalej EÚ) a v ďalších európskych a medzinárodných inštitúciách. Kritický prístup k vlastnej minulosti spojenej s holokaustom sa stal akousi vstupenkou do Európy (Himka – Michlic 2013:8) a naplno sa rozvinul začiatkom nového milénia, keď sa Slovenská republika stala čakatelkou a napokon v roku 2004 riadnym členským štátom EÚ.

Obete holokaustu dostali priestor v oficiálnej kultúre spomínania, ktorá postupne získavala podobu ritualizovaného pripomínania, predovšetkým po zaradení Dňa obetí holokaustu a rasového násillia na jeseň roku 2000 medzi štátne sviatky a pamätné dni.⁵⁵ Termínom nového pamätného dňa sa stal 9. september.⁵⁶ V Národnej rade SR ho v septembri 2000

predložil poslanec a neskorší viacnásobný premiér Robert Fico, ktorý požiadal poslancov o podporu návrhu „pretože je veľmi dôležitý z pohľadu vysporiadania sa Slovenska nielen s históriou, ale aj so súčasnosťou“, je mementom „vo vzťahu k ľuďom, ktorí trpia rasovou nenávisťou v súčasnosti“.⁵⁷

Reagoval na iniciatívu vtedajšieho prezidenta Rudolfa Schusteru, ktorý 29. januára 2000 podpísal Štokholmskú deklaráciu medzinárodného fóra o holokauste. Ako jeden z dôsledkov vznikla Medzinárodná pracovná skupina na výskum, vzdelávanie a pripomínanie holokaustu (ITF, dnes IHRA⁵⁸). Slovensko sa po splnení členských požiadaviek (vrátane uzákonenia pamätného dňa obetí holokaustu) stalo v roku 2005 riadnym členom tejto medzinárodnej iniciatívy.⁵⁹ Uzákonenie pamätného dňa zadefinovalo akýsi hodnotový rámec, model, ktorý sa postupne začal naplňovať rôznorodo poňatými a realizovanými spomienkovými podujatiami v celej krajine. Ich iniciátormi a organizátormi sú jednotlivci, občianski aktivisti, ale aj zástupcovia municipalít (miest a obcí Slovenska).

Aj v prvom desaťročí 21. storočia vznikali nové pamätné miesta a s nimi previazané pietne aktivity. Týkali sa konkrétnych dátumov, udalostí ktoré sú súčasťou celoslovenského, ale aj lokálneho príbehu holokaustu. Ich iniciátormi a realizátormi sú reprezentanti municipalitných, regionálnych či štátnych inštitúcií. Pri príležitosti 60. výročia vypravenia prvého transportu zo Slovenska bola odhalená pamätná tabuľa na železničnej stanici v Poprade (2002).⁶⁰ Ďalšie tabule pripomínajú lokálne židovské komunity a ich osud: napr. v meste Trstená (2006),⁶¹ na strednom Slovensku v Žiline,⁶² v Banskej Bystrici v areáli štátneho Múzea Slovenského národného povstania,⁶³ na východnom Slovensku napríklad v Bardejove, Medzilaborciach, Košiciach.

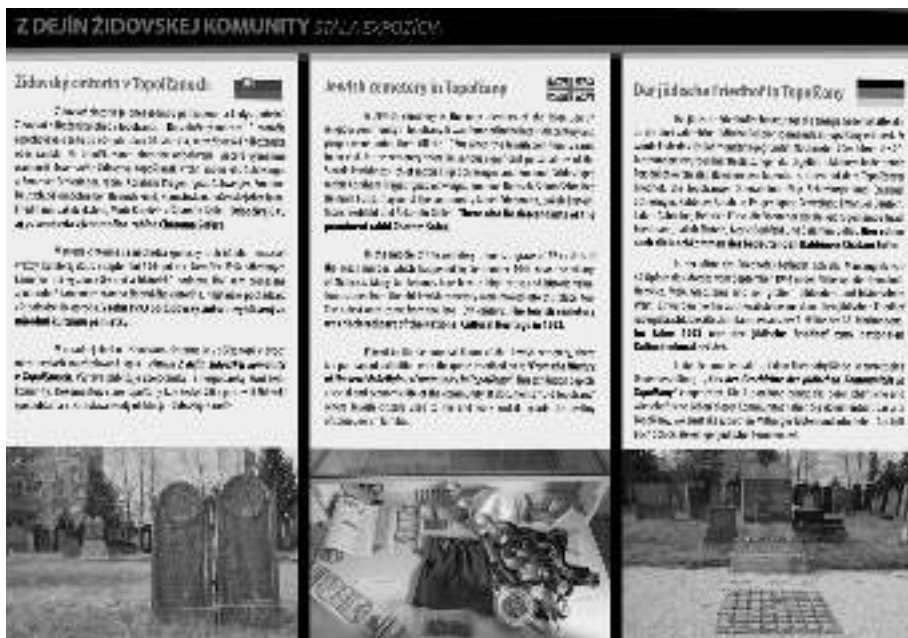
*Pamätník
pripomínajúci
Chavivu Reik,
Banská Bystrica.
Foto Peter Salner,
2014*

Proces, ktorý bolo možné pozorovať predovšetkým po roku 2005, je akoby učebnicový príklad kreovania kultúrnej pamäti dvoma spôsobmi. Kultúrna pamäť či obsahy kultúr spomínania sa kreujú „zhora“ – prijímaním nových pamätných dní, štátnymi inštitúciami organizovanými spomienkovými rituálmi, budovaním „oficiálnych“ pamätných miest. Rovnako dôležitý

je aj proces kreovaný „zdola“ – často ako prejav medzigeneračnej komunikácie – pamäti generácií (Assmann A. 2016a: 23). V tejto súvislosti za významné pokladám iniciatívy na lokálnej úrovni, často iniciované miestnymi pedagógmi zo stredných a základných škôl pod záštitou Dokumentačného strediska holokaustu. Išlo o vzdelávacie projekty zamerané na históriu a osudy miestnej židovskej komunity. Mladí ľudia oslovovali pamätníkov z najstaršej generácie, robili s nimi rozhovory, študovali materiály v miestnych archívoch. Svoje zistenia sprístupnili spoluobčanom, aj širšej verejnosti v podobe výstav,⁶⁴ knižných publikácií⁶⁵ alebo sa začali starať o miestne židovské cintoríny.⁶⁶ Týmto spôsobom sa prirodzene stávali aktérmi a šíriteľmi informácií o židovskej komunite, ktoré sa stali opätovne súčasťou miestneho verejného diskurzu a medzigeneračnej komunikácie v ich lokalite.

Významnými mienkotvornými aktérmi v procese vytvárania obsahov kultúrnej pamäti sú pamäťové inštitúcie – archívy, múzeá, ale aj galérie. Svojimi výstavnými aktivitami vstupujú do procesov pripomínania si aj vojnového slovenského štátu a holokaustu. Medzi takéto inštitúcie sa zaradila aj štátna Slovenská národná galéria, ktorá v roku 2016 pripravila rozsiahlu výstavu *Sen x skutočnosť. Umenie & propaganda 1939 – 1945*. Kurátorky výstavy si dali za cieľ nielen pripraviť výstavu, v ktorej by sa vhodne dopĺňali estetická i poznávací funkcia. Je potešiteľné, že celá výstava bola postavená na odbornom, kompetentnom ukotvení v historických reáliách a zároveň v expertíze v oblasti vizuálneho umenia. Maľby, grafiky, fotografie, plastiky a sochy z daného historického obdobia dopĺňali krátke propagandistické dobové filmy a fotografie a historické reálie. Vybrané exponáty a diela priblížili autentické reakcie umelcov na historickú zmenu – vznik slovenského štátu, nástup ideológie a vlády HSLS, nárast antisemitizmu, ale aj zapojenia sa do vojnového

Informačný materiál študentov topoľčianskych stredoškôľakov, Topoľčany 2019. Foto Marián Kišac

konfliktu v spojení s nacistickým Nemeckom. Výsledkom je veľmi plastická viacperspektívna a dynamická informácia o krátkom období 1939 – 1945 na vtedajšom Slovensku. Sprostredkovaná bola cez vídenie dobových umeleckých a propagandistických výtvorov – teda cez reakcie a prezentácie doby v aktuálnom čase s rôznymi motívami. Výstavu sprevádzali aj verejné diskusie.⁶⁷ Z počtu prítomných (z veľkej časti aktívnych) poslucháčov rôzneho veku bolo zrejme, že o diskutované témy je záujem a ľudia chceli nielen počúvať, ale aj diskutovať.

Táto komplexná iniciatíva SNG akoby nadviazala na komornejšiu výstavu, ktorá bola výsledkom spolupráce SNG a Židovského komunitného múzea v roku 2013. V rámci výstavy *Tieň minulosti* predstavili výtvarné diela zarizované židovským bratislavským obyvateľom počas vojnového slovenského štátu. Toto podujatie okrem sprístupnenia vzácnych zarizovaných diel, uložených v depozite SNG, otvoril aj ďalšiu z tém holokaustu na Slovensku – arizáciu špecifického židovského majetku.

Židovské komunitné múzeum ako pamäťová inštitúcia usiluje o premostenie dvoch kultúr spomínania: židovskej minoritnej a majoritnej, a komunikáciu ich obrazov minulosti. V roku 2015 otvorila ďalšou výstavou *Engerau: Zabudnutý príbeh Petržalky* hneď niekoľko tém. Upozornila na zabúdaný fakt, že Petržalka, dnes najväčšia štvrť Bratislavy, v rokoch 1938 – 1945 patrila nacistickému Nemecku a jej príbeh predstavuje kamienok do súčasnej mapy spomínania. Zároveň poukázala na fenomén mlčania a zabúdania na prežitú minulosť. Rekonštrukciou príbehu nacistického pracovného koncentračného tábora pre židovských mužov v priestoroch Petržalky na konci druhej svetovej vojny, oprášila spomienky na udalosti, ktoré sa odohrali v tesnej blízkosti obyvateľov tejto (vtedy) obce a naposledy sa stali súčasťou mediálneho diskurzu v čase uvoľnenia komunistického režimu koncom 60. rokov 20. storočia.

*Študenti
Gymnázia na
Školskej ulici čistia
miestny židovský
cintorín, Spišská
Nová Ves 2012.
Foto Ružena
Kormošová*

*Sprevádzanie
metódou
rovesníckeho
vzdelávania
v expozícii múzea
venovaného
miestnej židovskej
komunitě,
Topoľčany 2019.
Foto Marián Kišac*

Na koho spomíname, keď verejne hovoríme o holokauste

Či už ide o pripomínanie sledovaného historického obdobia na celoštátnej úrovni alebo lokálne, či sú iniciátormi reprezentanti štátnej, resp. komunálnej politiky alebo občianski aktivisti, možno identifikovať spoločné témy a tendencie. Počas posledných 30 rokov sa obsahy komunikované v tejto tvoriacej sa kultúre pripomínania vykreovali do aktuálnej podoby, ktorá odráža stav spoločnosti, jej hodnotové ukotvenie.

Aké sú súčasné obsahy spomínania? Ide o spomínania komplementárne, paralelné či dokonca antagonistické? V súčasnom verejnom diskurze, na spomienkových rituáloch a zhromaždeniach sa určite hovorí o obetiach holokaustu. Spomínajú židovskí obyvatelia na ich osudy v rokoch existencie vojnového slovenského štátu, resp. na južných územiach, lokálne iniciatívy reflektujú obdobie a udalosti spojené s vtedajšou vládou Maďarska a Strany šípových krížov. Vo vzťahu k osudom židov počas sledovaného historického obdobia sa objavujú práce akademikov, aj umelcov, ktoré približujú reakcie reprezentantov židovskej komunity a ich stratégie či reakcie na prenasledovanie a realizáciu holokaustu.⁶⁸

Sčasti tvoria obsahy spomínania aj naratívy o páchateloch – zväčša nie konkrétnych, skôr sa spomína nedemokratický ľudácky/nyilasovský režim a jeho (nemenovaní) reprezentanti. Ešte stále nie je bežné kriticky pripomínať fakt, že na čele ľudáckeho režimu stál rímskokatolícky kňaz Jozef Tiso a vo vrcholných inštitúciách štátu, vlády aj Hlinkovej gardy boli reprezentanti (kňazi) predovšetkým z tejto cirkvi. Postupne sa v prejavoch stále viac spomína skupina záchrancov prenasledovaných židov. Ale kým boli prenasledovaní a pred kým ich niektorí statoční spoluobčania chránili, o tom rečníci často mlčia. O mieste a úlohe obyčajných Slovákov v príbehu holokaustu

tu, ako aj o potrebe vyrovnáť sa s touto skutočnosťou v kapitole moderných dejín Slovenska, hovoria verejne predovšetkým akademici, resp. občianski aktivisti.⁶⁹ Možno konštatovať, že pevnou súčasťou dnešných spomienkových naratívov a politických prejavov viažucich sa k holokaustu sú židovské *obete* holokaustu a ich *záchrancovia*.

Pristavila by som sa najskôr pri kategórii záchrancov. Už v skôr spomínanom prvom oficiálnom Vyhlásení z roku 1990 sa objavila táto téma. V súčasnosti je aktívna pomoc Slovákov prenasledovaným židom počas holokaustu neoddeliteľnou súčasťou takmer všetkých oficiálnych prejavov a politických vyhlásení.

Záchrancovia sa v súčasnosti dostávajú do centra spoločenského diskurzu o holokauste. Každoročný ceremoniál z odovzdávania izraelských štátnych ocenení Righteous among Nations (Spravodliví medzi národmi) v Bratislave začala pred pár rokmi v priamom prenose vysielat' slovenská štátna televízia. Osobným príbehom a činom týchto odvážnych ľudí sa od roku 2013 sústredene venuje novinárka a dramaturgička verejnoprávneho rozhlasu Dagmar Mozolová. Aktívne vyhľadáva na Slovensku ľudí a ich príbehy o záchrane židovských spoluobčanov a už od roku 2014 ich vysielala v relácii *Encyklopédia spravodlivých*.⁷⁰ Tá je na webovej stránke verejnoprávneho rozhlasu uvedená nasledovne:

„Druhá svetová vojna sa skončila pred vyše 70 rokmi a ľudia, ktorí si pamätajú udalosti s ňou spojené, dnes majú tých rokov ešte viac. O tom, ako ich rodiny, rodiny Slovákov, zachránili Židov pred istou smrťou, však rozprávajú, akoby to bolo včera. Hoci hlavnými hrdinami ich príbehov sú ich rodičia či príbuzní, ktorí vtedy boli dospelí, niesli bremeno zodpovednosti na svojich pleciach a dnes už väčšinou nežijú, predsa len odznievajú v relácii autentické svedectvá o dobe, ľudskom charaktere

a víťazstve nad smrťou. Slováci otvorili dvere známym, ale často i neznámym. Ohrozili tak svoje vlastné rodiny a životy, veď keby ich boli odhalili, čakalo by ich väzenie a smrť. Napriek tomu neváhali, keď išlo o pomoc a darovali svojím skutkom život.

Relácia Encyklopédia spravodlivých prináša autentické svedectvá Slovákov, ktorí zachránili Židov pred holokaustom.“

V roku 2015 pripravila spomínaná novinárka dokumentárny film *Spravodliví* o desiatich vybraných záchrancoch. Od roku 2018 propaguje tému záchrancov aj na špeciálnej webovej stránke,⁷¹ aj na stránke na facebooku.⁷² Opísané aktivity a mediálne výstupy, ako aj spôsob, akým túto problematiku komunikujú, sa zdá ako nástup „éry záchrancov“. Títo ľudia sú vhodným prostriedkom, ako hovoriť o holokauste na Slovensku a osloviť pritom nežidovskú majoritu s pozitívnou správou. Rozumiem tomuto úsiliu, má tiež pomerne kladný ohlas medzi stále sa zmenšujúcou skupinou preživších holokaust. Je to spôsobené určite aj tým, že najpočetnejšie zastúpenie dnes majú medzi preživšími holokaust práve ľudia, ktorí ho prežili predovšetkým vďaka pomoci a obeti ľudí z majority. Zároveň napriek neodškriepiteľne dobrému úmyslu vnášať pozitívnu správu o statočných Slovákoch do spoločenského diskurzu a kultúry spomínania vytvára nechtiac určité alibi režimu, ktorý tieto zločiny realizoval. Na historickú realitu holokaustu na Slovensku je potrebné nahliadať komplexne a v kontexte súčasných poznatkov historiografie. Zachránení židia tvoria len nepatrný zlomok z počtu pôvodnej židovskej komunity.⁷³ Je nespochybniteľné, že záchrancovia si zaslúžia úctu aj obdiv, lebo v čase, keď pomáhali, to bolo veľmi nebezpečné pre nich aj ich rodiny. Išlo o akty záchrany predovšetkým v období po potlačení Slovenského národného povstania na jeseň 1944, keď krajinu okupovali nacisti. Tí spolu s ochotnými kolaborantmi, hlavne z Pohotovostných

oddielov Hlinkovej gardy (POHG), sa aktívne usilovali splniť úlohu „vyčistiť“ vtedajšie Slovensko, aby bolo „Judenfrei“. Prenasledovali, vyhľadávali a deportovali zvyšky židovského obyvateľstva do nacistických koncentračných táborov (september 1944 – marec 1945), resp. sa zúčastňovali masového vraždenia civilného, a teda aj židovského obyvateľstva priamo na Slovensku. Ľudia, ktorí sa v tomto vypätom čase riadili vlastným morálnym imperatívom a pomohli prenasledovaným, konali de facto i de jure proti platným zákonom. Určite si zaslúžia pozornosť a prejav úcty. No na druhej strane sa naratív o nich často zneužíva ako alibi, ktoré má zmenšiť, či dokonca ospravedlniť zločiny vtedajšieho režimu na Slovensku voči židom a iným skupinám obyvateľstva za celé obdobie existencie vojnového slovenského štátu. Zdôrazňovanie pozitívnych príkladov odpútava pozornosť verejnosti od ťažkých otázok spoluúčasti slovenskej majority na holokauste vo vlastnej krajine – od roku 1939, resp. už od októbra 1938. Bola to tá povestná mlčiaca väčšina, ktorá v lepšom prípade nekonala, v horšom využila priaznivú situáciu na vlastné obohatenie počas arizácií či nákupov na dražbách hnutelného židovského majetku po deportáciách. Títo ľudia, na rozdiel od záchrancov, konali v súlade s vtedy platnými zákonmi. Faktom ostáva, že záchrancovia v celom príbehu holokaustu na Slovensku predstavujú výraznú menšinu vzhľadom na počet majoritných obyvateľov i obetí.

Téma predstaviteľov majority v role divákov, pozorovateľov či ľudí spoluvytvárajúcich prostredie, kde sa holokaust na lokálnej úrovni dial, nie je obvykle prítomná vo verejných politických prejavoch, ktoré odznievajú na spomienkových podujatiach. Spomínam si, že po prvý raz som priamu otázku na úlohu majority počas holokaustu počula z úst bývalého veľvyslanca Slovenskej republiky v Spojených štátoch amerických (a iniciátora projektu Osudy tých, ktorí prežili holokaust), Martina Bútoru.

Vo svojom príhovore si kládol otázku: „kde boli naše dobré staré matere“, keď sa konali deportácie židovských obyvateľov zo Slovenska?⁷⁴

Problém s reflexiou úlohy majority počas holokaustu nie je špecificky slovenský.⁷⁵ Túto fázu mlčania, snahy zabudnúť či prehliadnuť, obdobie neschopnosti tému otvoriť majú za sebou mnohé demokratické západoeurópske štáty. Krajiny, kde desaťročia po skončení druhej svetovej vojny a holokaustu vládli komunistické režimy, dostali túto možnosť fakticky až po páde týchto režimov. Je to aj pre ne však cesta ťažká, nepopulárna a dlhá. Preto sa aj na Slovensku len zriedkavo takýmto spôsobom verejne spomína.

Na koho spomínajú obeť a očití svedkovia holokaustu

Zdrojom poznatkov pre získanie predstavy, čo sa na Slovensku počas holokaustu dialo, je nesporne aj rozširujúca sa databáza video a audiorozhovorov s ľuďmi generácie zážitku – preživšími holokaust a ich nežidovskými susedmi. Tieto spomienky obsahujú okrem mnohých iných aj opisy správania sa majority počas holokaustu a rovnako aj zmienky o aktivitách lokálnych páchatel'ov. V nasledujúcej časti prinesiem príklady, akými konštruujú obrazy a charakteristiky tejto minulosti dve skupiny aktérov holokaustu, ako ich zachytili výskumy, ktoré som priblížila v predchádzajúcej časti.⁷⁶

Už som spomínala kategorizáciu aktérov holokaustu R. Hilberga, ktorý dobovú spoločnosť rozdelil do triády obeť – páchatelia – diváci a my s P. Salnerom k nej pridávame aj kategóriu pomocníkov, resp. záchrancov. Tí môžu súvisieť so všetkými predchádzajúcimi kategóriami.⁷⁷ Toto názorové a hodnotové rozdelenie dobovej spoločnosti sa objavuje aj v spomienkach

židovských i nežidovských pamätníkov. V praxi sa spomínané delenie začalo prejavovať už po vyhlásení autonómie Slovenska.

Jeseň 1938 pokladám za kľúčové obdobie nástupu výraznej sociálnej zmeny, ktorá sa prehlbovala a trvala až do konca druhej svetovej vojny na jar 1945. Udalosti veľkých dejín prinášali so sebou nové skutočnosti, ktoré (niekde postupne, inde rýchlo) zasahovali do zaužívaného spôsobu života obyvateľov Slovenska, ovplyvňovali sociálne vzťahy a komunikáciu, na ktorú boli dovtedy zvyknutí. Pamätníci spomínajúci na obdobie po vyhlásení autonómie Slovenska hovoria, čo pre nich samotných znamenal nástup nového režimu a vytrácanie sa politickej tolerancie a korektnosti či rešpektu k menšinám. Opisujú, akú podobu mali tieto procesy pre nich a ich blízkych, ako ovplyvnili ich dovtedajší sociálny status v lokalite, vzťahy s najbližším okolím, ale aj s reprezentantmi štátnej a cirkevnej moci, resp. ako zasiahli ich privátnu sféru – rodinné vzťahy.

Je vôbec možné, aby sa ľudia po desiatkach rokov vedeli rozpamätať, čo zažívali počas niekoľkomesačného obdobia trvania druhej ČSR a autonómneho Slovenska? Podľa mňa takto otázka nestojí. Jedným zo záverov doterajších výskumov je, že tí, ktorých sa zmeny v danom období dotkli osobne a výrazne zmenili ich životy smerom k horšiemu či lepšiemu (identita spomínajúcich pritom zohráva významnú rolu), majú túto historickú dobu zaradenú do osobných spomienok ako samostatný tematický blok. Nie vždy je toto obdobie súčasťou ich spontánne vyrozprávanej biografie, no pri konkrétnych dopĺňujúcich otázkach, resp. v rámci oral history interview špeciálne zameraného na dané obdobie sa rozpamätávajú často aj na zdanlivo dávno zabudnuté detaily.⁷⁸

Zistenia bádateľov pamäťových štúdií konštatujú, že nie je podstatné, ako dlho trvalo určité obdobie, ani koľko času

uplynulo od doby, ktorú narátori opisujú. Dôležitý je dôvod, prečo naň spomínajú. Aké silné boli zážitky, ktoré v danom čase prežili, a aké významy mu spomínajúci prisudzujú v kontexte svojich životných príbehov v súčasnosti. Historici ako Henry Greenspan (2000), Christopher Browning (2010) a Jan Grabowski (2013), ale aj odborníci z oblasti politických vied, ako je Eugene (Evgeny) Finkel (2017), spochybnili vo svojich prácach predpoklad, že pamäť preživších svedkov sa postupom času zhoršuje. Podľa môjho názoru sa skôr pamäť svedkov doby, traumatickej či dramatickej „špecializuje“, vynecháva pre spomínajúceho menej významné a zaostruje spomienky na dôležité udalosti. Iná možnosť je, že nové udalosti, životné radosti či starosti postupne viac či menej prekrývajú staršie spomienky. Vonkajší impulz (napríklad aj v osobe výskumníka) ich však môže aktivizovať a zostriť. Psychológovia ako Nancy L. Stein,⁷⁹ Sven-Ake Christianson (1992) a Daniel Schacter (2001), ktorí študovali vplyv emócií na pamäť, tvrdia, že „emotívne udalosti sa vybavujú pri spomínaní presne – práve z dôvodu ich osobitého významu pre daný spomínajúci subjekt.“ Spomienky svedkov špeciálne zamerané na jeseň 1938, ich interpretácia tohto pomerne krátkeho obdobia, nie sú v pamäťových štúdiách na Slovensku až také obvyklé.⁸⁰ Tých niekoľko mesiacov nemá zastúpenie v každom z nakrútených rozhovorov, s ktorými som pracovala. Vysvetľujem to tak, že sa respondentom udalosti z jesene 1938 nezafixovali ako významné, resp. boli prekryté inými, ktoré pre nich predstavovali ďaleko emotívnejší, osudovejší zásah do života, a preto ich spontánne nezaradili do svojho (životopisného) rozprávania. To vysvetľuje aj frekvencia spomienok na sledované obdobie a lokálna identita spomínajúcich. Sú to zväčša ľudia, ktorí v danom čase žili na území, ktoré sa stalo hraničným, alebo ním nová štátna hranica prechádzala. Ďal-

šou skupinou sú respondenti, ktorým ich židovský pôvod⁸¹ začal zásadným spôsobom determinovať a meniť dovtedy zabehnutý každodenný život.

Po podpísaní Mníchovskej dohody sa Petržalka stala súčasťou nacistického Nemecka. Situáciu v obci zachytáva spomienka vtedy 13-ročného slovenského mládenca.⁸² Október 1938 má, podľa vlastných slov, v pamäti spojený predovšetkým s dvoma situáciami. Prvá spomienka je priam vizuálna a poukazuje na zmenu vo verejnom priestore v jeho bezprostrednej blízkosti. Týka sa vynúteného odchodu vojakov československej armády z jeho rodnej obce a z pohraničného československého územia. Armáda musela opustiť systém vojenských opevnení na hranici s Rakúskom, ktoré už po anšluse v marci 1938 bolo súčasťou nastickej tretej ríše. Československú armádu nahradili príslušníci Wehrmachtu nacistického Nemecka. Zmenu má zachytenú ako obraz výmeny vojakov – reprezentantov štátnej moci strážiacich štátnu hranicu. Druhý opis zmeny je osobnejší, hlbšie zažitý. Je to spomienka na ťažkosti v škole s novým – cudzím – vyučovacím jazykom a na odchod slovenských učiteľov zo školy. Jazyk v spomienke vystupuje ako identitotvorný prvok spomínajúceho, ktorý ho radil v novovzniknutej situácii už nie medzi domácich, ale tých „druhých“ a tým ho vlastne degradoval.

„No, tým dňom, 10. októbrom, vstúpili nemecké vojská do Petržalky, celú ju okupovali, obsadili všetky úrady, ...obsadili kasárne, naše vojsko československé sa stiahlo do Bratislavy, no a tým dňom začal iný život pulzovať pre občanov Petržalky. Vstúpili do platnosti všetky hitlerovsko-nemecké fašistické zákony a nariadenia [...] Ja som začal ešte začiatkom septembra chodiť do slovenskej mešťanky, ale dňom okupácie, na druhý deň už to bola nemecká škola. Už naši učitelia... slovenskí učitelia boli evakuovaní, tak ako všetci štátni zamestnanci... A my, čo sme boli obyčajní občania,

my sme nemali kam ísť, tak sme tu zostali, ...v Petržalke. A pre nás to boli časy veľmi zlé, ťažké časy. Celá okupácia. ...všetky predmety učili v nemčine, ...tak som musel drilovať tú nemčinu. Dneska mi je dobrá vec, že viem nemecky, no.“⁸³

V roku 1938 sedemročný slovenský chlapec z Dunajskej Stredy, ktorá sa po prvej Viedenskej arbitráži stala maďarským územím, opisuje z pohľadu žiaka ľudovej školy, ako sa politická a spoločenská zmena prejavila v prostredí školy, ale aj v uliciach mestečka. Spomína ako boli spochybnené istoty a hodnoty, ktoré sa pre neho, jeho rodinu, ale aj rovesníkov – spolužiakov, dovtedy javili v privátnom (doma) aj verejnom priestore (škola, ulica) ako neotrasiteľné. Spomienka obsahuje pocit neistoty a netajené obavy z aktuálne vzniknutých existenčných problémov rodiny. Dosiaľ výhodný slovenský pôvod, resp. lokálna identita, priniesla po pričlenení k Maďarsku pre celú rodinu znížený sociálny status. Otec, jediný živiteľ rodiny, bol navyše prinútený narukovať do maďarskej armády, čo prinieslo ďalšiu obavu z budúceho existenčného zabezpečenia rodiny. Nová radikálna kvalitatívna zmena nastala aj v komunikácii a vzťahoch medzi spolužiakmi v prostredí školy. Nositeľmi dovtedy neznámeho agresívneho správania až šikany voči židovským spolužiakom boli noví žiaci prichádzajúci z pôvodných maďarských území. Tí si so sebou priniesli vlastné zaužívané normy správania voči židom, ktoré už dlhšie platili v horthyovskom Maďarsku. Mali ich naučené ako komunikačný kánon, ktorý uplatňovali aj na získaných územiach.

„...v 38. nás pripojili k Maďarsku, no a otcovi napríklad jednoducho neuznali vysokú školu, on... jeho považovali za Felvidéki Tótha..., tak týmto spôsobom. Čiže – bolo to veľmi zlé. A on narukoval na polroka na vojnu a tam tiež nedostal, ako sa hovorí, tú, to dôstojnícke zaradenie a bol len obyčajným, čo ja viem, desiatni-

kom. [...] Hneď od začiatku, od začiatku v triede a zvlášť tí, ktorí prišli z materských zemí, čo pôvodne boli Maďari, tak oni sa chovali úplne povýšenecky a napríklad to boli úplne strašné situácie, keď neviem, zo šiestej triedy gymnázia prišiel ku nám do druhej triedy, a tam jednoducho tie židovské deti začal fackať alebo tuná [ukazuje na vlasy nad uchom, pozn. M.V.] vytrhávať takto vlasy. Tak to boli úplne pre nás, to boli stresové situácie. Nikdy sme také nevideli, nikdy sme o tom nevedeli. My sme sa spolu hrávali a všetko a to, to bolo pre nás skutočne, veľmi ťažké...⁶⁸⁴

S mestečkom Dunajská Streda je spojená aj nasledujúca výpoveď. Židovská identita spomínajúceho 14-ročného mládenca spôsobila ešte radikálnejšie vnímanie novej situácie. Optika determinovaná práve jeho židovskou identitou ešte viac zdôrazňuje dramatickosť zlomovej situácie a fatálnosť tejto zmeny pre miestnych židov. Rodné mesto mládenca, nachádzajúce sa na území, ktoré získalo Maďarsko, sa stalo začiatkom novembra 1938 priestorom rabovania a násilností. Tie boli namierené predovšetkým proti židovským obyvateľom. Do mesta boli privedení židia z vtedajšej autonómnej Slovenskej Krajiny, ktorí nemali na jej území domovské právo. Takéto nútené sťahovanie sa dotklo aj príbuzných spomínajúceho mládenca. Stali sa nechcenou skupinou na vtedajšom Slovensku, ale aj v Maďarsku. Zmenu správania spoluobčanov ku jeho otcovi, obchodníkovi a dovtedy váženému občanovi mesta, aj k jeho rodinnému majetku ešte viac akceleroval príchod reprezentantov maďarskej štátnej moci. Došlo k spochybneniu až negácii respondentových dovtedajších predstáv o sebe, o vlastnej rodine a jej mieste v lokálnom spoločenstve. V spomienke rekonštruuje ako bezprostredne sledoval premenu správania nežidovských obyvateľov jeho rodného mesta. Násilie obrátené voči jeho otcovi predznamenávalo následnú degradáciu sociálneho statusu

jeho rodiny a neisté vyhliadky do budúcnosti, vzhľadom na jej židovský pôvod.

„Vtedy došlo v 38. roku už k tomu, že tu sme sa stali Maďarmi, na čo mám veľmi zlé spomienky... lebo 7. novembra prišli sem Maďari a v ten deň v Dunajskej Strede vyrabovali dva židovské obchody. Z toho jeden bol môjho otca a môjho otca chceli obesiť. Takže sme ho museli schovať... a ja som videl ako rabujú náš obchod a čo vykrikujú tam ľudia. Takže to bolo pre mňa ako 14-ročného chlapca strašne šokujúce. ...predošlý deň zo Slovenska už sem došlo niekoľko autobusov Židov, ktorých zo Slovenska vyložili s tým, že to neni sú Slováci, a to boli Židia, medzi ktorými som mal aj rodinu a tá rodina prišla sem. To bola rodina A., ktorých z Čataja priviezli sem do Dunajskej Stredy tiež, no a tí už boli tu a no a odtiaľto zasa Maďari tvrdili, že nie sú Maďari, tak ich zase vyviezli za hranice. Takže boli medzi dvoma štátmi, medzi Slovenskom a Maďarskom a už bola zima, a oni tam museli byť. Takže to bol jeden z veľkých šokov, druhý šok bol ten deň, keď prišli maďarské vojská a že rabovali náš obchod.“⁶⁸⁵

Obsahy biografických naratívov jasne naznačujú, že čím starší boli svedkovia v sledovanom historickom období, tým zreteľnejšie ich spomienky zachytávajú a reflektujú nuansy zmenených životných podmienok aj vzťahov v lokálnom spoločenstve pred a po zmene, ktorú priniesli udalosti jesene 1938. Starší jedinci mali možnosť už v dobe uvedenej zmeny lepšie rozumieť prebiehajúcim procesom a ich dopadom na život ich rodiny či lokálneho spoločenstva. Jednotlivé spomienky hovoria o dopade politických rozhodnutí, radikálnej zmeny politického systému a novej legislatívy na každodenný život ľudí, na ich sociálne vzťahy a komunikačné i priateľské siete. Spomínajúci pamätníci sa zamýšľajú nad charakterom a kvalitou informácií, ktoré mali v danej dobe k dispozícii, a ako tieto ovplyvňovali ich vnímanie

a chápanie žitej reality, ale aj ich prípadné životné stratégie, rozhodnutia a plány, ako sa v zmenenej situácii zachovať.

Nasledujúci fragment zo životopisného rozprávania je spomienkou v roku 1938 šestnásťročného židovského dievčaťa. Pochádzalo z rodiny, kde sa otec aj starší súrodenci zaujímali o politické dianie, v médiách sledovali nástup Hitlera k moci. Konštatuje, že informácie o dianí nielen v bezprostrednom okolí, ale aj v Európe, získavali predovšetkým z rozhlasového vysielania. Vedeli teda o nástupe Hitlera k moci a situácii v Nemecku, aj o jeho protižidovskej politike. Zaujímavý je opis zážitku zo spontánnej verejnej oslavy pričlenenia obce k Maďarsku. Rovnako živá je aj spomienka na protižidovskú výzvu, ktorá počas nej zaznela. Agresia davu sa mala obrátiť na miestnych židovských obyvateľov, no nestalo sa tak. Pravdepodobne tomu zabránili zotrvačnosťou pôsobiace sociálne normy správania, zažitú v dobe „pred zmenou“. Tými sa ešte stále riadili sociálne vzťahy, aj ich kontrola v lokálnom spoločenstve. Ešte zavážili a stačili výzvu k násiliu spochybníť a znegovať. Spomienka prináša aj náznak reakcií lokálneho spoločenstva na prebiehajúce zmeny a ich vplyv na rodinnú ekonomiku.

„Žiaľ sme to chápali. Lebo sme vedeli, že čosi sa deje v západnej Európe, ...vedeli sme, čo sa deje. Veď sme čítali noviny, počúvali rozhlas, aj keď sme nemali vlastné rádio, ale sme zas mali známych, kde sme mohli počúvať... V dedine našej boli dve rádiá. Dva rozhlasové prijímače, to bol jeden veľkostatkár a učiteľ. Tak učiteľ obyčajne vyložil rádio do okna, aby dedina mohla počúvať. [...] Keď sa rozhodlo, že pripadne to územie Maďarsku [dedina respondentky bola na tomto území, pozn. MV], tak usporiadali chlapi taký pochod po dedine. Len obyčajný taký pochod. A veru, že tam zaznel jeden výkrik ‚Preč so židmi!‘ (tedd le a zsidókal!) v maďarčine a na to sa ozval ďalší hlas, sme počuli: ‚Čo netreba, to netreba!‘ Čiže, aby bol s tým ten dotýčný ticho. A nedalo sa poci-

ťovať predbežne nič, až na to, že boli určité rodiny, boli v menšine, ktoré profitovali z tých zmien... Tým, že zabrali to územie a tým, že fašizmus sa rozširoval, tak vždy sa nájdu ľudia, ktorých zmýšľanie sa mení. Židia boli odstavení od všetkých profesií... bolo možné použiť tichých spoločníkov a viem, že vtedy naši viedli obchod ďalej spolu so susedom pod jeho menom.“⁶⁸⁶

Pre ďalšie, v roku 1938 pätnásťročné, dievča znamenali vtedajšie udalosti tiež zhoršenie životných podmienok. Neistota a strach sú emócie, ktoré charakterizujú jej spomienky na toto obdobie zmeny. Spomína ako otcovi – živateľovi rodiny – zakázali pracovať, ako bola celá rodina nútená opustiť lokalitu, v ktorej dovtedy bývala, a ako tieto udalosti otriasli jej dovtedajšími predstavami o svete. Vynútený odchod z jej rodnej obce za doprovodu predstaviteľa novej štátnej moci a verejné poníženie otca, autority rodiny – tieto momenty má spojené so sledovaným obdobím.

„...Maďari nás strašne šikanovali... Pravdaže sme vedeli, že hrozba ide z Nemecka... lebo noviny sme čítali... Dosť sme boli v strachu, a hlavne hovorím, tá maďarská éra nám veľmi ublížila. Zobrali nám živnosť, vyhostili z Myslavy... Tá časť, z ktorej pochádzal otecko, nebola zabratá Maďarmi, tak sme na vlastnom voze odchádzali, ale maďarský četník otcovi nedovolil sedieť na voze, musel ísť za ním.“⁶⁸⁷

Zmena – hoci nie možno tak hmatateľná ako na hraničných územiach, kde sa obyvatelia ocitli – bez toho, aby sa pohli z miesta – v inom štáte, sa prejavila aj vo „vnútrozemí“ vtedajšej autonómnej Slovenskej Krajiny. Odohrávala sa v rovine každodennej komunikácie medzi obyvateľmi lokalít, vzťahov bezprostredných susedov na ulici či kolegov, alebo spolužiakov.

Spomienka v danom období šesťročného chlapca z Humen-

ného prináša osobnú skúsenosť s tým, čo dnes historici nazývajú prvé deportácie⁸⁸ židovských obyvateľov z územia Slovenska. Uskutočnili sa tesne po verdikte prvej Viedenskej arbitráže v dôsledku nariadenia vtedajšieho predsedu vlády Jozefa Tisa (Nižňanský 2001: 9-10). To samozrejme vtedy chlapec nevedel. Ostala mu spomienka na bývanie s celou rodinou v stohu slamy a neskorší návrat domov. Prázdny vyplienený byt, ale aj nezištná pomoc cudzej ženy, to sú pre neho momenty charakterizujúce zmenu.

„Na jeseň 1938 všetkých tých židov, ktorí pochádzali z Maďarska alebo z Poľska, ktorí nemali občianstvo, domovské právo, tak ich sťahovali preč. My sme boli hneď v prvej várke a vystaňovali nás na hranicu maďarskú. Viete, ja som mal vtedy šesť rokov, som mal ísť do prvej triedy, takže moja pamäť na tú dobu je útržkovitá... pamätám sa, že môj starší brat mal perinu či dve a bývali sme v stohu slamy. Tam sme boli asi desať lebo štrnásť dní na tej hraničnej čiare v podstate. Bolo tam veľmi veľa rodín, desiatky a desiatky. Potom došlo k tej politickej dohode a my sme sa vrátili domov. Prišli sme do toho nášho domčeku a tam nebolo nič. Proste ani lyžička. Všetko si susedia rozobrali. Tak tá pani F., ona bola vdova a mala v takom dlhom nájomnom dvore byt, v prvom murovanom dome býval majiteľ a za tým išli budovy z válkov [stavbný materiál z nepálenej hliny, pozn. M.V.], tá nás pritúlila, mala tri izby tak za sebou. U nej sme bývali až do roku 1942, až do transportov. V tom období som chodil do prvej triedy ešte do štátnej školy, pamätám sa ako nás učili o tatíčkovi Masarykovi, v tridsiatom deviatom sme tiež ešte chodili do štátnej školy, ale prelepovali nám strany v čítanke [po 14. 3. 1939, pozn. M.V.] a v štyridsiatom roku nás zo školy povyhadzovali.“⁸⁹

Rovnako starému chlapcovi – prváčikovi v Trenčíne – sa zmena na jeseň 1938 spája s nepríjemným zážitkom s dovte-

dajším kamarátom priamo v triede. Predstavuje jeho prvú konfrontáciu s faktom, ktorý si dovtedy neuvedomoval. Totiž, že jeho inakosť (pochádzal zo židovsko-slovenskej rodiny) vyvoláva aj nové – negatívne reakcie najbližšieho okolia.

„V podstate som pochopil, že proste mať židovské príbuzenstvo, to nie je len mať radosť a pocit, že si obklopený láskou, ale že je to aj nepríjemné alebo nebezpečné. Mal som takého, nedá sa to nazvať kamarát, lebo sme boli malé deti, ale odkedy sa pamätám, sme sa hrávali v piesku a v parku a sme boli vždy spolu a tak. Takže naši rodičia ešte prosili učiteľa v prvej triede, aby nás posadil spolu. No a tento chlapec, ...no Paľko sa volal, krstné meno iba poviem, tento Paľko proste vstal ešte pred začiatkom vyučovania a povedal, že, poprosil teda učiteľa, aby ma odsadil. Aby ho odsadil odo mňa. Že on už nechce so mnou sedieť. No a učiteľ sa pýta: ‚A prečo?‘ Bol úplne ako vydesený, pretože... No, že preto, že Kornel smrdí. A on mu hovorí: ‚no ako – že smrdí?‘ ‚No, otec mi povedal, že židia smrdia a Kornel je žid.‘ Takže si odsadol a nechal ma samého. Teda som sedel v tej lavici a nevedel som pochopiť, že čo sa deje. Jednak som vedel, že to nie je pravda, že nikto z mojej rodiny nesmrdel, že naopak boli šialene čistotní, až nepríjemne čistotní, lebo ma nútili umývať viac, ako som mal sám chuť a na druhej strane to, že ten kamarát, že toto sa stalo, to bola šialená skúsenosť pre mňa.“⁹⁰

Spomienka vtedajšej študentky gymnázia v Trenčíne jasne umiestňuje začiatok protižidovských nálad a postojov v meste už do jesene 1938. Prvé vyčleňovanie z kolektívu rovesníkov, osudy českých učiteľov a ich násilné odchody – to sú obrazy, ktoré má s týmto obdobím spojené v pamäti. Predstavujú začiatok zmeny, ktorá jej po čase priniesla ešte výraznejšie prejavy diskriminácie.

„Každý spomínal začiatok holokaustu štrnásteho marca tri-

dsatďdeväť, ale ja z vlastnej skúsenosti viem, že fakticky sa to začalo už pri mobilizácii, v tridsiatom ôsmom roku. Keď sme chodili do školy, vtedy už sa začali zoskupovať určité spolužiačky do Hlinkovej mládeže a začali od nás bočiť. Už bolo vidieť ten rozdiel, jako bolo do tej doby a ako sa chovali potom. Taktiež mnohí už z českých profesorov, ktorých bolo u nás na gymnáziu prevažne, sa začali zaoberať s tým, že zo Slovenska odídu. Ja mám, ja spomínam na jeden zážitok, ktorý bol cez mobilizáciu a to bolo na židovský Nový rok, keď bola vlastne tá mobilizácia vyhlásená, že celá mládež vyšla hore v kostole na chór a spievala sa hymna Kde domov můj. Mnohí z tej staršej generácie nám toto velice zazlievali. Tí rozumní s nami súhlasili, lebo ich názor bol, že keď by Hitler prepadol túto časť Československa, že by bolo so všetkými židmi koniec. V tridsiatom deviatom, štrnásteho marca to už skutočne bolo na škole velice pre nás ťažko. ...Ale môžem povedať, že naša triedna profesorka, pani profesorka M. prišla za nami a hovorila: ‚Dievčence, držte sa, musíte to vydržať, raz bude aj ináč.‘ To jej teda nikdy sme nezabudli... Potom nastala výmena profesorov, pretože všetci do konca školského roku, všetci českí profesori odišli od nás. My sme ešte jeden rok v tej škole vydržali, no ale potom už bol numerus nullus a museli sme všetky školu opustiť.⁶⁹¹

Maturantka na gymnáziu v Ružomberku v školskom roku 1938 – 1939 zaznamenala zmenu priamo v škole. V tomto jej poslednom školskom roku sa stretli dve kvalitatívne odlišné obdobia. Na začiatku ešte bezstarostné kontakty a vzťahy mládeže rôzneho pôvodu. Podľa jej slov pokroková („skôr neologická“) židovská komunita žila v lokálnom spoločenstve v duchu náboženskej tolerancie. Tu je tiež dôležité si uvedomiť, že vtedy mladé dievča spomína na svoju vekovú skupinu a jej vzťahy, nie na dospelých aktérov lokálneho spoločenstva. Jej skúsenosť

je dokladom toho, že napriek vnucovaniu zmeny správania sa k židovským spolužiakom zo strany autorít školy, zafungovali ešte v danom období vzory správania tolerancie a úcty, ktoré mali mladí ľudia osvojené socializáciou v predchádzajúcom období Československej republiky.

„V Ružomberku bola židovská komunita veľmi zaujímavá, pokroková... skôr neologická a tak, priateľstvo s inými náboženstvami, to bolo úplne prirodzené, mali sme kamarátov, dievčatá chodili s kresťanskými chlapcami, kresťanskí chlapci dvorili židovským dievčatám, boli tam miešané manželstvá a myslím, že vzťah bol úplne prirodzený, tak ako medzi mladými ľuďmi mal byť. No, ľudovú školu som vychodila v Ružomberku, potom som navštevovala gymnázium reálne a v búrlivých rokoch tridsaťosem, tridsaťdeväť som maturovala. Tak zažila som pálenie kníh českých, pokrokových a zažila som aj štrnásty marec priamo, v centre diania v Ružomberku. V tridsiatom deviatom v máji som maturovala, tak ako všade sa žiaci lúčili s tablom, každá trieda maturitná mala svoje tablo. My sme mali na table Andreja Hlinku a mali sme profesora, ktorý bol Nemeč, taký B. sa volal a presviedčal našich spolužiakov, ...aby nedali týchto židovských spolužiakov na to tablo a naši spolužiaci vtedy už sa ohradili proti tomu, že toto nebude žiadne tablo a nakoniec sme na tom table boli.⁶⁹²

Mladý muž tiež z Ružomberka na jeseň 1938 už pracoval v rodinnom obchode. Spomína, ako začal byť dovedajší status ich obchodníckej rodiny v lokálnom spoločenstve s pochybnosťami. Táto zmena bola spojená so šikanou zo strany členov miestnej Hlinkovej gardy a s narastajúcim antisemitizmom a jeho verejnými prejavmi v meste.⁹³

„Tak to už bolo horšie, lebo za autonómie, vtedy už začal ten antisemitizmus byť citeľný... Ako príklad uvádzam za druhej

*republiky, keď bola založená [Hlinkova, pozn. M. V.] garda. Tak prvá vec bola, že robili u nás domovú prehliadku pod tou zámenkou, že hľadali maďarské zástavy. Tak to už bol taký antisemitický krok, bola to len zámenka. Vtedy už ten antisemitizmus začal... No a potom samozrejme za slovenského štátu to pokračovalo.*⁶⁹⁴

V ďalšej časti si všimam spomienky pamätníkov na nasledujúce obdobie – keď sa z radikálnej sociálnej zmeny postupne stávala nová norma a žitá realita. Obsahy židovských a nežidovských spomienok na roky 1939 – 1945 som porovnávala vo viacerých mojich vedeckých textoch (Vrzgulová 2013, 2016a, 2016b, 2018). Aktuálne ma zaujímajú obrazy lokálnych aktérov – divákov a páchatelov zachytených v oboch skupinových pamätiach.

Zo všetkých rozhovorov, ktoré som do súčasnosti analyzovala, je zrejmé, že holokaust, resp. jednotlivé fázy perzekúcie židovského obyvateľstva, ktoré v súčasnosti označujeme za genocídu európskeho židovstva v rokoch 1933 – 1945, sa odohrávali aj na území dnešnej Slovenskej republiky ako vec verejná. Všetci obyvatelia bez rozdielu boli prostredníctvom ľudáckej propagandy a jej nástrojov oboznámení aj v najodľahlejších lokalitách s tým, kto je najväčším nepriateľom Slovákov a prečo je nevyhnutné tzv. konečné riešenie židovskej otázky zrealizovať. Postupne mohli sledovať jednotlivé kroky od primárneho rozhodnutia kto je žid, cez jeho/jej označenie, vytlačanie z pôvodných sfér (verejných, hospodárskych, spoločenských), v ktorých sa prirodzene do roku 1938 pohybovali. Jednotlivé zákazy (od odobratia živností, majetkov, cez obmedzenie pohybu v lokalite, cez zamedzenie prístupu ku vzdelaniu, zákazy uzatvárať manželstvo s nežidom a mnoho ďalších) a ich dopady na každodenný život sú

zastúpené v každom rozhovore so židovským pamätníkom. Lebo sa stávali neoddeliteľnou súčasťou ich žitej reality. Či sa takéto postrehy a informácie objavujú aj v spomienkach nežidovských pamätníkov závisí od toho, ako boli vnímaví alebo akou dôležitou súčasťou ich životov im boli židovskí susedia, kolegovia a priatelia.

Keď sa zameriam na spôsoby, akými sú v jednotlivých rozhovoroch opisovaní ľudia – susedia, obyvatelia toho istého mesta a ich reakcie na prenasledovanie a diskrimináciu ich židovských spoluobčanov, je zrejmé, že nežidovskí obyvatelia sú ich neoddeliteľnou súčasťou. Ako sú vykresľovaní? Čo robili?

Žena – katolíčka,⁹⁵ si vybavila spomienku na jeseň 1939, keď cez jej východoslovenskú dedinu tiahli nacistické vojská na Poľsko. Ich prítomnosť zafungovala ako spúšťač násillia na miestnych židovských obyvateľoch. Malo podobu zámerne ponižujúceho porušenia ich sviatočného dňa a nútenej práce. Reakciu slovenských obyvateľov dediny nespomína, pravdepodobne žiadna nebola.

*„To chodili ešte židi po valale, nie, no... tak sme videli. A bol šábés, tak ich nahnali polievať dráhu [cestu, pozn. MV], bo bol veľký prach, motore išli, Nemci... To Nemci už išli, od tridsiateho ôsmeho roku už Nemci išli na Poľsko.*⁹⁶

Spomienka ďalšej mladej ženy načrtáva náladu v majoritnej spoločnosti začiatkom 40. rokov 20. storočia, kde sa už proti-židovská legislatíva stala súčasťou života v spoločnosti. Hovorí o vedomosti, ale nekonaní. To indikuje myšlienky, že aj majoritní obyvatelia sa necítili vo vlastnom štáte úplne slobodní alebo im nastolený vývoj z nejakého dôvodu vyhovoval, alebo im to bolo ľahostajné. *„Ludia vedeli, že ich [židov, pozn. MV] prenasledujú a radšej boli ticho. Veľa ľudí ich ľutovalo a veľa ľudí nechcelo nič hovoriť.*⁹⁷

Trochu ironicky vyznieva komentár mladého dievčaťa, ktorého sa citelne dotkla protižidovská politika ľudáckeho režimu.

„No už začal vtedy slovenský štát a bolo to zaujímavé, že ako veľmi svorne sme tam žili v tej Novej Bani a človek si myslel, že má samých priateľov a na druhý deň z tých najlepších priateľov sa naraz stali gardisti. A každý deň nám s niečím otravovali život, keď ešte ani tak neboli tie protižidovské zákony. Potom začali tie všelijaké nariadenia. Jeden deň prišli pre kožuchy, druhý deň zobrali písacie stroje...“⁹⁸

Jeden z hlavných bodov tzv. riešenia židovskej otázky bol prevod židovského majetku „do rúk kresťanských“.⁹⁹ Obe výskumné vzorky prinášajú lokálne podoby arizačného procesu aj s ich aktérmi a následkami. Mladá katolíčka zo Serede, ktorej otec robil správcu židovského cintorína a spolu s rodinou žil v malom domčeku priamo na ňom, spomína na arizácie.

„A už naši potom si brali obchody. No... No Seredania. Väčšinou gardisti alebo rodina ich. Áno, spomínam si, H., akurát tomu vzal, čo sme my [k nemu, pozn. MV] chodili, ku R. Tak on to hneď... a po fronte... sa strašný komunista hneď spravil.“¹⁰⁰

Židovský respondent si arizáciu spája priamo s deportáciami a jej aktérmi – príslušníkmi Hlinkovej gardy.

„Šimonovú pekársku živnosť na Emerovej ulici v Trnave arizoval pán K. Pamätám sa, ako raz v roku tisícdeväťsto štyridsaťdva prišla moja matka z piešťanskej pošty domov a veľmi plakala. Povedala, že sa chcela rozprávať telefonicky so svojim bratom Šimonom v Trnave, že čo s nimi je, pretože sme sa dozvedeli, že v Trnave bola veľká chytačka na židov. Od arizátora, pána K. sa dozvedela, že všetkých zobrali i s mojím osemdesiatpäť ročným starým otcom. I ostatných zo širokej rodiny. Toto roku tisícdeväťsto štyridsaťdva robila Hlinková garda.“¹⁰¹

Príslušníci miestnej Hlinkovej gardy hrajú vo všetkých oral history rozhovoroch hlavnú úlohu. Sú súčasťou arizačného procesu, resp. sami arizujú, organizujú lokálne deportácie – zhromažďovanie miestnych židovských obyvateľov a ich presun na miestnu železničnú stanicu alebo ich prevoz do najbližšieho administratívneho centra na stanicu či do zberného tábora. Pritom sa často na úkor židovských obetí (legálne alebo krádežami) obohacujú. Aj to bola známa vec – ako vyplýva zo spomienok dvoch pamätníčok.

„To bolo strašne veľa tých gardistov, viete, ich bolo strašne veľa v Seredi, lebo sa chceli obohatiť na úkor týchto, čo ich zobrali, tých židov, tak potom oni sa nastahovali do ich domov, do ich bytov, pobrali im ich veci, a tak. Obohatili sa skrátka.“¹⁰²

Druhá žena – evanjelička hovorí o situácii vo svojom mestečku Slovenská Lupča.

„Spomínam si, ako sme s mamičkou boli v obchode, a cez výklad sme videli gardistu, od nás, ako ide po ulici s kufrom z vlaku. A zákazníčka povedala mamičke: ‚Zasa po židoch niečo nesie!‘...“¹⁰³

Opisy lokálnych deportácií z pohľadu nežidovských očitých svedkov predstavujú akoby situačný kontext ku individuálnym spomienkam židovských pamätníkov. Je z nich možné odčítať pomerne dosť informácií o správaní sa gardistov, židov aj divákov z radov majority. Deportácie sa odohrávali na verejných priestranstvách – uliciach, námestiach, centrálnych častiach dedín, vo dvoroch židovských škôl a synagóg alebo už priamo na železničných staniach. Ľudia z majority o deportáciách vedeli, mnohí ich videli na vlastné oči. Ich spomienky zachytávajú nielen pozorovanú situáciu, ale aj obavu, bezmocnosť či dokonca ich strach ako očitého svedka, ktorý dianie tajne pozoruje spoza

záclony či plotu alebo je situáciou priamo konfrontovaný (často aj nechtiac) na verejnom priestranstve. Jazyk spomienky zväčša vyjadruje veľkosť emočného dištancu nežidovského diváka holokaustu od videnej scény, jeho vzťah ku židom, ktorí boli deportovaní.

„A potom Hlinková garda, tí si ich potom zobrali pod patronát a tak zle im robili. Potom keď ich zhánali, bože ako ich bili, na námestí, bože, keby ste to boli videli... na námestí ich zohnali, bili ich s tými pelenderekami... Oni s tými kuframi chudáci, s tými deťmi malými, to bolo strašné. My sme tak plakali, potom nám otec zakázal, aby sme nechodili na to sa pozerať. Lebo tam naši kamaráti boli. Oni keď prišli na cintor, my sme ich brali ako sebe rovných.“¹⁰⁴

Mladá žena z Hanušoviec sa spolu s rodičmi rozhodla schovať židovskú mládež z rodiny, s ktorou žili na spoločnom dvore. Predpokladali, že keď ich nenájdu, neodvedú, budú mať šancu odísť a nájsť si ďalší úkryt. Vo svojej spomienke hovorí o svojom čine aj o reakcii okolia.

„Prišla... prišla taká vojna, že prenasledovanie bolo, ich bolo prenasledovanie, tých židoch. Tak oni, znáte, že sa báli. [...] Na tým pujdze sa skryli..., no ale ja im tam hore rabinou [rebrík, pozn. MV] odniesla aspoň teplé mlieko. Sme podojili, sme mali päť kravy, tak sme podojili a s tým vedierkom, s kýblikom im vynesla mlieko, a to ráno i večer mi im tak odniesla. A mama... sme piekli chleby každý druhý deň, aj sme im po jednom chlebe dali. [...] „A my ich tam zachraňovali, keď už sa len dalo, a jedna, ale už nežije, to bola gardistka, tak ta robila u nás na úrade a mi tak povedá, „Zuzičko, vy pujdete so židmi, bo na tebe hovoria, že ty ich zachraňuješ, a aj tvoja celá rodina,“ no a ja povedam, „No a to my robíme planý skutok? Však oni sú, Manciko, oni sú tiež ľudia, my nerobíme nič zle.“¹⁰⁵

Aj v ďalších fragmentoch spomienok je zachytené, že situácie spojené s deportáciami sa diali na verejnom priestore mesta či dediny, boli verejne známou a videnou udalosťou.

„Ja som nevidela, nevidela, len som čula, že už hľadajú, že ich hľadajú, chlapcov židovských, po vaľale. No a to bolo, „Kto bude so židmi trimac, aj so židmi pujdze,“ každý sa bál, nie, povedali, „Rad bych bol pomohol,“ každý sa bál. To bolo prísne povedané, že „takto pujdze so židmi,“ takto strašili nás, a či to boli reči, ja neznam.“¹⁰⁶

„...aby sa dostavili... na námestie. Na námestie, vtedy a vtedy aby sa dostavili. No a vtedy sa potom aj dostavili. Hej. Vtedy som bol na námestí práve, keď prišli prví Weinbergerovci, so štyrmi chlapcami, aj prišli... kufre a tašky mali s sebou, hej, a tak prišli. Potom prišli zo zadnej uličky, Bermann, tiež s kuframi a taškami, Hollender prišiel... No a Ritterovi nie, lebo pred nimi stálo auto, pred nimi rovno... som videl, ak ich nakládali a tak ďalej, tak plakali tam tie ženy, a tak ďalej, to bolo strašné niečo, pozerať sa na to, neludské divadlo. Tam zdvihali hore, niektorí aj skočili dnu do auta... Ja som išiel tam, ale hneď ma... od... od... odohnali. Hneď. Ja som išiel, „Čo sa robí?“ Tak hneď ma odohnal ten jeden spolužiak, gardista, O. sa volal. „Hej, choď preč, tu nemáš čo robiť! Zmizni!“¹⁰⁷

„Tých zobrali, potom tam jeho hodili na to auto [očítá svedkyňa opisuje deportáciu svojho kolegu, pozn. MV], ja som to videla, ja som strašne revala. A vojak rovno proti mne s automatickou puškou, keď videl, že plačem, okamžite na mňa zameral oči a nespustil... a tu pušku držal... hovorím, „A teraz ma zastrelí...“ Nebo povie, že plačem nebo volačo... Lebo som sa uprene dívala na to auto tam. A to bolo už plné ľudí, no. Jeden konfident tam vláčil ľudí. A keď vliekli tohto môjho doktora, ja som sa rozrevala, plakala, plakala som strašne. No...“¹⁰⁸

„A prídeme do toho... do Raslavíc, a tam sme videli, že stojí

*dlhý vlak. Nevedeli sme, čo to... čo sa tam robí. Tak ten náš vlak tam zastal, a potom tam vyše pol hodiny stál. Nevieam, prečo tak dlho tam stál. A bolo to asi päť vozňov tam, vlak, ktorý bol otočený na Prešov. A my sme z Prešova išli tu. A plno ľudí... tam boli kôpky žien... a zišli sme dolu z toho vlaku... Všetko plakalo. Ženy si stále utierali tieto slzy... a tam bol taký jakot... no tí... tí židia, čo tam boli zavretí. ...Tam aj deti boli. Malé deti, to plakalo... Joj! To bolo čosi hrozné! Tak sme tam pobudli, ženy im tam nosili vodu vo fľašiach, a to boli tie dobytčie vagóny, v ktorých neboli záchody.*¹⁰⁹

Perspektíva židovských pamätníkov a ich opisy situácií sú z pochopiteľných dôvodov kritickejšie a citlivejšie, veď ide o ich osobné príbehy. Preto aj explicitnejšie konštatujú, že mnohí Slováci videli v členstve v HG predovšetkým výhody či kariérny postup. Dokonca naznačujú aj účelové „prevracanie kabátov“ po skončení vojny.

*„Pamätám sa na jedného kolegu, ktorého meno nechcem spomenúť, lebo ešte žije, ktorý už veľmi skoro začal chodiť na prednášky v gardistickej uniforme. Tento kolega po vojne sa stal dvorným lekárom komunistickej elity a bol veľmi jaksi exponovaný v tomto smere.*¹¹⁰

Ďalší opis veľmi plasticky až výtvarne zachytáva diametrálne odlišnú životnú situáciu židov a kresťanov/katolíkov a komentuje morálne a etické postoje majority. Je špecifický tým, že ho vyrozprával židovský muž, ktorý (ilegálne) prišiel posledný raz navštíviť svojich rodičov a ako „náhodný chodec“ pozoroval celú situáciu.

„...ešte krajnejšia a ešte otrasnejšia bola situácia a bola príhoda, ktorú som zažil na stanici v Žiline, keď týchto ľudí, Židov z východného Slovenska, medzi nimi mojich rodičov, hnali do

*zberného tábora. Gardisti ich hnali, oni mali také malé zavazadlá, ...niektorí, proste, sadisti ich bili, niektorí kopali, kopali ich a v tej chvíli, ako ten prúd, ten sprievod ľudský, nešťastných ľudí, sa uberal smerom do toho zberného tábora, v tej chvíli naraz bolo počuť, bolo počuť spev veriacich, tých katolíkov, ktorí so svätými obrazmi išli práve popri, popri tom tábore viedla cesta, ...skrátka, bola to procesia veriacich ľudí a ako prechádzali a teraz skoro by som povedal, že paralelne išli dva prúdy, jeden prúd, to boli tí nešťastní ľudia, ktorých hnali do zberného tábora, ktorých bili, a druhý, to boli tí veriaci katolíci, ktorí za spevu náboženských piesní išli asi slúžiť omšu, teda na nejakú bohoslužbu. A vtedy tí istí gardisti, ktorí predtým kopali a bili tieto ženy a týchto nešťastných ľudí, naraz sa postavili do pozoru, zasalutovali a vzdali česť, vzdali hold týmto svätým obrazom, na jednom z nich, samozrejme, bola Panna Mária. Panna Mária, čiže Židovka Miriam. Tak jednej Židovke vzdávali hold...*¹¹¹

Rozprávanie mládenca z východného Slovenska zachytáva dražbu majetku miestnych židovských žien počas ich deportácie. Tieto dražby bývali spravidla až po deportáciách. Predstavovali ďalší spôsob, ako sa majoritné obyvateľstvo spolupodieľalo na zákonom odobrenej krádeži a stávalo sa tak spolupáchateľom na celom procese riešenia tzv. židovskej otázky.

„[...] ako deti sme videli, že je tam hrba detí, tak sme utekali za nimi. Aj dospelí tam boli, a tak ďalej, a keď sme tam prišli, boli tam neznámi ľudia v civilu, ktorí robili takzvanú dražbu. Ďalej boli tam slovenskí žandári, pripravený voz na odvoz tých dvoch stareniek do zberného tábora do Sabinova. [...] Ja čo som si všimol, že dvaja neznámi páni, elegantne oblečení, podľa, na tú dobu, vyšli a vyhlasovali cenu a zapisovali, kto – keď niečo odkúpil... skrine, stoly, posteľe a také proste. Taký obchodný tovar som tam nevidel... Vela toho nepredali podľa mňa. Keď mali tam

*o skrine záujem, takoj tamojší ľudia kupovali... Ony [židovské majiteľky, pozn. M.V.] tam čakali, spolu s tým povozom, pozerali na to všetko. Až potom... naložili ich na voz a odišli... normálne dedinský voz, dali tam jeden snop slamy, prestreli im tam. Tam ich povykľadali, lebo to boli ženy staršieho veku, samé by tam nevyšli. Objemnejšie boli, mali by problémy sa tam dostať. Pomáhali im žandári, dvaja boli – nepoznal som ich... Nevidel som tých ľudí viacej, ani predtým, ani potom.*¹¹²

V spomienkach ako židovských, tak aj nežidovských svedkov doby sa však objavujú aj situácie, ktoré ilustrujú, že rigidné kategorizovanie aktérov holokaustu má svoje limity. Ako som naznačila vyššie, ľudia, ktorí na prvý pohľad patrili do kategórie lokálnych páchatelov alebo pozorovateľov/divákov, sa v istých okamihoch či situáciách menia na pomocníkov. O tom sú aj obe nasledujúce výpovede. V prvej dospelý muž hovorí, ako sa mu snažil pomôcť kamarát – keď sa stal veliteľom miestnej HG.

*„...A tak som sa skamarádil s jedným šoférom a ten potom dostal veliteľ gardy v Topolčanoch. A on ma trošku chránil. Keď bola chytačka na židov, tak on vždycky okolo môjho domu, teda domu, kde som býval sa obmotal. Keď prišla gardy tade, ja som už tam prekontrolovan stál ďalej. Ano? A potom povedal, vieš čo pojdeme do Bratislavy, výdem k Šaňu Machovi a vybavím ti legitimáciu. On mi chudák aj vybavil legitimáciu, môžem povedať že chudák, lebo málokedy gardista bol taký. A prišiel som domú večer a už som tam mal plnú izbu gardistov, dvaja žandári. A ukázal som im tú legitimáciu, čo som dostal, chytili roztrhli a balte sa padesát kiló a ideme preč. A sebrali nás na stanicu do vagóna a išli sme do Novák. To bolo dvadsiatehopátého mája tisícdeväťstoštyridsaťdva.*¹¹³

V druhej spomienke sa mladú ženu snažili zadržať a ochrániť pred transportom štátny zamestnanec železníc aj veliteľ zberného tábora. Ich reakcia zároveň naznačuje, aké vedomosti mali o deportáciách v danom čase.

*„Na žilinskej stanici, keď sme prišli, bol už nový prednosta stanice, a to z Varína, bývalý prednosta, T. sa volal. A videl ma a hovorí: ‚Jej Irmuška, Vaša mamička je už v tábore.‘ Už na nádraží som sa dozvedela, že moja mama už neni doma, že je už tiež v tom zbernom tábore. Tak sme prišli do toho zberného tábora, zas si ma dal zavolať ten Scharfjurer a hovorí: ‚Ja som poslal toho gardistu, aby Vás zadržal tam, a ja Vás prosím, zostaňte tu.‘ Hovorím: ‚Nie, ja som sa dobrovoľne prihlásila, ja chcem ísť.‘ A vtedy mi prvýkrát povedal, hovorí: ‚Ja som to ešte nikdy nikomu nepovedal a nesmiem to hovoriť, ale Vy nejdete do pracovného tábora. Sie verden ausgesiedelt!‘ Ja síce nemecky dobre viem a viem, čo znamená ‚ausgesiedelt‘. Ale čo to znamená, to som si nevedela predstaviť..., jak to, vysídlený, ano? No hovorím: ‚To je jedno, my sme mladé, aj moja sestra, aj ja, sme zvyklé pracovať, budeme pracovať i tam. Ja len jednu žiadosť mám, aby ste ma dali do toho baráku, kde je moja mama, lebo mama je už tu.‘ Tak on nás tam dal preložiť, spolu sme šli teda na transport.*¹¹⁴

Lokálni páchatelia, reprezentanti ľudáckeho režimu, aj z radov katolíckej cirkvi, boli aktívnou súčasťou holokaustu, a sú preto logicky prítomní v spomienkach naň. Ide však o obsahy sociálnej, resp. komunikatívnej pamäti špecifických skupín pamätníkov. Práve tieto sa len sporadicky a vo veľmi oklieštenej a skreslenej podobe (napr. v príbehoch o záchrancoch) pomaly stávajú aj súčasťou kultúrnej pamäti. Vysvetlenie, ktoré pre to mám, je jednoduché. Členovia Hlinkovej gardy boli miestni dospelí muži (prevažne rímsko-katolíckeho vierovyznania).

Takmer v každej dedine pôsobila jej miestna organizácia, ktorej členovia boli vykonávateľmi protizidovskej politiky režimu. Predstavovali lokálnu mienkotvornú autoritu, ktorá mala evidentne nad obyvateľmi moc. Čo sa s nimi stalo po skončení vojny? Najvyšší predstavitelia režimu, resp. časť z nich bola súdená na Národnom súde, regionálni či lokálni páchatelia – na ľudových súdoch. Teda tí, ktorí boli obžalovaní. Ale často platilo: kde niet žalobcu (lebo neprežil), tam niet obžalovaného. Tresty na ľudových súdoch boli niekedy len formálne a mnohokrát žiadne. Ilustratívny je krátky úryvok rozhovoru o osude miestnych gardistov po vojne:

„Čo sa stalo s gardistami, ktorí boli tu?

Tak nič, nič...

Zostali tu bývať?

Hej, hej, zostali tu, čiapky zrušili, gerovky... bo to ešte boli tmavé, no a nič. Nič...

Nebol nikto nejako odsúdený, potrestaný?

Nikto nič, nie. Nie, nie. Nikto nič.

A ľudia potom ako sa k nim správali?

Však to bol muž, tak žena bude sa s ním hádať, vadiť? No, to všetko v rodine to bolo. Deti mal, ženu mal, každý jeden, málokto-rý bol... pár boli slobodné... že boli pri rodičoch, rodiča sa s nimi budú vadiť? Ticho bolo, ticho všetko bolo.

Do kostola keď ste niekedy išli, farár niekedy povedal niečo o tom, čo sa dialo, že židov idú brať alebo že ich zobrali?

Bol gardista tiež, mal tiež čiapku, ale ani v kostole nehutóril o židoch, nepamätám, že by bol čokoľvek hutóril, neznam, neznam...⁴¹⁵

S podobnou realitou bola konfrontovaná po návrate z koncentračného tábora židovská mladá žena:

„...asi týždeň sme cestovali, prestupovali, než sme sa dostali do Žiliny. Tak to bolo rozbombardované, sa muselo prestupovať a všakovo človek cestoval. No, ale konečne som prišla na hlavnú stanicu žilinskú a tá vyúsťuje, to bolo vždycky korzo. [...] No, tak som vyšla von, teraz som nevedela, že či sa mám odvážiť ísť domov, som nevedela, že čo už tam nájdem. A vyšla som, [...] som vykročila teda, že pôjdem tou Masarykovou ulicou, smerom cez park domov. A prvého človeka, ktorého som stretla, bol člen pohotovostného oddielu Hlinkovej gardy, ktorý nás strážil vonku na gestape. [...] A toho človeka som stretla a nič sa nestalo, on sa korzoval elegantne vyobliekaný a to bol prvý človek, ktorého som stretla jako pri návrate domov. No pre mňa to bol hotový šok. Tak som to potom ohlásila, tak, samozrejme, ho prepustili, že nie sú dôkazy. A ja som zistila, že nič sa nezmenilo, že Žilina zostala v slovenskom štáte. [...] Ja som sa proste odsťahovala zo Slovenska, prichýlila ma moja priateľka z detstva v Prahe.“⁴¹⁶

Slová preživšej holokaust dopĺňa vlastnou skúsenosťou ne-židovský svedok, ktorí mal počas vojnového slovenského štátu podľa vlastných slov stále problémy, lebo bol „čechoslovakista“:

„...členovia HG v dedine boli gardisti, a potom komunisti. [...] Po vojne prezliekli kabát, boli veľkí funkcionári komunistickí. Tak im vykrikoval: ‚Ešči mate uši stlačené po tych gardistických čiapkach a už ste veľkí komunisti!‘ Na ďalší deň ma brala Štátna bezpečnosť do väzenia.“⁴¹⁷

Po skončení druhej svetovej vojny takmer dospelý mláde-nec, ktorému otca zavraždili ľudia z majority pod zámienkou pomoci celej rodine, spomína na povojnové obdobie spojené so súdmi s gardistami.

„Samozrejme, bola taká snaha vnútornej pomsty. Ja som chodil na všetky procesy s gardistami v Nitre, ktoré boli po vojne. Bol som osobne pri dvoch popravách gardistov. A najhroznejšie boli procesy s otcovými vrahmi, ktorí boli usvedčení, priznali sa, ale pod vplyvom funkcionárov komunistickej strany, dostali títo vrahovia úplne minimálne tresty, uznali sa úplne nelogické veci a to bol ďalší ako veľmi šokujúci zážitok.“⁹¹⁸

Spomienky na lokálnych páchatelov – gardistov a miestnych predstaviteľov ľudáckeho režimu nesú jasnú správu, ktorá má oporu vo výskumoch historikov: proces podobný denacifikácii v Nemecku sa na Slovensku neuskutočnil (Bumová 2008, 2010, 2012).

V tomto smere bol pre mňa prínosný výskum s nežidovskými očitými svedkami, lebo zaujímavé neboli len spomienky, o ktoré sa s nami podelili. Dôležitú súčasť môjho dnešného poznania tvoria ich reakcie mimo rozhovoru, otázky či komentáre off-line, keď sme mali pauzu alebo sme sa ešte len na rozhovor pripravovali. Mnohí boli neistí, často veľmi napätí (aj zo stretnutia s neznámymi ľuďmi). Som však presvedčená, keďže som bola pri všetkých (takmer sto) rozhovoroch a stretla som sa s každým účastníkom a účastníčkou výskumu minimálne dvakrát, že to bolo aj kvôli obdobiu, na ktoré spomínali. Udalosti, ktoré zažili a videli, správanie sa miestnych ľudí počas prenasledovania židov, ich reakcie na danú situáciu, ako aj nepotrebanie miestnych páchatelov, to všetko spôsobovalo, že sa cítili, aspoň spočiatku, nekomfortne. Často neochotne odpovedali na doplňujúce otázky o miestnych gardistoch a členoch HSLS, arizátoroch a ich osude – vysvetľovali, že ich potomkovia žijú stále na danom mieste, prípadne patria dnes medzi lokálne elity, komunálnych politikov. Dôležitým zistením okrem uvedeného je ale fakt, ktorý som už uviedla – ho-

lokaust na Slovensku sa konal verejne. Jednotlivé zložky tohto procesu videli tisíce majoritných obyvateľov, časť sa na ňom viac alebo menej iniciatívne podieľala a profitovala z neho. Rovnako významný je aj fakt, ktorý naši respondenti konštatovali, že o svojich zážitkoch, scénach, ktoré videli, nehovoria spontánne ani v rámci svojej rodiny, mladším generáciám. Ak sa s niekým o tomto období rozprávajú, sú to ich rovesníci, ktorí ho tiež zažili. Tým akoby sa nerealizovala priama medzi-generačná komunikácia potrebná pre formovanie komunikatívnej pamäti majority. Ona však existuje – mladšie generácie si skladajú obraz tej doby aj z mimovoľných poznámok či komentárov starších príbuzných, ale dnes už aj z množstva rôznorodých správ na sociálnych sieťach a internete. Tam sa práve nachádzajú aj ambivalentné, resp. paralelne existujúce naratívy, ktoré spôsobujú často rozporuplné vymedzovanie sa mladších generácií majority a ich reflektovanie tejto kapitoly moderných dejín Slovenska.

Prvé publikačné výstupy z výskumu pamäti nežidovských očitých svedkov holokaustu sú už verejne dostupné. Fakty, ktoré prinášajú, nie sú však populárne, pretože príbehy divákov otvárajú ťažkú a komplikovanú tému spoluúčasti slovenského majoritného obyvateľstva

na holokauste vo svojej krajine. Možno aj preto pamäť najstaršej skupiny majoritného obyvateľstva nie je predmetom verejnej diskusie. Tí ktorí „videli holokaust“ na vlastné oči, nehovoria o tom na verejnosti ani so svojimi deťmi a vnukmi. Skôr mlčia.

Otázky o zodpovednosti slovenských páchatelov vrátane politických predstaviteľov vojnového slovenského štátu za holokaust stále rozdeľujú spoločnosť Slovenska. Aj dnes platí, že Slováci majú ešte stále pred sebou ťažkú úlohu vysporiadať sa s vlastnou totalitnou minulosťou (Paulovičová 2013: 551).

Apologéti slovenského štátu a ich kultúra spomínania

Nacionalisticko-kresťanský postoj k vojnovému slovenskému štátu sa síce nestal na Slovensku oficiálnou súčasťou štátom podporovanej kultúry spomínania, ale neprestal existovať. Obhajcovia ľudáckeho režimu a jeho vrcholných reprezentantov sú aktívni. Niektorí šíria svoje názory v intímnom kruhu rodiny či priateľov, iní vystupujú verejne. Každoročne organizujú spomienkové akcie venované vyhláseniu samostatného slovenského štátu 14. marca 1939. V prvom desaťročí 21. storočia bývali v hlavnom meste pravidelne organizované *Pochody za národ*. Z celého Slovenska prichádzali uctievači „martýra slovenského národa“ prezidenta Jozefa Tisa, ktorý bol v roku 1947 popravený ako vojnový zločinec. Jedným z hlavných organizátorov uvedených pochodov bola Slovenská pospolitosť.¹¹⁹ Ako protiváha sa konali občianske protifašistické zhromaždenia a diskusie. V súčasnosti majú aktivity Tisových obdivovateľov skôr komornejšiu podobu – napríklad stretnutie pri jeho hrobe. Predstavitelia štátu i vlády k tejto minulosti nezaujímali jasné stanovisko a správali sa ľahostajne, prípadne populisticky.¹²⁰ Uprednostňovali priazeň voličov pred ich hodnotovou kultiváciou. To, že sa nakoniec Ľudová strana Naše Slovensko, ktorej členovia sa netaja obdivom k vojnovému slovenskému štátu a jeho politickej reprezentácii, stala po parlamentných voľbách v roku 2016 súčasťou Národnej rady SR, je jeden z výsledkov takéhoto správania. Nejednoznačné a nekonzistentné hodnotové ukotvenie politikov ilustrujem „vývojom“ iniciátora Pamätného dňa obetí holokaustu a rasového násillia, dnes už ex-premiéra Robert Fica. Od roku 2000 si pestoval imidž bojovníka za pamäť v demokratických intenciách. Neskôr, už ako premiér svojej druhej vlády, hral na oba hodnotové tábory, keď označil Maticu slovenskú za morálnu autoritu národa, hoci jej historici verejne trivializovali

holokaust na Slovensku.¹²¹ Postupne svoju rétoriku pritvrdzoval a odkláňal sa od demokraticko-liberálnych hodnôt, ku ktorým sa SR ako súčasť EÚ hlási. Už ako premiér, sa zastal poslanca pravicovo-extrémistickej strany ĽSNS, odsúdeného kvôli urážkam Rómov Najvyšším súdom SR za hanobenie rasy a národa, slovami: „Povedal to, čo si myslí celý národ.“¹²²

Nacionalisti vo všetkých vrstvách spoločnosti dodnes vyzdvihujú význam prvého štátu Slovákov pre rozvoj ich národného života a kultúry, aj pre jeho výrazne protibolševistický charakter (Kamenec 1998: 33,100). Na Slovensku je možné nájsť množstvo pripomienok tohto štátu v podobe pamätníkov, pamätných tabúl a označení verejných priestorov miest menami politických reprezentantov slovenského štátu (1939 – 1945), ktorí boli odsúdení ako vojnoví zločinci.¹²³ Uvedené aktivity a snahy sú vysvetľované ako normálny stav v demokratickej spoločnosti, kde platí úcta k pluralite názorov a slobode prejavu. To, že sú prejavom hodnôt a ideológií nezlučiteľných s demokratickými, býva prehliadané aj samotnými politickými autoritami.

K nejednoznačnosti v reflexii minulosti prispievajú aj dnešné prejavy a snahy časti predstaviteľov rímskokatolíckej cirkvi na Slovensku – napríklad úsilie o blahorečenie spišského biskupa Jána Vojtaššáka, ktorý sa stal v povojnovom období obeťou komunistického režimu. Zamlčuje sa fakt, že v predchádzajúcom ľudáckom režime bol členom Štátnej rady. Aktívne vystupoval v otázkach protižidovského zákonodarstva a zohral významnú úlohu v arizačnom procese Baldovských kúpeľov (Hlavinka – Kamenec 2014). Meno Jána Vojtaššáka nesie napríklad ulica na sídlisku Vlčince v Žiline. V roku 2011 bola výrazne medializovaná kauza kvôli buste Ferdinanda Ďurčanského (bol ministrom ľudáckeho režimu), ktorú mu v centre rodného Rajca odsúhlasili miestni poslanci.¹²⁴ Tento akt rozvíril disku-

sie medzi odborníkmi,¹²⁵ politikmi, aj verejnosťou.¹²⁶ Napriek kritickým vyhláseniam a stanoviskám pamätné tabule, busty a označenia ulíc s menami ľudáckych politikov dodnes neboli odstránené. Stávajú sa pietnymi a pútnickými miestami nielen pre najstaršiu generáciu s osobnými resentmentmi na vojnový slovenský štát, ale predovšetkým pre mladšie vekové skupiny. Svoje názory získali v rodinnom prostredí ako mechanickú negáciu komunistického režimu, ale aj v prostredí extrémistických kresťansko-nacionalistických organizácií. Od busty F. Ďurčanského v Rajci po pamätnú tabuľu na rodnom dome Jozefa Tisa v Bytči vedie dnes Memoriál mučedníka Jozefa Tisa – každoročný 25 kilometrov dlhý nočný pochod s charakterom náboženskej púte.¹²⁷

Pri niektorých oslavách nie je jasné, či si účastníci a organizátori chcú pripomenúť dobu a režim, ktorý títo ľudia reprezentovali, alebo pamiatku významného rodáka. Každopádne obsahy, ktoré komunikujú, sú v rozpore s demokratickými hodnotami a platnými zákonmi v Slovenskej republike.

Záver

Už tridsať rokov sa na Slovensku kreujú kultúry spomínania bez totalitného dozoru a tlaku komunistickej ideologickej interpretácie. Vo svojom texte som sledovala komplikované snahy a hľadania vhodnej interpretácie minulosti, rokov 1938 – 1945, v už demokratickej spoločnosti Slovenska po páde komunistického režimu v novembri 1989. Naznačila som peripetie a súperenie historických naratívov reprezentujúcich sociálne pamäte rôznych skupín obyvateľstva a ich miesto v kultúrnej/kolektívnej pamäti celej spoločnosti. Aj Slovensko, podobne ako ďalšie európske krajiny, ktoré majú skúsenosť s komunis-

tickým režimom, sa s mnohými problematickými a tabuizovanými témami vyrovnáva pomaly a nie plynule (Petö 2019; Ray – Kapralski 2019; Braham – Kovács 2017; Michlić 2016). Súvisí to s úlohou mienkotvorných elít – osobností a inštitúcií, ktoré vplyvajú a samé vytvárajú nové obsahy oficiálnej štátnej kultúry spomínania. Významnú úlohu zohráva ich deklarovaná a žitá hodnotová (ne)konzistentnosť.

Konštruovanie kultúry spomínania na holokaust „zhora“ zohralo kľúčovú úlohu začiatkom nového milénia, po nástupe politickej reprezentácie, ktorej prioritou bolo začlenenie Slovenskej republiky do európskych štruktúr a inštitúcií. Uzákonením Pamätného dňa obetí holokaustu a rasového násillia sa Slovenská republika prihlásila k európskym hodnotám vo vzťahu k obdobiu holokaustu. Vytvoril sa základný rámec a vzor. Nemenej dôležitými, a s nesporne väčším dopadom, boli následné lokálne a regionálne iniciatívy, ktoré sa usilovali o vytvorenie kultúry spomínania „zdola“.¹²⁸ Tá stojí na lokálne či regionálne ukotvených rituáloch, pamätných miestach a osudoch miestnych, konkrétnych obyvateľov. Po desiatkach rokov, keď lokálna história bola zaznávanou a problematickou oblasťou pre komunistickú interpretáciu minulosti krajiny, sa miestne udalosti, osobnosti a ich príbehy dostali do centra kultúry spomínania.

Za posledných 30 rokov sa akademický kvalitatívny výskum rozvinul a priniesol významné dáta reprezentujúce rôznorodé komunikatívne pamäte ľudí, ktorí boli aktérmi udalostí rokov 1938 – 1945. Z príkladov, ktoré som uviedla v texte, je zrejmé, že obrazy a obsahy komunikatívnej pamäti židovských a nežidovských pamätníkov sú v kultúrnej pamäti Slovenska prítomné len selektívne, resp. niektoré úplne absentujú. Hoci od začiatku 90. rokov 20. storočia sa postupne dostávali do verejného aj mediálneho diskurzu poznatky akademického výskumu zame-

*Stretnutie obyvateľov mesta s potomkami bardejovských židov,
Bardejov 2012. Foto Peter Hažlinský*

raného na obdobie holokaustu a vojnového slovenského štátu, problematické a komplikované otázky nie sú ešte spracované do oficiálneho spomienkového naratívu. Výsledkom dnes je, že na pamätných miestach, v rámci spomienkových rituálov si ich aktéri pripomínajú v prvom rade obeť holokaustu – židovských obyvateľov a ich osudy počas holokaustu. Druhá výrazná skupina, ktorej zastúpenie v štáte kreovanej kultúre spomínania je najmä v posledných rokoch na vzostupe, sú záchrancovia. Dostáva sa im výraznej pozornosti zo strany médií, politikov, ako aj preživších. Čo sa týka skupiny preživších, postupom času väčšinu tejto časti najstaršej generácie na Slovensku tvoria ľudia, ktorí prežili holokaust práve vďaka pomoci zo strany majoritného obyvateľstva. Tí, ktorí prežili deportácie a nacistické koncentračné tábory, sú už v menšine a stále ich ubúda. Je preto pochopiteľné, že záchranení cez svoje spomienky konštruujú obraz záchrancov ako významnej súčasti celého príbehu. To, že téma záchrancov pozitívne rezonuje u mienkotvorných a politických elít je logické – je jednoduchšie spomínať na ušlachtilé činy ako analyzovať ťažké otázky spojené s mierou zainteresovanosti slovenskej majority na holokauste.

Problematické a takmer úplne prehliadané sú v oficiálnej štátnej kultúre spomínania témy majoritného obyvateľstva ako súčasť dobovej spoločnosti a procesov, ktoré sa v nej odohrávali. Štátne pamäťové inštitúcie, spomínala som aktivity SNG, ale od roku 2016 existuje aj Múzeum holokaustu v autentických priestoroch bývalého pracovného a koncentračného tábora v Seredi, prinášajú interpretácie sledovaného obdobia so snahou o vyváženosť. Predsa len, tzv. diváci holokaustu – mlčiaca väčšina z radov nežidovskej majority stále nie je dostatočne prítomná a hlavne diskutovaná ani počas spomienkových podujatí, v expozíciách pamäťových inštitúcií či vo verejných politických prejavoch. Podobne nepopulárnou témou, o ktorej

sa verejne zriedkavo diskutuje, je úloha politickej reprezentácie ľudského režimu na lokálnej úrovni či podiel intelektuálnych, cirkevných a umeleckých elít na procese holokaustu.

Poznatky, ktoré prinášajú kvalitatívne výskumy metódou oral history, sú dokladom toho, že dobová spoločnosť Slovenska 1938 – 1945 nebola čierno-biela. Archivované oral history rozhovory sú konkrétnymi obrazmi, rekonštrukciami toho istého obdobia. Pamätníci ho však zažili v rôznych regiónoch dnešnej Slovenskej republiky a vnímali cez svoju (rôznu) optiku a identitu. Ich reflexie obsahujú lokálne nuansy sociálnej zmeny, ktorá od konca roku 1938 prichádzala „zhora“ a postupne sa stala novou normou, ktorá ovplyvňovala ich každodenný život. Povaha sociálnych vzťahov a každodennej komunikácie, ktorú žili, bola determinovaná zmenou, ale aj dovtedajšími lokálnymi realiami a vzťahmi. Biografické rozhovory v sebe nesú aj ďalšiu informáciu: ako nová sociálna situácia konfrontovala predstavu človeka o sebe (jeho sebaužívanie, autoidentifikáciu). Ukazujú, ako hierarchia rôznych identít (lokálna, veková, profesijná, rodová, náboženská či etnická) jednotlivca (ne)ladila s novonastavenými hodnoteniami a významami týchto identít v lokálnom spoločenstve, resp. v celej spoločnosti v rokoch 1938 – 1945.

Spomienky na túto dobu obsahujú aj príklady toho, ako diverzifikované na zmenenú spoločenskú situáciu ľudia reagovali. Aktéri tohto obdobia sa profilovali svojimi postojmi a správaním. Dnes ich pracovne radíme medzi páchatelov, obeť, divákov, resp. aj záchrancov (Hilberg 1992). Skúmané konštrukcie reality a naše poznatky o nej predstavujú v súčasnosti už omnoho komplexnejšie a dynamické procesy a pohyby medzi týmito kategóriami. Človek, ktorý sa na prvý pohľad javí ako lokálny páchatel – veliteľ miestnej jednotky Hlinkovej gardy, štátny policajt alebo úradník reprezentujúci a realizujúci protižidovskú politiku vo svojom meste – sa mohol časom ocitnúť v kategórii

záchrancu alebo aj obeť.¹²⁹ Podobne aj diváci z majority mohli časom „zmeniť kategóriu“: mohli sa stať páchatelmi, obeťami alebo záchrancami.

Metóda oral history umožňuje získať hĺbkovými interview aj biografickými rozhovormi informácie, ktoré pomáhajú pochopiť zložitosť každodenného života ľudí pod vládou totality. Zachytiť násilné pôsobenie autoritárskeho systému na osobnosti svojich občanov (Passerini 2008:12), ktorú archívne či historické údaje nedokážu zachytiť v takejto miere. Analýza subjektívnych skúseností s nedemokratickým režimom (v tomto prípade vládou Hlinkovej slovenskej ľudovej strany) prináša poznatky, ktoré odhaľujú rozličné životné stratégie a spôsoby života jednotlivcov a skupín pod tlakom tej istej totality. Zistenia poukazujú na fakt, že napriek úsiliu, ktoré totalitný režim vynakladá, nedarí sa mu úplne homogenizovať vzory správania v celej spoločnosti (Crownshaw – Leydesdorff, 2008: xiv-xv; Passerini, 2008: 12-13). Spomienky židovských a nežidovských pamätníkov na život v období 1939 – 1945, či už ho preživali vo vtedajšej Slovenskej republike alebo v dobovom Maďarsku, potvrdzujú toto konštatovanie. Predstavujú diverzifikovaný svet miest, mestečiek a dedín, štruktúru a vzťahy ich obyvateľov.

Poznatky z uvedených oral history výskumov môžu byť užitočnou zásobárňou pre kreovanie kultúrnej pamäti Slovenska aj v čase, keď už svedkovia z generácie zážitku nebudú medzi nami. Ich skúsenosti a životné príbehy sa môžu stať súčasťou spoločného naratívu kultúrnej pamäti holokaustu šíreného prostredníctvom štátnych vzdelávacích a pamäťových inštitúcií, ale aj médií a umeleckých diel. Ak už nebude táto historická doba súčasťou komunikatívnej pamäti generácie zážitku, stane sa odkázanou na fixované médiá kultúrnej pamäti (textové, audio- aj videoarchívy, muzeálne zbierky, pamätníky a pomníky na autentických miestach pamäti). Tie predstavujú zásobárne

kultúrnej/kolektívnej pamäti, z ktorých bude kreovaný aktívny obsah kultúrnej pamäti holokaustu. Tento proces bude, ako je to pre pamäť (aj kultúrnu či národnú) príznačné, – selektívny a závislý od mnohých faktorov – charakteristík spoločnosti, ktorá bude chcieť spomínať alebo zabúdať.

Naše súčasné poznatky o medzigeneračnej komunikácii a o spracovávaní naratívov a hodnotení minulosti nasledujúcimi generáciami naznačujú pravdepodobné obsahy kultúrnej pamäti o rokoch 1938 – 1945 o pár desiatok rokov neskôr. Ovplyvňovať ich budú naratívy druhých a tretích generácií tých skupín obyvateľov, ktorí tvorili kedysi generáciu zážitku. Pravdepodobne pôjde o obrazy zjednodušené, bez drobnokresby a nuansov, viac podobné symbolom a znakom. Výber obsahov interpretujúcich túto minulosť bude odrážať aktuálnu hodnotovú ukotvenosť a stav celej spoločnosti, ktorá ovplyvní konštruovanie kolektívnej identity obyvateľov štátu. Ako sledujem tento proces v okolitých krajinách – Poľsku, Českej republike či Maďarsku – je zrejmé, že výrazným determinantom tohto výberového procesu budú strety, ambície a vyjednávanie politických a spoločenských elít a ciele, ktoré sledujú. Slovenská republika nebude výnimkou.

SPOMÍNAME. ALE KTO, AKO A DOKEDY?¹³⁰

Diverzifikácia pripomínania holokaustu
na Slovensku po roku 1989

Peter Salner

V tejto kapitole sa pokúsím ďalej prehĺbiť obraz pripomínania holokaustu na Slovensku, ktorý som načrtol v kapitole knihy *Tábor smrti Sobibor* (Salner 2019a).¹³¹ Zameriavam sa pritom v prvom rade na formy pripomínania, ako sa vyvinuli po novembri 1989.

Východiská

Spomienku na holokaust nemožno obmedziť na formálnu sondu do nie tak dávnej minulosti. Pochopenie jeho následkov vyžaduje nielen poznať osudy, počty a mená zavraždených, ale aj formy, akými sa prejavuje v živote preživších a ich potomkov. Ako sa zmenila židovská komunita? Koľko židovských tradícií stratilo nositeľov? Aký bol osud opustených a zdevastovaných cintorínov či synagóg, ktoré zmenili funkciu alebo celkom zmizli z povrchu zemskeho, pretože sa o ne nemal kto starať? Niekdajšie hrôzy zároveň varujú pred možným opakovaním.

Veď pokusy rehabilitovať režim a vedúce osobnosti vojnového slovenského štátu predstavujú aj dnes aktuálny problém slovenskej spoločnosti.

V spomínanom nedávnom texte som uviedol, že Komunistická strana Československa (KSČ) v dobe svojej vlády o genocíde židov mlčala.¹³² V rokoch 1948 – 1989 preto (až na ojedinelé prípady) vo verejnom priestore absentovali informácie o holokauste. Prípadné spomienky na toto obdobie boli takmer výlučne záležitosťou židovskej komunity. Na tomto konštatovaní nič nemení skutočnosť, že na pietny akt pozývali členov Zväzu protifašistických bojovníkov, prípadne predstaviteľov lokálnych či celoštátnych štátnych a stranických inštitúcií, ktorí niekedy pozvanie prijali a prišli. Z hľadiska oficiálnej ideológie k dôvodom ignorovania týchto pozvaní patrilo aj fakt, že súčasťou pietnych aktov boli často religiózne prvky. Niekedy prebiehali formou bohoslužby v priestore synagógy, inokedy sa odohrali na cintoríne a mali podobu tradičnej židovskej spomienkovej slávnosti za zosnulých (askara). V oboch prípadoch obrad uzavierali modlitby za mŕtvych Kadiš a/alebo El mole rachamim. V druhom prípade spevák Zolo Lenský aktualizoval tradičný text tým, že meno zosnulého nahradil názvami najznámejších nacistických vyhladzovacích táborov.

Už z uvedeného vyplýva, že oficiálne mlčanie sa neprenieslo do židovského prostredia. Okrem spomenutých akcií komunity v mnohých rodinách predstavoval holokaust frekventovanú (najmä mladšími generáciami ale nie vždy s pochopením prijímanú) tému komunikácie:

„Od oslobodenia uplynulo viac než sedem desaťročí. Vytvoril sa dostatočný časový odstup, aby v rodinách vznikli a stabilizovali sa mechanizmy, ako odovzdávať spomienky generáciám, ktoré prišli na svet po oslobodení. Niektorí preživší však z rôznych dôvodov volili stratégiu mlčania a aj pred svojimi najbliž-

šími tajili to, čo zažili v rokoch 1938 – 1945, ale aj informácie o živote pred holokaustom“ (Salner 2017: 86).

Existenciu dvoch rôznych stratégií komunikovania holokaustu potvrdzujú aj rozhovory, ktoré som v rokoch 2018 – 2019 uskutočnil v rámci projektu Súčasné obrazy socializmu¹³³ s „deťmi holokaustu“¹³⁴ (v odbornej literatúre je táto kohorta často označovaná aj termínom „druhá generácia“):

„*Obidvaja moji rodičia prežili holokaust. Obidvaja boli v koncentračných táboroch, ale otec, sa vrátil síce živý, ale s veľmi podlomeným zdravím. Dožil sa šesťdesiat päť rokov a zomrel. Mamička dožila sa dlhšie, ale obidvaja v podstate žili tou traumou holokaustu fakticky celý život. A tým pádom aj mne neustále akože rozprávali, hlavne mama, svoje zážitky a ťažkosti, ktoré ako musela prežívať*“ (Muž 1947).

„*Ja som bol prekvapený, keď som počul, že v niektorých rodinách sa o tom vôbec nerozprávalo, lebo ja som, hlavne mama... mama veľa rozprávala o tom. Rozprávala ona o tom, asi sa potrebovala z toho vyhovoriť, no a ja som bol zrejme... Rozprávala, rozprávala nejaké dlhé monológy, alebo sem tam hodila nejakú príhodu*“ (Muž 1947b).

Rovnako často však odznel aj opačný názor, že totiž rodičia (či už preto, aby si nepripomínali ťažké životné situácie a stratu blízkych alebo chceli šetriť svoje deti) o holokauste nerozprávali: „*Pre mamu... Téma holokaustu bola pre ňu vždy veľmi bolestivá a o tom sa u nás bežne nerozprávalo*“ (Muž 1947d). Niektorí preživší sa rozprávali po novembri 1989, keď nové pomery a spoločenský dopyt uvoľňoval zábrany. Často však rozprávali nie svojim deťom, ale vnúčatám či úplne cudzím ľuďom. Iní stratégiu mlčania dodržiavali až do smrti... Niekedy svojich potomkov informovali o prežitom utrpení neverbálne:

„Od smrti mojej mamičky ubehli dva roky. Nikdy mi nevyprávala o svojej minulosti a ja som sa jej nikdy na to nepýtal. Stačilo mi, že od malička každú noc som počúval jej kričanie a plač zo spánku. Ako malý chlapec som sa jej raz pýtal, čo sa jej sníva. Odpovedala, že sa jej snívajú zážitky z Oswienčimu. Nerozumel som tomu, no odvtedy som vedel, že to bolo hrozné. Už som sa jej na to nikdy viac v živote nepýtal.“¹³⁵

Vrátim sa ale ku komunitným aktivitám. Askaru väčšina židovských komunit organizovala (a platí to dodnes) v termínoch okolo 20. sivana (prelom mája-júna). Na prvý pohľad sa ukazuje súvislosť s dátumom deportácií z územia južného Slovenska, ktoré sa po prvej Viedenskej arbitráži (1. novembra 1938) stalo súčasťou Maďarska. V skutočnosti má však tento termín iný pôvod. 20. sivana si židovské komunity na celom svete už pred nástupom nacizmu k moci pripomínali obeť pogromu počas povstania Bohdana Chmielnického v roku 1648 (Salner 2000: 193). Po oslobodení však (nielen v krajinách, odkiaľ boli deportovaní židia) význam tohto dňa začali primárne spájať s holokaustom. V Prešove „...bola 2. októbra 1948 slávnostne posvätená veľká ortodoxná synagóga a v nej inštalovaná tabuľa 6000 obetiam fašistického režimu. Každoročne (20. sivana) sa pri nej odvtedy konajú spomienkové bohoslužby“ (Kónya – Landa 1995: 60). V Bratislave sa donedávna askara v tomto termíne konala pri masovom hrobe na cintoríne v Petržalke.¹³⁶ V Žiline sa spomienka odohráva tradične koncom júna v dome smútku na tamjšom židovskom cintoríne.

Holokaust a verejné formy jeho komemorácie sa stali súčasťou verejného diskurzu až po novembri 1989. V tlači, rozhlase, televízii či na internete sa v rôznych súvislostiach pravidelne objavujú všeobecné informácie o najdôležitejších udalostiach holokaustu, počtoch obetí a pod. V posledných rokoch

pribudli aj konkrétne príbehy preživších.¹³⁷ Nechýbajú ani pohľady „z druhej strany“. Internetové stránky, či diskusie na sociálnych sieťach ponúkajú množstvo konšpiračných teórií či rôznych prejavov popierania alebo minimalizovania holokaustu (podrobnejšie k tejto problematike Panczová 2017, 2019).

Rozšírilo sa aj spektrum spôsobov pripomínania. K askarám, ktoré prestali byť jedinou formou, pribudli nové lokálne i medzinárodné dátumy a rozšíril sa aj okruh organizátorov spomienkových aktov. Z tohto hľadiska možno rozlišovať, či sú realizátormi podujatia Ústredný zväz židovských náboženských obcí (ÚZZNO) a jednotlivé náboženské obce (ŽNO), štátne inštitúcie, prípadne mimovládne alebo lokálne organizácie. Donedávna prevládal dôraz na „kvantitatívne“ aspekty. Pamätné tabule alebo konkrétne rečníci zdôrazňovali vysoké (a zároveň anonymné) štatistické údaje „šesť miliónov obetí“, „viac než 15 000 zavraždených z Košíc a okolia“, „6000 obetí z Prešova“.¹³⁸ Zaujímavú kombináciu údajov o počte zavraždených (497) a mien identifikovaných obetí (49) ponúkajú dve tabule, ktoré „zdobia“ pamätník na masovom hrobe v bratislavskej Petržalke. Až neskôr sa začal dôraz presúvať z kvantity na adresnosť, z čísiel na mená, príbehy, osudy. Ako synonymum tohto prístupu možno uviesť slogan „každý človek má svoje meno“. V poslednej dobe sa do popredia dostáva aj ďalší aspekt holokaustu, totiž príklady odboja a hrdinstva židov: povstanie vo varšavskom gete, ktoré začalo 19. apríla 1943 či vo vyhladzovacom tábore Sobibor (14. októbra 1943), úteky Rudolfa Vrbu a Adolfa Wetzlera či Arnošta Rosina a ďalších väzňov z Auschwitzu, účasť v partizánskom hnutí a Slovenskom národnom povstaní, aktivity Pracovnej skupiny, ale aj individuálne činy jednotlivcov atď. Zvýšená pozornosť sa venuje aj fenoménu záchrancov z radov nežidovského obyvateľstva.

Reflexie holokaustu

Ako som už spomenul, pred rokom 1989 pripomínanie holokaustu bolo predovšetkým vnútornou záležitosťou židovskej komunity a termínovo sa koncentrovalo okolo dátumu 20. sivana. Po novembrovej revolúcii sa spektrum spomienkových podujatí rozšírilo vďaka niektorým novým príležitostiam. Viaceré z nich sú výsledkom iniciatívy slovenskej či svetovej majority. Niektoré z nich židovská komunita zaradila do svojho kalendára, iné vníma len pasívne. Uvediem aspoň najdôležitejšie príklady:

Pamätný deň obetí holokaustu (27. január 1945) sa spája s dátumom oslobodenia koncentračného a vyhladzovacieho tábora Auschwitz. Vznikol z iniciatívy OSN, ale osvojila si ho aj židovská komunita.¹³⁹ V tomto termíne aj na Slovensku často prebieha slávnostné udeľovanie vyznamenania Spravodlivý medzi národmi. Štát Izrael ním oceňuje príslušníkov majority, ktorí riskovali svoje životy v úsilí zachrániť svojich židovských spoluobčanov.

Z hľadiska dejín holokaustu na Slovensku je dôležitý termín 25. marec. V tento deň v roku 1942 odišiel z Popradu do tábora Auschwitz prvý transport, v ktorom bolo 1000 slobodných dievčat. Celoslovenskú pripomienku tejto smutnej udalosti organizuje každý rok na železničnej stanici v Poprade Slovenské národné múzeum – Múzeum židovskej kultúry (MŽK).

Jom HaŠoa (Pamätný deň holokaustu a hrdinstva) pripadá podľa rozhodnutia izraelského parlamentu (Kneset) na 27. deň mesiaca nisan (podľa občianskeho kalendára sa pripomienka koná medzi koncom apríla a začiatkom mája. Pri tejto príležitosti na Slovensku organizujú vlastné programy niektoré ŽNO. V Bratislave sa na pietnej slávnosti tradične zúčastňuje veľvyslanec Izraela na Slovensku, prípadne iné osobnosti spo-

*Tabuľa
vo vestibule
bratislavskej
synagógy.
Foto Peter Salner,
2013*

ločenského a politického života. Neodmysliteľnou súčasťou programu je symbolické zapálenie siedmich sviečok na menore, pričom každá je určená inej skupine obetí. Vyvrcholením je kultúrne podujatie (obyčajne koncert, divadelné predstavenie či premietanie filmu). Hoci sa menili konkrétne formy, základná štruktúra programu sa v podstate zachovávala. Určitý stereotyp (spolu s klesajúcim počtom preživších) časom viedol k nižšej návštevnosti týchto podujatí. V pamäti účastníkov pretrvali najmä podujatia, ktoré sa obsahom, formou či emóciami aktérov odchýlili od „normálu“. Podľa reakcií obecnstva možno konštatovať, že v priebehu troch desaťročí sa v pamäti komuni-

ty uchovali hlavne dve akcie. V roku 2007 sa uskutočnilo premietanie dokumentu „Zwei oder drei Dingen, die ich von ihm weiss“¹⁴⁰ za prítomnosti autora, režiséra (a protagonistu filmu) Malte Ludina, ktorý sa narodil sa v roku 1942 v Bratislave a deň pred akciou oslávil 65. narodeniny. Film sa zaoberal osudom jeho otca Hansa Elarda Ludina, ktorý v rokoch 1941 – 1945 pôsobil ako nemecký veľvyslanec na Slovensku a aktívne sa podieľal na „konečnom riešení židovskej otázky“. Národný súd mu po oslobodení udelil trest smrti a v roku 1947 bol v Bratislave popravený. Keď sa v pozvánke zverejnil program podujatia, meno Ludin vyvolalo najmä zo strany pamätníkov silné emócie a negatívne reakcie. Dokument a následné formálne aj neformálne diskusie s režisérom však urobili z tohto podujatia mimoriadny zážitok. Podobne vyznela v roku 2010 hra Kufor v podaní divadelného súboru stredoškolských študentov z Bánoviec nad Bebravou. Strela sa tu téma holokaustu, emócie mladých hercov a spätná väzba divákov, medzi ktorými aj v tomto prípade prevládali preživší. Po skončení predstavenia sa na javisku aj v hľadisku objavili neskrývané slzy dojatia. Nemožno ale očakávať, že takýto priebeh bude bežným javom, pretože „opakovanie neopakovateľného“ sa podarí len výnimočne.

Ako vidno, existuje viac všeobecne rozšírených príležitostí, ktoré motivujú k spomienkam na ťažké časy. K nim treba prirátavať lokálne aktivity, ktoré pripomínajú tragické osudy miestnych židov. V tejto súvislosti spomeniem Bratislavu, kde sa každoročne realizujú dve príležitosti spojené so spomienkou na udalosti a obyvateľov mesta. Prvá z nich sa vzťahuje na skôr spomenuté udalosti, ktoré sa v Petržalke odohrali 28. marca 1945 a členovia ŽNO si ich každoročne pripomínali v dňoch okolo 20. sivana. V roku 2000 sa však prvý raz uskutočnila „spomienková exkurzia“, ktorú odvtedy v období pred Veľkým piatkom (teda v čase, keď k tejto hromadnej vražde došlo) orga-

*Záver
z predstavenia
Kufor. Foto Viera
Kamenická, 2010*

*Malte Ludin
diskutuje po
premietaní filmu
s divákmi. Foto
Beata Kasalová,
2007*

nizuje Ústredné rakúske výskumné centrum povojnovej justície vo Viedni. Iniciátorka tohto podujatia Claudia Kuretsidis Haider charakterizovala aktuálny stav nasledovne:

„To, čo začalo ako súkromná iniciatíva, sa medzitým stalo veľkou spomienkovou akciou: až 60 účastníkov prichádza autobusom z Viedne. Pripájajú sa k nim ľudia z Bratislavy (zástupcovia židovskej obce, veľvyslanci Rakúska, Izraela a Nemecka, ako aj z Maďarska (z Dokumentačného centra holokaustu v Budapešti). Osobitný význam tejto udalosti dávajú nielen historické podklady, ale predovšetkým výpovede svedkov; okrem čítania zo súdnych dokumentov aj tie poskytujú autentické svedectvo o udalostiach“ (Kuretsidis-Haider 2015: 35).

Mimoriadne slávnostný priebeh mala táto akcia v roku 2015. Pri príležitosti 70. výročia sa zúčastnili veľvyslanci Izraela, Maďarska, Rakúska, reprezentanti slovenských inštitúcií a, samozrejme, nemohli chýbať ani členovia židovskej komunity.

Niekoľko rokov sa nezávisle na sebe uskutočňovali obidve spomienkové akcie. Od roku 2006 sa však bratislavská ŽNO pripája k marcovému dátumu a prestala na tomto cintoríne organizovať vlastné podujatie. Prispela k tomu aj skutočnosť, že od roku 1997 stojí na ploche ortodoxného cintorína pomníček, ktorý je spomienkou na bratislavské obete holokaustu a ŽNO tu realizuje pietnu spomienku na bratislavské obete. Termínovo je táto udalosť spojená s dátumom poslednej veľkej „chytačky“ v noci z 26. na 27. septembra 1944, teda v čase najväčšieho židovského sviatku Jom Kipur.

V súčasnosti bratislavská komunita hľadá spôsoby, ako previesť štatistické údaje na konkrétne mená. Je to zložitá úloha, pretože v roku 1940, teda ešte pred začiatkom deportácií, evidovali v meste viac než 15 000 židovských obyvateľov (Lárišová 2000: 9). Ako jedno z možných riešení sa ponúka premietanie zistených mien obetí na jednu zo stien v podchode pod mos-

*Jubilejná spomienka pri príležitosti 70. výročia masovej vraždy.
Foto Peter Salner, 2015*

tom SNP. Podľa predsedu ŽNO Tomáša Sterna „cieľom je zreálniť cez takto prezentované mená konkrétnych obetí skutočnú tragédiu, ktorá sa zväčša skrýva za ťažko uchopiteľné čísla“.¹⁴¹

Oficiálne formy pripomínania holokaustu po roku 1989

Po novembrovej revolúcii predstavitelia nového režimu prelomili dovtedajšie mlčanie o tragickom období dejín Slovenska a urobili v tomto smere postupne päť zásadných krokov:

a) Poslanci Slovenskej národnej rady prijali 20. decembra 1990¹⁴² Vyhlásenie Slovenskej národnej rady a vlády Slovenskej republiky k deportáciám Židov zo Slovenska. Text okrem iného uvádza, že „slovenský národ... nemôže zabudnúť ani na činy v nedávnej minulosti, ktorými niektorí jeho príslušníci a reprezentanti spôsobili zlo a utrpenie iným“.¹⁴³ Z hľadiska interpretácie minulosti (a budúcich vzťahov k židovskej komunite) je dôležitá veta: „Deportácie v roku 1942 a ďalšie protižidovské opatrenia boli v slovenských rukách.“

b) Prvý verejný pamätník holokaustu na Slovensku slávnostne odhalili 28. augusta 1997 na Rybnom námestí v Bratislave.¹⁴⁴ Vznikol na základe dohody vlád SR a Izraela s finančnou podporou Ministerstva kultúry SR (Vrzgulová 2014b: 385). Pamätník spravuje Múzeum židovskej kultúry SNM, teda štátna a zároveň židovská inštitúcia.

c) Zákonom č. 396 z 31. 10. 2000 schválila Národná rada SR 9. september ako Pamätný deň obetí holokaustu a rasového násillia.¹⁴⁵ Podobne, ako 25. marec, aj tento deň reflektuje realie histórie holokaustu na Slovensku. Odvíja sa totiž od dátumu, keď slovenský snem 9. septembra 1941 prijal Zákon 198/1941 o právnom postavení Židov, známy aj ako Židovský kódex. Od roku 2001 sa v tento deň pri pamätníku holokaustu v Bratislave

Pamätník obetí holokaustu v Bratislave. Foto Peter Salner, 2013

koná pietny akt, na ktorom sa zúčastňujú vrcholní predstavitelia štátu, poslanci, príslušníci diplomatického zboru a židovská komunita. V roku 2013 „po prvýkrát na oficiálnom ceremoniáli vystúpil vysoký predstaviteľ rímskokatolíckej cirkvi na Slovensku, bratislavský arcibiskup a metropolita Mons. Stanislav Zvolenský“ (Vrzgulová 2014b: 393).

Pamätný deň vznikol na základe iniciatívy poslancov Národnej rady. Židovská komunita si však tento dátum osvojila a pri tejto príležitosti organizuje vlastné spomienkové podujatia. V dôsledku termínovej blízkosti s Európskym dňom židovskej kultúry, ktorý tradične pripadá na prvú septembrovú nedeľu, dochádza často k prelínaniu oboch udalostí.

d) K pozitívnemu rozvoju komunity významne prispela Dohoda o čiastočnom odškodnení obetí holokaustu, ktorú 9. októbra 2002 podpísali premiér Mikuláš Dzurinda a predseda Ústredného zväzu ŽNO František Alexander. Výnosy istiny ÚZŽNO umožnili vytvoriť systém sociálno-zdravotnej starostlivosti pre preživších, ale aj grantovú podporu vzdelávacích, spoločenských a kultúrnych aktivít. Tieto prostriedky sa využívali aj na záchranu židovských pamiatok a v neposlednom rade slúžili na dôstojné uctenie pamiatky obetí holokaustu.

e) Pri príležitosti Medzinárodného dňa pamiatky obetí holokaustu bolo 26. januára 2016 slávnostne otvorené Múzeum holokaustu v Seredi.¹⁴⁶ Sídlí v autentických barakoch bývalého pracovného a koncentračného tábora a štát týmto gestom aspoň čiastočne splatil svoj dlh v oblasti vzdelávania a pripomínania obetí holokaustu na Slovensku.¹⁴⁷ Stála expozícia v autentických priestoroch, ale aj krátkodobé výstavy, filmové či diskusné podujatia prispievajú k tomu, že múzeum je častým cieľom exkurzií žiakov základných a stredných škôl, ale aj návštevníkov zo Slovenska a zahraničia. Zdá sa, že múzeum naplňa účel, na ktorý je určené.

*Pôvodný stav barakov, ktoré sú súčasťou Múzea holokaustu v Seredi.
Foto Peter Salner, 2015*

Niektoré podoby pripomínania holokaustu po novembri 1989

Spoločenské pomery, ktoré sa vytvorili po novembri 1989, vytvorili priestor pre nové aktivity vo sfére pripomínania holokaustu. Medzi najdôležitejšie formy nesporne patrí čítanie mien obetí. Vyplývalo to zo spomenutého úsilia presunúť dôraz z údajov o počte obetí na konkrétne príbehy a osudy. Reprerzentatívny charakter má slávnostné čítanie mien, ktoré sa od roku 2009 uskutočňuje 9. septembra v Bratislave ako súčasť Pamätného dňa obetí holokaustu a rasového násillia. Iniciátorkou (a dodnes hlavnou organizátorkou) je žurnalistka Ľuba Lesná. Dokázala vybudovať stabilný okruh spolupracujúcich osôb

a organizácií. Dnes sa na pripravách podujatia podieľajú Dokumentačné stredisko holokaustu, Medzinárodné kresťanské veľvyslanectvo v Jeruzaleme (ICEJ), ŽNO v Bratislave, ÚZŽNO, MŽK, ale aj mesto Bratislava a Bratislavský samosprávny kraj.

Zmysel podujatia charakterizovala iniciátorka projektu nasledovne:

„Hoci na pripomenutie si obetí holokaustu sa už na Slovensku mnohé urobilo, ale zatiaľ máme v tejto oblasti ešte veľké rezervy. Dodnes nemáme vypracovaný relevantný zoznam všetkých slovenských obetí holokaustu.

Povedané inak – čísla obetí sa dodnes na Slovensku do dôsledkov nepremenili na konkrétne mená obetí. Nevieme teda, čo to boli za ľudia, ako žili, kým ich nezasiahol holokaust. Preto sme presvedčení, že v tradícii Čítania mien obetí holokaustu treba pokračovať. A nielen to. Treba túto tradíciu rozšíriť aj do iných miest, väčšmi angažovať školy, najmä žiakov, študentov, ale aj širšiu verejnosť a časom uvažovať aj o tom, aby sa čítanie mien obetí neuskutočňovalo len v uzavretých priestoroch, ale aj vonku. Na námestiach, uliciach“ (Lesná 2019).

K dôstojnému priebehu podujatia prispieva, že sa koná v priestoroch Mestského divadla Pavla Orságha Hviezdoslava. Zatiaľ čo na filmovom plátne v pozadí sa premieta zoznam obetí, na javisku sa striedajú osobnosti kultúrneho, spoločenského, akademického a politického života, ktoré čítajú mená a vek ľudí z niektorého transportu. O význame podujatia svedčí, že v roku 2019 sa na ňom podieľali napríklad prezidentka Zuzana Čaputová, herečka Emília Vášáryová, spisovateľ Pavel Vilikovský a ďalší. Súčasťou programu sú rozhovory s preživšími alebo súčasnými osobnosťami, priestor dostávajú aj hudobné alebo recitačné vystúpenia. Od roku 2016 je dôležitou zložkou akcie slávnostné vyhlásenie výsledkov

súťaže stredoškolských študentov o najlepšiu prácu s témou holokaustu. Určite aj vďaka tomu odvtedy vzrástol záujem mladých ľudí o toto podujatie.

Silný emotívny náboj malo jedinečné podujatie Vrátili sme sa! Pri príležitosti 65. výročia prijatia Ústavného zákona 68/1942 o vysťahovaní Židov¹⁴⁸ ho v máji 2007 usporiadalo v Banskej Bystrici Dokumentačné stredisko holokaustu. Organizátori pozvali všetkých, o ktorých vedeli, že sa vrátili z koncentračných táborov. Ľudia, ktorí prežili iným spôsobom (v úkrytoch, emigrácii, pracovných táboroch na Slovensku atď.) sa však cítili ako „preživší druhej kategórie“. Neskrývali pocit krivdy, že ich fyzické aj psychické útrapy organizátori nezobrali do úvahy. Zdanlivý detail upozornil na potrebu citlivého prístupu ku každému preživšiemu, pretože utrpenie a dramatické zážitky sa nespájali len s koncentračnými tábormi, ale prežívali a vyrovnávajú sa s nimi aj ľudia, ktorým sa zdanlivo „nič nestalo“...

Na lokálnej úrovni dôležité symbolické gesto urobilo vedenie mesta Topoľčany, keď sa 23. októbra 2005 ospravedlnilo židovskej komunite, reprezentovanej predstaviteľmi Ústredného zväzu ŽNO, za pogrom, ku ktorému v meste došlo 24. septembra 1945. V liste, ktorý slávnostne odovzdali prítomným členom ÚZŽNO, sa okrem iného uvádza: „My, volení zástupcovia občanov mesta Topoľčany, vyjadrujeme svoju najhlbšiu ľútosť nad činom, ktorý svojím rozmerom neludskosti a zla nemá v našej novodobej histórii obdobu.“

O rozsahu spomienkových podujatí svedčí oficiálna informácia ÚZŽNO. Vyplýva z nej, že len v priebehu júna 2019 uskutočnili askary v Dunajskej Strede, Galante, Nových Zámkoch, Komárne, Košiciach a v Dolnom Štále.¹⁴⁹ V roku 2020 pandémia Covid-u 19 znemožnila realizovať verejné zhromaždenia. Vedenie ŽNO v Dunajskej Strede sa preto rozhodlo

„...vysielat Askaru naživo aj na facebookovej stránke Židia na Slovensku“.¹⁵⁰ Na zmenenú situáciu reagoval aj predseda ŽNO v Žiline Pavel Frankl: „Vážení priatelia, je dlhoročným zvykom v žilinskej komunite usporiadať koncom júna tryznu na pripomienku obetí holokaustu. Je to naša najväčšia akcia a schádzajú sa na nej hostia zo všetkých kútov sveta. Korona kríza je príčinou toho, že sa dnes nemôžeme stretnúť, a preto sa k vám prihovám touto formou. Chceme, aby ste sa na chvíľu zastavili a v duchu sa ocitli na našom cintoríne. Aby sme boli aspoň takto na chvíľu opäť spolu, aby sme si pripomenuli, čo sa stalo našim starým rodičom, rodičom či príbuzným, známym aj neznámym počas vojny. Nezabúdame, nechceme a *nemôžeme* zabudnúť.“¹⁵¹ Súčasťou informácie boli prejavy veľvyslanca Štátu Izrael, predsedníčky Žilinského samosprávneho kraja Eriky Jurinovej a primátora mesta Žilina Petra Fabiáneho.

Ako vidno, každoročne sa opakuje niekoľko príležitostí pripomínania, pričom vo väčšine týchto termínov paralelne prebieha viac podujatí. Najmä k 27. januáru a 9. septembru cítia nielen židovské inštitúcie, ale aj rôzne vedecké, kultúrne, vzdelávacie, štátne organizácie morálnu povinnosť usporiadať vlastné spomienkové akcie. Menej by možno v tomto prípade bolo viac, pretože je prakticky nemožné zúčastniť sa na všetkých. Najmä preživší majú pocit, že musia podporiť tieto podujatia účasťou, a cítia sa previnilo, keď niektoré z nich vynechajú. V dôsledku tohto stavu v roku 2002 ŽNO Bratislava nepripravilo k výročiu oslobodenia Auschwitzu vlastný spomienkový program. Obežníkom vyzvalo svojich členov, aby v predvečer pri zapálenej sviečke venovali tichú spomienku svojim blízkym, ale aj anonymným obetiam holokaustu. Nie každý sa s uvedeným návrhom stotožnil.¹⁵² Väčšina komunity však uvedený návrh akceptovala a takéto riešenie sa praktizuje aj v súčasnosti.¹⁵³

Únava z holokaustu?

Organizátori početných spomienkových akcií sa často sťažujú na narastajúci nezáujem verejnosti o tieto podujatia. Klesajúca účasť nevyhnutne vyvoláva otázku, v čom spočívajú príčiny tohto trendu. Najmä v Bratislave, kde každoročne prebiehajú lokálne aj celoštátne spomienkové podujatia, nižšia návštevnosť zneisťuje a znechucuje organizátorov aj účinkujúcich. Poloprázdne priestory oslabujú slávnostný ráz spomienky, ale znižujú aj silu apelu, ktorý majú tieto aktivity vysielat k slovenskej (židovskej aj nežidovskej) verejnosti.¹⁵⁴ S tým sú legitímne spojené pochybnosti, či podobné reakcie nesignalizujú, že 75 rokov po oslobodení strácajú spomienkové akcie pôvodný zmysel. Možno v tejto súvislosti oprávnené uvažovať o „únave z holokaustu“? Vynára sa tiež otázka, čo bude, keď odídu poslední preživší.

V ďalších riadkoch sa opieram o osobné skúsenosti, vyplývajúce z pozície predsedu ŽNO Bratislava, ktorú som zastával v rokoch 1993 – 2013. Som presvedčený, že pripomienky holokaustu sú stále dôležité a potrebné nielen pre preživších a židovskú komunitu, ale aj pre celú slovenskú spoločnosť. Tým skôr, že v dlhodobom horizonte v spoločnosti silnejú extrémistické tendencie a rastú preferencie profašisticky zameranej strany Kotlebovci – Ľudová strana Naše Slovensko, ktorá sa etablovala na politickej scéne a už druhé volebné obdobie má zastúpenie v Národnej rade. Prejavy antisemitizmu, adorácie vojnového štátu a jeho predstaviteľov, konšpiračné teórie či rôzne formy popierania holokaustu sú stále častejším javom. Podrobnejšie sa tým zaoberá vo svojej kapitole M. Vrzgulová, preto sa obmedzím len na dva malé, zdanlivo okrajové príklady, s ktorými som sa stretol. Prvý z nich je odrazom pragmatických záujmov zainteresovaných, v druhom sa prejavuje nevhodné žartovanie

o tejto téme, ktoré pravdepodobne vyplýva z nedostatku empatie. Spoločne ilustrujú, že časť verejnosti zaujíma k neslávnej minulosti (jemne povedané) ľahostajný, ak nie priam nepriateľský postoj:

V novembri 2005 mi pošta doručila list, na ktorom ma okamžite zaujala jeho hlavička: „Vec: Naozaj trváte na tom, aby sa na genocídu odpovedalo genocídou?“ Anonymný autor sám seba zadefinoval ako človeka, ktorý spolu so svojimi priateľmi „[...] tvoríme akýsi krúžok občanov – dôchodcov, čo sa roky angažovali najmä v oblasti (nie marxistickej) filozofie a práva“. V liste sa ostro postavil proti zámeru Jána Langoša uverejniť na webovej stránke Ústavu pamäti národa zoznam arizátorov.¹⁵⁵ Zaujímavé sú použité argumenty:

„1. ...zámer pána J. Langoša (a záujmových skupín, ktoré ho usmerňujú) zverejniť na internete zoznamy arizátorov židovského majetku z rokov 1940 – 1945 vyznieva jednoznačne a nepochybne ako vysoko sofistický dokonale premyslený akt pomsty na štyroch generáciách potomkov arizátorov, ktorí sa však voči židom neprevinili a sú plnoprávnymi občanmi SR. Napriek duchaplnej interpretácii má však tento akt rovnako nepochybne aj charakter pomsty rasovo motivovanej – tentoraz v obrátenom garde – a či vice versa. Nevzťahujú sa však zákony voči rasizmu (či už u nás alebo v zákonodarstve všetkých demokratických štátov) aj na tento prípad).

2. Dôsledky tohto dokonale premysleného aktu pomsty sú likvidačné z viacerých rozhodujúcich aspektov a kritérií:

- prvým krokom je možnosť rýchlej a presnej identifikácie mena arizátora s menami jeho potomkov vo všetkých nasledujúcich generáciách (= druhej až piatej)!“

Z uvedeného potom podľa pisateľa vyplýva

„možnosť najkrajnejšej diskreditácie a odsúdenia v očiach ve-

rejnosti SR, v niektorých prípadoch aj v medzinárodných vzťahoch a súvislostiach!

- ďalej vážne existenčné ohrozenie v pracovnoprávných, resp. občianskoprávných vzťahoch (najmä pre zamestnancov), ako aj diskreditácia vo vzťahoch podnikateľských (spolupodnikateľských) a kolegiálnych!;

- napokon drastický, trvalý a likvidačný zásah do cti a ochrany osobnosti minimálne 100 až 150 000 nevinných plnoprávných občanov SR;

- všetko spolu do tej miery a v takom rozsahu, že by to pre nich prakticky znamenalo niečo celkom ekvivalentné ako morálny, spoločenský, politický a psychický, ba neraz aj fyzický trest smrti!!!¹⁵⁶

Takže je celkom nespochybniteľný záver, že zverejnenie mien arizátorov na internete (či v akýchkoľvek verejne dostupných médiách (ako to presadzuje p. Ján Langoš a údajne aj Vy sám) je doslova genocída pre potomkov arizátorov vo všetkých nasledujúcich generáciách – prakticky nielen zlikvidovanie osobnosti arizátora samotného (= vinníka už dávno nežijúceho), ale aj celého jeho rodu, teda všetkých jeho potomkov, ktorí sa voči židom nijako neprevinili!

Nemenej hrozivé a likvidačné sú i ďalšie (inak dokonale naplánované) postihy: Genocída židov (čo ako barbarská) uskutočnila sa v rokoch 1940 až 1945 a raz sa definitívne skončila. Naproti tomu genocída potomkov arizátorov sa časovo začína uverejnením zoznamu arizátorov (na internete, ON LINE) a nikdy sa neskončí!!! bude teda pokračovať Ad infinitum, do nekonečna, a či „na večné časy“. Priestorovo a čo do rozsahu sa genocída židov uskutočnila v častiach Európy okupovaných totalitnými režimami. Uvedením zoznamu na internete sa však táto akcia Ústavu pamäti národa (osobne však pána J. Langoša a údajne aj Vás) stáva čo do rozsahu a priestoru, stáva akciou celosvetovou, globálnou,

dostupnou vo všetkých krajinách sveta, nielen v nejakom ohraničenom európskom priestore.“

V závere pisateľ opakuje výzvu, aby som prehodnotil svoju podporu zámerom, „[...] ktoré sú v podstate likvidačné, genocídne voči minimálne 100 až 150 000 nevinných občanov SR“.

Citovaný list (resp. uverejnené úryvky z neho) predstavujú podľa mňa veľavravný dokument, ktorý netreba dôkladne analyzovať. Chápem obavy pisateľa tohto listu a z nich vyplývajúce pragmatické (a zároveň emotívne) argumenty a formulácie autora a jeho priateľov z krúžku filozofujúcich dôchodcov, nie som však schopný ani ochotný akceptovať uvedené názory a závery.

Iný doklad nie najvhodnejšieho prístupu časti slovenskej spoločnosti k holokaustu reprezentuje „humorná krížovka“, ktorú nám spolu s emotívnym komentárom nedávno poslala rozhorčená priateľka z Kanady. Vylúštenie tajničky sľubuje riešiteľom odpoveď na otázku: „Ako vypočítate vzorec pre výpočet úniku žida z koncentráku?“ Správny výsledok znie: „Výška komína plus rýchlosť vetra.“¹⁵⁷ Nevie, či tu zapôsobila neznalosť nedávnej histórie, nedostatok empatie alebo jednoducho akceptujú podobné názory, ale príslušníci židovskej komunity hodnotili na facebooku tento podivný prejav humoru s neskrývaným odporom.

V tejto situácii rastie význam autentických informácií (a emócií) o tom, čo vojnová Slovenská republika 1939 – 1945 priniesla svojim obyvateľom. Reflexie minulosti (vrátane záujmu o odkaz holokaustu) preto nesmú ostať len záležitosťou židovských preživších a ich potomkov alebo akademického prostredia, ale stávajú sa dôležitou súčasťou boja o budúcnosť Slovenska a jeho obyvateľov.

Najnovšie poznatky naznačujú, že klesajúca účasť verejnosti

na spomienkových akciách odráža slabšiu úroveň časti podujatí a vysoký počet obsahovo podobných aktivít, nie je však prejavom ľahostajnosti voči téme ako takej. V poslednej dobe sa totiž uskutočnilo viac akcií, ktoré kladú dôraz na konkrétne osudy jednotlivcov a do svojho priebehu aktívne zapájajú verejnosť. Stretávajú sa so záujmom účastníkov, medzi ktorými nechýbajú mladí ľudia z radov komunity aj majority.

Medzi úspešné formy spomienkových reflexií nesporne patrí napríklad Vrba – Wetzler Memoriál. Podujatie je spomienkou na útek dvoch slovenských väzňov zo smutne známeho nacistického vyhladzovacieho koncentračného tábora Auschwitz-Birkenau. Napriek prenasledovaniu, hladu, zime a ťažkým prírodným pomerom Rudolf Vrba a Adolf Wetzler úspešne prekonali viac než 130 km dlhú trasu do Žiliny, kde napísali správu o pomeroch v tomto tábore smrti.

Pochod v ich stopách sa prvý raz uskutočnil v roku 2014. Iniciátorkou tejto idey je dcéra Rudolfa Vrba, ktorá pred Fedorom Gálom „...vyslovila želanie, kým žila, že by bola rada, keby sa nejakým spôsobom pripomínalo hrdinstvo jej otca a Wetzlera“ (Švec 2019).¹⁵⁸ Fedor Gál pri inej príležitosti opísal svoje stretnutie s prvou manželkou Rudolfa Vrba Gertou, ktorá mu spomenula, že ich predčasne zosnulá dcéra Zuzana snívala o tom, že by sa mohol uskutočniť medzinárodný pochod po trase úteku Rudolfa Vrba a Alfreda Wetzlera z Osvienčimu do Žiliny, kde spísali svoju správu.

Gál ďalej uviedol, že sa s týmto nápadom obrátil na pražskú pobočku¹⁵⁹ a spoločným úsilím vznikla komunita a tradícia pochodov: „Prvýkrát sme kráčali v roku 2014 a odvtedy opakované. Nemôžem zabudnúť na príjazdovú rampu, baraky pre tisíce ľudí – na poschodových pričiach po troch až piatich na jednej. Na spoločné latríny, kde sedeli telo vedľa tela a mali na svoju potrebu dve minúty...“

Cestou z Osvienčimu do Žiliny bolo dosť času na rozhovory a meditáciu. Napríklad o ľuďoch, ktorí Vrbovi s Wetzlerom umožnili útek. Tu kúskom chleba, inokedy tým, že ich neprezradili ani pri mučení. Alebo tí dedinčania, ktorí ich nechali prespať, darovali im šaty a riskovali pri tom životy“ (Gál 2020).

Peter Švec charakterizoval podstatu podujatia nasledovne:

„Ide o to prežiť ten príbeh alebo nejakým spôsobom sa priblížiť k tej emócií toho ich hrdinského výkonu a vlastne je to aj snaha tento príbeh alebo to, čo sa im dvom podarilo, premietnuť aj do súčasnosti a povedať aj dnešnej generácii, že aj v zdanlivo nemožných podmienkach je možné urobiť niečo pre slobodu“ (Švec 2019).

Prvý ročník (označovaný ako „nultý“) sa uskutočnil v dňoch 8. – 19. augusta 2014. V Osvienčime sa zišlo 40 účastníkov z Česka, Slovenska, Poľska, USA a Izraela. Pre pochopenie tohto podujatia je dôležitá atmosféra. Na jej znázornenie využijem opis, ktorý uverejnil jeden z účastníkov:

„Mezi účastníky pochodu byli muži i ženy, nejmladšímu bylo něco málo přes 17, nejstaršímu skoro 70 let. Někdo šel celou trasu a spal pod širákem, další využili společného ubytování na horských chatách v pravdě spartánských podmínkách, jiní se k nám připojili na pár dní. Šli jsme po asfaltkách i po nepevných horských stezkách, ozáření sluncem i v dešti. Atmosféru útěku jsme si připomínali četbou úryvků z knihy Rudolfa Vrby „Utekl jsem z Osvětimi“ na jím popisovaných místech. Ocitli jsme se tak v Birkenau, v polské obci Piszczowice, na vrcholech Malých Beskyd i ve slovenské vesnici Skalité. Společně jsme šli, bavili se, jedli, pomáhali si, zpívali. Byly však i chvíle, kdy chtěl být každý sám a někde v ústraní přemýšlel a možná i plakal. Otázky vyvstávaly a ne na všechny jsme našli odpovědi. Židé, křesťané, lidé bez náboženské příslušnosti či vyznávající

náboženství úplně odlišné se setkali na pochodu, který byl pro všechny nezapomenutelným zážitkem, na pochodu, který nás proměnil!“ (Hejret 2014)

Význam tejto stránky podujatia priblížil a zdôraznil aj o generáciu starší účastníci:

„Počas pochodu účastníci nadväzujú priateľstvá a známosti, debatuje sa. Takýmto spôsobom pochod ľahšie ubieha. Organizátori robia prestávky na oddych a počas niektorých sa čítajú pasáže z kníh Wetzlera a Vrby. To sú najsilnejšie zážitky, kedy si človek má možnosť uvedomiť strádanie Wetzlera a Vrby, resp. to, čo na svojom pochode zažívajú a porovnať to so svojou únavou, so svojím prežívaním pochodu či reflexiami z debát s ďalšími účastníkmi.“¹⁶⁰

Spojenie fyzickej námahy s miestom a protagonistom konkrétneho príbehu ako forma pripomínania holokaustu rýchlo oslovili ďalších záujemcov v radoch organizátorov aj účastníkov. O dva roky neskôr vznikla na Orave lokálna iniciatíva, ktorú inšpirovalo prežitie Tibora Spitzza (nar. 1929 v Dolnom Kubíne). Zachránil sa tak, že s pomocou miestnych obyvateľov sa spolu s rodičmi, starým otcom a dvomi súrodencami dlhší čas skrýval v lesoch neďaleko svojho rodiska. Ako vyplýva z oficiálnej pozvánky, 7. mája 2016 sa „pri príležitosti Dňa víťazstva“ prvý raz uskutočnil „Mierový pochod po stopách Spitzzovcov (židovskej rodiny, ktorá sa 7 mesiacov ukrývala pred fašistami v horách nad Srňacím)“. Podľa organizátorov cieľom podujatia „bolo pripomenúť si hrôzu 2. svetovej vojny, aby súčasné generácie spoznali, akou cestou prešli ľudia v tej dobe, ako tvrdo museli bojovať, aby ich deti a vnukovia mohli žiť šťastným životom, a aby sa už nikdy podobná doba nezopakovala.“¹⁶¹ Sedem kilometrov dlhý pochod vedie od mestského kina do lesa,

k miestu niekdajšieho úkrytu rodiny. Tiborovi Spitzovi pri tejto príležitosti primátor Dolného Kubína udelil čestné občianstvo. Medzitým 90-ročný Tibor Spitz sa napriek vysokému veku každoročne vracia zo svojho súčasného bydliska v Kingstone (štát New York) do rodného mesta, a osobne sa zúčastňuje na pochode.

Holokaust na pultoch kníhkupectiev

Vyššie spomenuté príklady ilustrujú, že osud židov počas holokaustu naďalej oslovuje nielen príslušníkov komunity, ale aj nemalú časť majoritnej verejnosti. Už zbežný pohľad na pulty kníhkupectiev potvrdzuje, že táto doba inšpiruje spisovateľov a oslovuje aj vydavateľov, kníhkupcov a predovšetkým čitateľov. Tento trend je dôležitý, pretože sa na Slovensku zároveň prejavuje vplyv konšpiračných teórií a extremistických hnutí, ktoré netaja sympatie k osobnostiam a režimu vojnového štátu.

V poslednej dobe vyšlo viac prekladových aj pôvodných kníh, ktoré potvrdzujú toto konštatovanie.

S veľkým ohlasom čitateľov sa stretla kniha Mengeleho dievča s podtitulom Skutočný príbeh Slovenky, ktorá prežila štyri koncentračné tábory (2016). Na základe spomienok nedávno zosnulej Violy Stern Fischerovej spracovala jej príbeh Veronika Homolová Tóthová. Na Slovensku sa podľa neoficiálnej informácie jedného z vydavateľov predalo viac než 100 tisíc výtlačkov tejto knihy.

Denisa Fulmeková v knihe Konvália. Zakázaná láska Rudolfa Dilonga, ktorá tiež vyšla v roku 2016, spracovala históriu svojej rodiny. Jej stará mama Valéria sa zamilovala do katolíckeho kňaza (a významného propagandistu režimu slovenského štátu) Rudolfa Dilonga. Výsledkom ich vzťahu bolo narodenie diev-

čaťa (autorkinej matky). Dilong po skončení druhej svetovej vojny emigroval. Fulmeková plasticky opisuje ďalšie osudy svojich starých rodičov, ich sporadické kontakty, ale aj proces vyhľadávania faktov a vlastné pocity pri objavovaní nových podrobností. Reálny príbeh zo Slovenska v období holokaustu spracovala autorka aj vo svojom ďalšom diele Doktor Mráz (2018). V roku 2019 vyšla kniha Margaréta biela (s podtitulom Príbeh dievčaťa z druhého slovenského transportu). Osudy Heleny Weinwurmovej spracovali s pomocou Petry Nagyovej obaja synovia hlavnej hrdinky. Vďaka osobným spomienkam čitateľ získava nielen informácie o utrpení v období holokaustu, ale aj plastický obraz o neľahkom živote Heleny Weinwurmovej v rokoch po oslobodení.

V knihe Dva slovenské osudy (Špitzer – Mach), ktorá vyšla v roku 2019, Anton Baláž hľadá paralely v životoch a názoroch dvoch osobností, ktoré v nedávnej minulosti stáli doslova na opačných stranách barikády, napriek tomu však dokázali spolu komunikovať. Nadstavbu tvoria autorove osobné spomienky na stretnutia s obidvoma protagonistami. Dielo Útek z pekla. Príbeh Arnošta Rosina, vážna, ktorému sa podarilo ujsť z Osvienčimu, vychádza aj z osobných stretnutí autora s hrdinom tejto knihy (Šeba 2017).

Pozitívne ohlasy literárnej kritiky i čitateľskej verejnosti si vyslúžil Silvester Lavrík za dielo Nedelné šachy s Tisom (2016). V tomto prípade ide o román, ktorý je však postavený na reálnych historických udalostiach a autentických prejavoch J. Tisa. Dej umiestnil do Bánoviec nad Bebravou v rokoch 1933 – 1945. Hlavnou postavou príbehu je monsieur Jozef Tiso, banovecký farár, ale predovšetkým politik a prezident vojnového slovenského štátu. Úlohu rozprávačky zveril dievčaťu, ktorého „matka sa už kedysi bola rozhodla, že ma dá do ústavu alebo do školy pre úchylných“. Napriek handicapu školu zvládla a vďaka

peknému písmu (a rodinným kontaktom s budúcim prezidentom) jej zverili úlohu zaznamenávať Tisove názory a monológy. Detinská naivita rozprávačky kontrastuje s činmi a názormi prezidenta, čo ešte viac znásobuje krutosť doby, ale aj protagonistu tohto nevšedného diela. Seredský rodák Filip Müller v spomienkovej knihe *Sonderbehandlung* alebo *Zvláštne zaobchádzanie s podtitulom Tri roky v osviečimských krematóriách a plynových komorách* (2019) popísal vlastné skúsenosti a zážitky z týchto miest hrôzy.

Prúd nových kníh neustáva ani v roku 2020. Na pultoch sa objavili spomienky Maxa Eisena *Nemusel som prežiť* či *Slovutný pán prezident s podtitulom Listy Jozefovi Tisovi*. Autorkou je americká bádatelka Madeline Vadkerti (2020), ktorá skúmala žiadosti o výnimky, adresované prezidentovi vojnového slovenského štátu. Téma a osobnosť Jozefa Tisa, sú aj tri štvrté storočia po oslobodení témou vášnivých diskusií medzi zástancami a kritikmi vtedajšieho režimu a jeho hlavy.

Na kníhkupeckých pultoch nechýbajú ani preklady kníh, ktorých dej sa spája so Slovenskom alebo ich hrdinami sú slovenskí židia. V prostredí koncentračného tábora Auschwitz-Birkenau začal príbeh lásky dvoch väzňov. Autorkou knihy *Tetovač z Auschwitzu* (podľa skutočného príbehu Laleho a Gity Sokolovcov), ktorá vyšla v roku 2018, je austrálska autorka Heather Morris. V tom istom roku znovu vyšli spomienky Tomiho Reichental a Chlapec z Belsenu. Pre mňa je z rôznych dôvodov osobitne zaujímavé memoárové dielo autorskej dvojice Romi Cohn – Leonard Ciaccio *Prežil, aby povedal kadiš* (2017). Rozprávačom je bratislavský rodák, ortodoxný žid, partizánsky bojovník, po emigrácii do USA mohel,¹⁶² úspešný stavebný podnikateľ a celoživotný obdivovateľ slávneho bratislavského rabína Chatama Sofera, ktorý už viac než sedem desaťročí žije v New Yorku. Zoznámil som sa s ním, keď vo funkcii predsedu Medzi-

národného výboru pre záchranu hrobov mudrcov z Pressburgu inicioval (a dotiahol do úspešného konca) rekonštrukciu tzv. rabínskeho okrsku, v ktorom sa nachádza aj hrob Chatama Sofera. Vo svojich memoároch sa však k tejto téme vôbec nedostal, pretože sa sústredil na zážitky z holokaustu. Na jar 1942 rodičia poslali svojho vtedy trinásťročného syna do Maďarska, kde židia žili ešte v relatívnom bezpečí. Po nemeckej okupácii Maďarska na jar 1944 sa vrátil do rodného mesta. Po príchode nacistickej armády na Slovensko ušiel za dramatických okolností do hôr medzi partizánov. Na túto kapitolu svojho života bol nesmierne hrdý (v originále sa kniha volá *The Youngest Partisan*). Okrem spomienok na život medzi bojovníkmi emotívne opísal prvé stretnutie s ľuďmi, ktorí sa vrátili z koncentračných táborov alebo smutný obraz Bratislavy, z ktorej sa navždy stratila väčšina jej židovských obyvateľov.

Do tohto prehľadu patrí aj spomienková kniha *Bolestivé mlčanie* (Senfft 2019).¹⁶³ Napísala ju Alexandra Senfft (nar. 1961), prvé dieťa najstaršej Ludinovej dcéry Eriky (narodila sa v roku 1933) a neter vyššie spomenutého filmového režiséra Malte Ludina. Autorka („v civile“ nemecká diplomatka) opísala náročný proces vyrovnávania sa s nacistickou minulosťou v ľudinovej rodine, ale aj v celej (západo)nemeckej spoločnosti. Hoci v pozadí problémov, diskusií a obhajob cítiteľnú osobu Hannsa E. Ludina, najviac priestoru dostali autorkina stará mama Erla, hlavne však jej matka Erika. Kniha približuje matkinu bolesť, neistotu, pochybnosti. Následkom zmiešaných pocitov je alkoholizmus, ktorý ju privádza k postupnej a nezvratnej sebaďestrukcii. Psychické problémy sa premietli aj do manželského života a vzťahov s dvomi deťmi.

Zámerom tejto podkapitoly nebolo vytvoriť komplexnú bibliografiu diel o holokauste. Predložený, ani zďaleka nie úplný výber celkovej produkcie (deväť pôvodných a štyri pre-

ložené knihy), ktoré v posledných rokoch vydali renomované slovenské vydavateľstvá, predstavuje len menšiu časť celkovej produkcie tejto problematiky.¹⁶⁴ Pestré spektrum tém a titulov z deviatich renomovaných slovenských vydavateľstiev (v abecednom poradí Absynt, Adamec, Dixit, Esprit, Ikar, Marenčin PT, Motýľ, Premedia, Slovart) dokazujú, že tragické osudy Židov počas holokaustu stále inšpirujú široký okruh autorov a čitateľov a vďaka ich záujmu oslovujú aj vydavateľov. Jedni aj druhí siahajú hlavne po osobných príbehoch, ktoré si všímajú tragické osudy prenasledovaných, prípadne ich pomocníkov z radov záchrancov. Chýbajú však stále diela, ktoré by čitateľným spôsobom hlbšie osvetlili nielen dramatické príbehy, ale aj záporné konanie konkrétnych príslušníkov majority: veď vydávanie zákonov, proces arizácie, udavačstvo či nakladanie deportovaných do dobytčích vagónov sa neodohralo vo vzduchoprázdne... V každom prípade však možno konštatovať, že pre verejnosť (aspoň na Slovensku) ostáva holokaust aj tri štvrté storočia po oslobodení témou, ktorá zaujíma nielen preživších a ich potomkov, ale aj iné zložky súčasnej slovenskej spoločnosti.

K uvedenému treba podotknúť, že téma holokaustu sama osebe nie je garantom čitateľského záujmu a vydavateľského úspechu. Z predloženého výberu titulov vyplýva, že úspešné tituly musia v prvom rade obsahovať autentický príbeh, založený na skutočných osudoch a udalostiach, pričom dejisko a/alebo protagonisti sa spájajú so Slovenskom. Pritom nie je podstatné, či sa dej odohráva v prostredí koncentračných táborov, približuje konanie ľudí, ktorí prežili v rôznych úkrytoch či vďaka falošným dokumentom na Slovensku, prípadne prebieha na územiach, ktoré po Viedenskej arbitráži pripadli Maďarsku, alebo v armáde či medzi partizánskymi bojovníkmi.

Pretrvávajúci záujem o obdobie holokaustu potvrdzuje aj

predaj odbornej literatúry, najmä pokiaľ sa zameriava na významných predstaviteľov nacistického režimu. Stredobodom pozornosti sú hlavne Josef Mengele, Heinrich Himmler, Hermann Göring, Martin Bormann, Rudolf Hess, predovšetkým však Adolf Hitler. Ako konštatuje český historik Jan Adamec:

„Hitler dodnes fascinuje a provokuje natolik, že i běžní čtenáři sahají nejen po lehčím čtení o jeho osobě, ale nebojí se ani nových interpretací seriózních historiků. A ti společně s nakladateli na tuto zvýšenou poptávku reagují odpovídající nabídkou“ (Adamec 2020: 17).¹⁶⁵

Aj na Slovensku vychádzajú (a stretávajú sa so záujmom čitateľov) odborné alebo populárno-vedecké knihy venované osobnostiam Jozefa Tisu, Tida Gašpara, Alexandra Macha, Vojtecha Tuku a ďalších protagonistov vojnového slovenského štátu.

Uvedený prehľad obsahuje tituly rôzneho žánru. Nájdeme medzi nimi (auto)biografické diela, literatúru faktu, odborné publikácie, ale aj románové fikcie. Jednotliví autori si všímajú rôzne aspekty doby, spájajú ich však tri dôležité fakty: téma, obdobie, o ktorom píšu a záujem čitateľov.

V tejto súvislosti uvediem ešte jednu špecifickú formu písaneho pripomínania holokaustu. Po novembri 1989 sa časť preživších rozhodla napísať memoáre. Vo väčšine prípadov sú určené obmedzenému okruhu konkrétnych čitateľov (najčastejšie rodinným príslušníkom a priateľom autora). Tento počin môže vyplývať z potreby vyrovnáť sa s vlastnou minulosťou, ale zároveň predstavuje spôsob, ako trvalo uložiť pre svojich blízkych informácie o tom, čo zažili. Význam tejto formy odovzdávania informácií o holokauste zvyšuje spomenutý fakt, že v období socializmu bola téma holokaustu tabuizovaná a neriešila sa ani v súkromí rodiny. Autentické spomienky dokážu osloviť široký okruh čitateľov, preto je na škodu veci, že ich autorom

chýba ambícia vydať ich v knižnej podobe a osloviť tak širšiu verejnosť.

Úspechy strany Kotlebovci – Ľudová strana Naše Slovensko a iných profašisticky orientovaných extrémistických hnutí v poslednej dobe inšpirovali čiastočnú zmenu spomenutého „súkromného“ trendu. Aktuálna potreba varovať verejnosť pred následkami oživenia ideológie spojenej s tragickou stránkou nedávnej minulosti predstavuje novú motiváciu pre verejné prezentovanie týchto príbehov a skúseností. Hoci týmto spomienkam často chýba faktografická presnosť odborného textu či vyššia umelecká kvalita, spontánnosť, emotívnosť a dramatické osudy neraz dokážu vyvážiť spomenuté nedostatky.

Pamätníky, pomníky, pamätne tabule

Literatúru, ktorá sa zaoberá holokaustom, si možno kúpiť kdekoľvek, zobrať so sebou kamkoľvek a čítať kedykoľvek. Komplikovanejšie sú z tohto hľadiska „pevné“ formy pripomínania – pomníky, pamätníky, pamätne tabule.¹⁶⁶ Skôr, než pristúpim k podstate tejto kapitoly, uvediem definície základných pojmov, ako ich sformulovalo a v praxi aplikuje Hlavné mesto SR Bratislava. Podľa nich „pomník je pre účely týchto pravidiel výtvarné dielo temporálneho, alebo trvalého charakteru, ktoré pripomína historickú udalosť, alebo významnú osobnosť“. Na proti tomu „pamätník je podľa týchto pravidiel architektonicky stvárnené výtvarné dielo temporálneho, alebo trvalého charakteru, riešené vo väčšom meradle, ktoré pripomína významnú historickú udalosť, významnú osobu, alebo viaceré významné osoby v kontexte s historickou udalosťou, alebo viacerými historickými udalosťami“. Posledný z popisovaných objektov, pamätne tabuľa „je tabuľa umiestnená na budove, moste, sa-

mostatnom podstavci, dlažbe, alebo na inom objekte s textom pripomínajúcim významnú udalosť alebo osobnosť. Súčasťou pamätnej tabule môže byť výtvarné stvárnenie pripomínanej udalosti, či osobnosti“.¹⁶⁷

Pamätníky, pomníky a pamätne tabule prinášajú viac než „len“ informácie o udalostiach alebo osobnostiach, ktorým sú venované. Obsahujú tiež (niekedy skryté, inokedy nahlas vykričané) posolstvo, ktorým chcú iniciátori a umeleckí realizátori osloviť svojich spoluobčanov, ale aj budúce generácie. Pomníky, pamätníky či pamätne tabule sa vďaka svojej hmote a použitému materiálu môžu na prvý pohľad javiť ako nepohyblivé objekty, zdanlivo pevne späté s konkrétnym miestom, na ktorom ich umiestnili. Prípadné pohyby sú obyčajne prejavom „degradácie“ znázorňovaných udalostí alebo osobností. Príčinou presunov či odsunov môžu byť „objektívne dôvody“ (budovanie či búranie objektov v okolí), vo väčšine prípadov však ide o sprievodné javy politických zmien. „Agresivitu histórie“ v našom regióne charakterizoval známy maďarský spisovateľ a filozof György Konrád: „Zmeny v strednej Európe bývajú brutálne. Po prevratoch sa mení všetko: systém, hodnoty, každodenný život. Počas tohto (20. – pozn. P. S.) storočia niekoľkokrát“ (Gindl 1995: 4).

V priebehu celého 20. storočia opakované zmeny politických pomerov signalizovali a kodifikovali nový oficiálny pohľad na nedávnu minulosť. Tieto procesy pomenoval historik E. Lipták titulom svojej inšpiratívnej eseje, ktorú nazval „Rošády na piedestáloch“.¹⁶⁸

Ulice a námestia hlavného mesta Slovenska (ale aj iných miest a obcí)¹⁶⁹ ponúkajú množstvo konkrétnych príkladov. Medzi najznámejšie patria pohyby pamätníkov na dnešnom Štúrovom námestí v centre Bratislavy. Na sklonku 19. storočia tu na počesť milénia postavili monumentálny jazdecký pomník

cisárovnej Márie Terézie. Dielo známeho sochára Jána Fadrusza však nevydržalo dlho. V roku 1921, teda tri roky po rozpade monarchie a vzniku Československa „dav vedený legionármí rozdrúzgal 26. – 27. októbra sochu doslova na kusy“ (Lipták 1999: 323). O niekoľko rokov neskôr (1928) obsadila uprázdnené miesto takmer 8 m vysoká socha Milana Rastislava Štefánika v leteckej uniforme.¹⁷⁰ O desaťročie neskôr (1938) k nej pribudol vysoký pylón. Na jeho vrchole stál majestátny lev, ktorý svojou labou chránil československý štátny znak. V politicky nestabilnej dobe táto symbolika rýchlo stratila opodstatnenie. Ešte v tom istom roku 1938 štátny znak (spolu s pylónom a levom) odstránili. Štefánik sa nejaký čas udržal na piedestáli, aj zásluhou dobovej interpretácie, podľa ktorej „...ak by bol ostal nažive, bol by iste autonomista, ľudák a možno aj gardista“ (Lipták 1999: 331). Aj vďaka tejto charakteristike socha stratila akúkoľvek nádej, že prežije ďalšiu zmenu a v roku 1954 ju predstavitelia komunistického režimu odstránili. V roku 1972 obsadilo námestie súsošie Ľudovíta Štúra s členmi jeho družiny, ktoré prežilo aj revolučný rok 1989, pád komunistickej moci a rozdelenie Československa v roku 1993. Neznamená to ale, že rošády na piedestáloch po novembri 1989 prestali. Procesy, ktorých účelom je podporiť zabúdanie na „nevhodné“ historické udalosti či osobnosti a prezentovanie hodnôt a osobností novej doby prebiehajú aj v súčasnosti.¹⁷¹ Ponovembrový vývoj „poslal na smetisko dejín“ symbolické priority komunistickej éry. Do ulíc mesta (a povedomia obyvateľov) sa opäť vrátil staronový hrdina Milan Rastislav Štefánik. Pretože autorita Ľudovíta Štúra a jeho druhov je i naďalej nespochybniteľná, pre obnovenú sochu bolo potrebné nájsť iné, primerane dôstojné miesto. Od roku 2008 stojí (opäť spolu s pylónom, levom a československým štátnym znakom) pred novým Slovenským národným divadlom v areáli Eurovea.¹⁷²

Všeobecnú charakteristiku aktuálnych rošád na piedestáloch som uviedol preto, lebo podľa môjho názoru vďaka tomu možno lepšie pochopiť osudy pamätníkov a pomníkov, ktoré sú spojené s holokaustom. V ďalšom texte si všímam predovšetkým stav na území Bratislavy, zatiaľ čo situáciu v iných mestách Slovenska vnímam len „v druhom pláne“.

Podoby pripomínania holokaustu sa postupne menili a možno ich rozdeliť do niekoľkých časových úsekov. Prvý z nich prebiehal v druhej polovici štyridsiatych rokov 20. storočia, teda bezprostredne po oslobodení. V tejto súvislosti je potrebné pripomenúť, že vtedy sa ešte nepoužíval termín holokaust,¹⁷³ a súčasníci nepoznali ani plný rozsah „konečného riešenia židovskej otázky“. Uvedené platí aj o židovskej komunite. Krátko po oslobodení, v júli 1946, pri príležitosti sviatku Šavuot v Bratislave slávnostne odhalili dve pamätne tabule so slovenským a hebrejským textom.¹⁷⁴ V liste zo 14. novembra 1947 Združenie rasovo prenasledovaných (SRP) vyslovilo poďakovanie kantorovi bratislavskej neologickej synagógy Samuelovi Landererovi „...za Vašu účasť na našej oslave odhalenia Pamätníka Umučeným. Váš pevecký výkon a precítený prednes obradu prispel v značnej miere k dôstojnosti a povznášajúcemu dojmu oslavy, čo dokázala aj reportáž v rozhlase“. V inej súvislosti som uviedol, že v prešovskej synagóge v októbri 1948 inštalovali na pamiatku zavraždených tabuľu s menami židovských obetí fašistického režimu (Kónya – Landa 1995: 60). Podobných príkladov možno uviesť viac.

V úvahách o pamätníkoch tohto obdobia sa pokúšal Ľubomír Lipták nájsť odpoveď na dve základné a zásadné otázky. V prvej sa pýta, kto vlastne predstavuje vojnové obeť: „Iba vojaci padlí v boji? Ak áno, v akej uniforme, v ktorej armáde? Ak sa nerozlišovali na staršej, prvosvetovej strane pomníka, môže sa, patrí sa, smie sa, či dokonca musí sa to robiť na tej novej?“,

Patrí sa oddeliť padlých ‚hrdinsky‘ od tých ‚iba‘ zavraždených? Riešilo sa to rôzne“ (Lipták 1999: 335). Ako vhodné riešenie autor označuje pomník v Zlatovciach. Na ňom sú uvedené mená tých miestnych obyvateľov, ktorí „padli za slobodu, zahynuli v koncentračných táboroch a pri prechode frontu“. Ako majú byť na pomníkoch uvedené obeť holokaustu? Vyčleniť ich zvlášť, to by znamenalo vlastne dodatočne potvrdiť ich degradáciu ľudáckym režimom na neobčanov a neľudí. V Dolnom Srní pomník múdro mlčí, v zozname sú však zrejme aj obeť holokaustu, medzi nimi aj dvojmesačné dieťa. Vo Veľkej Bytči je pomník venovaný padlým v SNP, rasovo prenasledovaným a umučeným v koncentračných táboroch. Tendencia bola židovské obeť nevyčleňovať, samozrejme, okrem osobitných tabúl v mestách (Bratislava, Trnava), v táboroch (Nováky) a na niektorých miestach hromadných popráv – na Ponikách, v Slovenskej Lupči a inde. Boj proti sionizmu v päťdesiatych rokoch však z jednoduchej občianskej cnosti – nenarušovať rovnosť v utrpení – urobil pokrytectvo a výhovorku, „radšej nepripomínať“ (Lipták 1999: 335-336). Z uvedenej úvahy vyplýva pre mňa niekoľko námetov na zamyslenie a je mi ľúto, že si naše názory a nejasnosti nemôžem vyjasniť s L. Liptákom osobne. V prvom momente som s ním pri čítaní týchto úvah principiálne nesúhlasil. V rámci našich diskusií s Monikou Vrzgulovou som akceptoval, že v štyridsiatych rokoch neboli ešte všeobecne známe poznatky (a s tým spojené názory) o rozsahu a priebehu holokaustu, ktoré máme k dispozícii v súčasnosti. Uvedomil som si tiež, že ani v textoch židovských inštitúcií (najmä v tých, ktoré vznikli v rokoch 1948 – 1949), sa neobjavujú slová žid, židovský. (Neviem, či toto riešenie prijali ako nepriame potvrdenie spomenutého trendu „zrovnoprávnenia“, alebo bolo výsledkom požiadaviek kompetentných inštitúcií.) Napriek tomu však musím pripomenúť, že prakticky do každého mesta či obce

sa vrátili jednotlivci z koncentračných táborov. Je mi jasné, že mnohí z nich neboli ochotní a schopní o svojich zážitkoch rozprávať, a zážitky tých, ktorí to dokázali, sa mohli ich spoluobčanom javiť ako neuveriteľné a prehnané. Nepriamym potvrdením reálnosti týchto rozprávání bolo množstvo židovských obyvateľov, ktorí sa do svojich domovov nemohli vrátiť...

Otázka, ktorú Lipták kladie, znamená zároveň nepriame odmietnutie diskusií o pamätníku „obetiam dvoch totalít“, ktoré v slovenskej spoločnosti živo rezonovali krátko po novembri 1989. Z hľadiska lokálnej pamäti síce všetci boli „rodáci“, to však neznamenalo, že každý z nich bol „náš“. Spoločnosť však bola názorovo rozdelená podľa iných kritérií, preto nie každého mŕtveho z ideologického, etnického či náboženského hľadiska boli ochotní a schopní vnímať ako „nášho“. Z pohľadu židovskej komunity by akceptovanie takéhoto riešenia znamenalo tichú rehabilitáciu pomáhačov fašistického režimu. Nedokážem si predstaviť, ako by pri pamätníku obetí dvoch podobných a zároveň protikladných totalitných režimov vedľa seba súčasne smútili potomkovia zavraždených židov s príbuznými popravených alebo odsúdených a po dlhoročnom väznení prepustených činiteľov vojnového slovenského štátu, ktorých časť verejnosti (vrátane niektorých predstaviteľov katolíckej cirkvi) dodnes vníma ako obeť komunistickej totality. Druhá časť Liptákovho názoru potvrdzuje, že keď dvaja robia to isté, nie je to to isté. Zatiaľ čo v prvom prípade nevyčlenenie židovských obetí znamená ich „zrovnoprávnenie“ v rámci pomníka aj lokality, v druhom mlčanie hodnotí ako prejav pokrytectva. Chápem, čo mal Lipták na mysli, neviem si ale predstaviť, že tieto nuansy rozšifruje náhodný obdivovateľ pomníka.

Predstava takéhoto „zmierenia“ nie je ojedinelá a nepredstavuje prekonanú minulosť. V roku 1992, teda ešte počas existencie spoločného štátu, predniesol poslanec KDĽ Anton

Neuwirth (neskorší prvý veľvyslanec SR vo Vatikáne) v parlamente návrh, ktorý zakončil slovami: „Slovenská národná rada sa uznáva na tomto zákone: 29. august je pre Slovenskú republiku pamätným dňom celonárodného a všeobecného zmierenia. Tento zákon nadobúda účinnosť dňom vyhlásenia.“

Tento návrh poslanci neschválili, ale neupadol do zabudnutia. 29. augusta 2020, teda pri príležitosti výročia SNP, sa Neuwirthova dcéra Anna Záborská, poslankyňa Národnej rady SR za stranu OĽaNO, vrátila vo facebookovom statuse, k myšlienke svojho otca: „Náš národ potrebuje zmierenie. Niet iných udalostí v minulosti nášho národa, ktoré nás rozdeľujú tak, ako tie z rokov 1939 až 1945. Už pred skoro 30 rokmi môj otec Anton Neuwirth navrhol premenovať 29. august na Deň národného zmierenia. Túto cestu sme stále ešte nenastúpili. Možno je treba začať, kým máme ešte čas.“¹⁷⁵ Tento názor vyvolal takmer 300 (prevažne kritických) reakcií. V odpovedi, uverejnenej o deň neskôr opäť na Facebooku, sa pani poslankyňa jednoznačne dištancovala od režimu vojnového slovenského štátu, nevzdala sa ale svojej predstavy: „Režim, ktorý nastúpil, kolaboroval s nacistickým Nemeckom a dôsledkom bolo aj vyvraždenie desiatok tisíc vlastných občanov, ktorí patrili k národnostným alebo ideologickým menšinám. Medzi nimi bolo aj mnoho členov mojej rodiny. Absolútne odmietam akúkoľvek glorifikáciu tohto režimu“ a pokúsila sa obhájiť svoj názor: „Volám po kolektívnom zmiernení sa s vlastnou históriou. Pretože len diskusia a pochopenie komplexných historických reálií, ktoré sprevádzali oba režimy obdobia neslobody, nám dopomôžu vyvarovať sa tragédiám, keď budú musieť občania opäť pozdvihnúť zbraň jeden voči druhému.“ Svoju úvahu zakončila slovami: „Budovanie zdravého národného a občianskeho vedomia – založeného tak na hrdosti, ako aj ľútosti voči neprávam, ktoré sa konali na našom území, našimi predkami – je nevyhnutnosťou

pre budúce smerovanie Slovenska. Aby nacistická/fašistická, ale ani komunistická interpretácia našej histórie nediktovali našu budúcnosť.“¹⁷⁶ Podrobnejšia analýza jej názorov a diskusie, žiaľ, presahuje možnosti a potreby tejto kapitoly...¹⁷⁷

V rokoch 1948 – 1989 sa (s výnimkou krátkeho obdobia v šesťdesiatych rokoch) o likvidácii slovenského (a európskeho) židovstva oficiálne nehovorilo. Ako skonštatovala Monika Vrzgulová, „do pádu komunistického režimu nebola genocída európskeho židovstva počas druhej svetovej vojny oficiálnou témou verejného, resp. politického diskurzu. Pomníky a pamätné miesta sa stavali abstraktným protifašistickým (niekedy menovite komunistickým) bojovníkom. Obete nacistov a domáceho ľudáckeho režimu jednoducho neboli špecifikované“ (Vrzgulová 2016a: 36).

V období socializmu túto prax (asi nie celkom dobrovoľne) prevzali aj pamätné tabule umiestnené v priestoroch židovských cintorínov a synagóg. Všeobecný trend vyhnúť sa pojmom „žid, židovský“ na pamätníkoch, pomníkoch či pamätných tabuliach potvrdzuje aj webová stránka venovaná židovskému kultúrnemu dedičstvu na Slovensku:

„Pred rokom 1989 iniciovali zriadenie verejných pamätníkov buď štátne, alebo stranické úrady a na obete holokaustu sa spomínalo ako na ‚protifašistických bojovníkov‘ alebo ešte vo všeobecnejšej kategórii. Druhá skupina pamätníkov vznikla zásluhou židovských obcí ako súčasť polosúkromnej, obecnej memoárovej kultúry a často sa nachádzajú v rámci židovských obecných budov – v synagógach alebo na cintorínoch.“¹⁷⁸

Prvé náznaky, že dochádza k určitému uvoľneniu dovtedajšieho „povinného mlčania“ na verejných priestranstvách, môžeme v bratislavskom prostredí pozorovať koncom päťde-

siatych rokov. Pamätnú tabuľu na múre novootvoreného kina Iskra odhalili 28. augusta 1958, pamätník masovej vraždy na cintoríne v Petržalke vznikol v roku 1959, už v roku 1955 „pri príležitosti 10. výročia oslobodenia“ inštalovali tabuľu na židovskom cintoríne vo Zvolene atď. V šesťdesiatych rokoch boli takéto prípady bežným javom. V roku 1962 osadili pamätne tabule so slovenským a hebrejským textom na ortodoxnom cintoríne (obr. s. 17), v rovnakom období vznikol pomníček na neologickom cintoríne (obr. s. 20). Za dozvuk liberálnej éry možno považovať pamätnú tabuľu, ktorá sa objavila v areáli košickej synagógy na Puškinovej ulici v roku 1975, teda v období hlbokkej normalizácie (obr. s. 19). Je to do určitej miery prekvapujúce, pretože „v roku 1974 Predsedníctvo Ústredného výboru KSC vypracovalo smernicu *Zásady pre schvaľovanie pamätníkov*. 3. septembra 1974 slovenské orgány, vláda a KSS smernicu ‚rozpracovali‘ v *Zásadách ďalšieho rozvoja pamiatkovej starostlivosti*“, takže rozhodujúce slovo mala ideová rada Ministerstva kultúry a proces realizácie kontrolovali ideologické orgány príslušného okresu alebo kraja: „Ako sa systém kontroly pamätníkov zdokonaľoval, tým vernejšie odrážal myslenie či nemyslenie kontrolórov a stav režimu“ (Lipták 1999: 338).

Vrátim sa ale k tabuli v košickej synagóge, ktorej existencia čiastočne odporuje predchádzajúcim riadkom. Možno zapôsobila skutočnosť, že slovenský text okrem iného hovorí, že vznikla „v tridsiatom roku nášho oslobodenia“. Nejedná sa o náhodu, pretože aj v niektorých iných prípadoch sa prejavuje tendencia začleniť holokaust do kontextu udalostí druhej svetovej vojny a oslobodenia. Nevieť, do akej miery ovplyvnil takéto formulácie tradičný pragmatický názor „dať bohu, čo je božie a cisárovi, čo je cisárovo“, a s tým spojená skúsenosť, že vďaka tomu u kompetentných úradov ľahšie získajú súhlas s presade-

ním vlastných zámerov,¹⁷⁹ alebo išlo o presvedčenie iniciátorov. V každom prípade košické riešenie nie je výnimočným javom.

Univerzálne pamätníky

V nasledujúcej časti kapitoly nebudem riešiť estetické či umelecké parametre pomníkov a pamätníkov. Zaujímá ma predovšetkým textová stránka a posolstvo, ktoré jej prostredníctvom vysielali tvorcovia svojim súčasníkom a budúcim generáciám.

V prvom rade sa zameriam na štyri objekty, ktoré majú širší, celoslovenský charakter. Vznikli v rôznych obdobiach a lokalitách Slovenska, odlišujú sa vizuálnym stvárnením, použitým materiálom a témou, o ktorej majú vypovedať. Spája ich práve univerzálny charakter.

Najskôr spomeniem prvý verejný pamätník holokaustu. Nachádza sa v Bratislave a jeho autormi sú sochár Milan Lukáč a architekti Peter a Lucia Žalmanovci (obr. 13). Z etnologického hľadiska sa okolnosťami jeho vzniku v nedávnej minulosti zaoberali napríklad štúdie Moniky Vrzgulovej (2014) či Petra Salnera (2019a) a zmieňujem sa o ňom aj v úvode tejto kapitoly. Teraz len pripomeniem, že pamätník, ktorý symbolicky znázorňuje opustený dom pod Dávidovou hviezdou,¹⁸⁰ slávnostne odhalili v roku 1997 na Rybnom námestí. Text vyrytý na piedestáli je neobyčajne stručný a výstižný. V slovenčine a hebrejčine sa obmedzil na jediné, ale z hľadiska témy a jej ďalších perspektív veľmi dôležité slovo: Pamäťaj – Zachor.

Unikátnu, zároveň jedinečnú aj všeobecnú podobu pripomínania holokaustu predstavuje Memento, ktorého tvorcom je známy slovenský výtvarník Peter Kalmus. Skladá sa zo 70 000 kameňov, ktoré umelec nazbieral v rôznych oblastiach Slovenska. Následne každý jeden z nich počas takmer dvoch desaťročí práce vlastnoručne obalil mosadzným drôtom. Dielo,

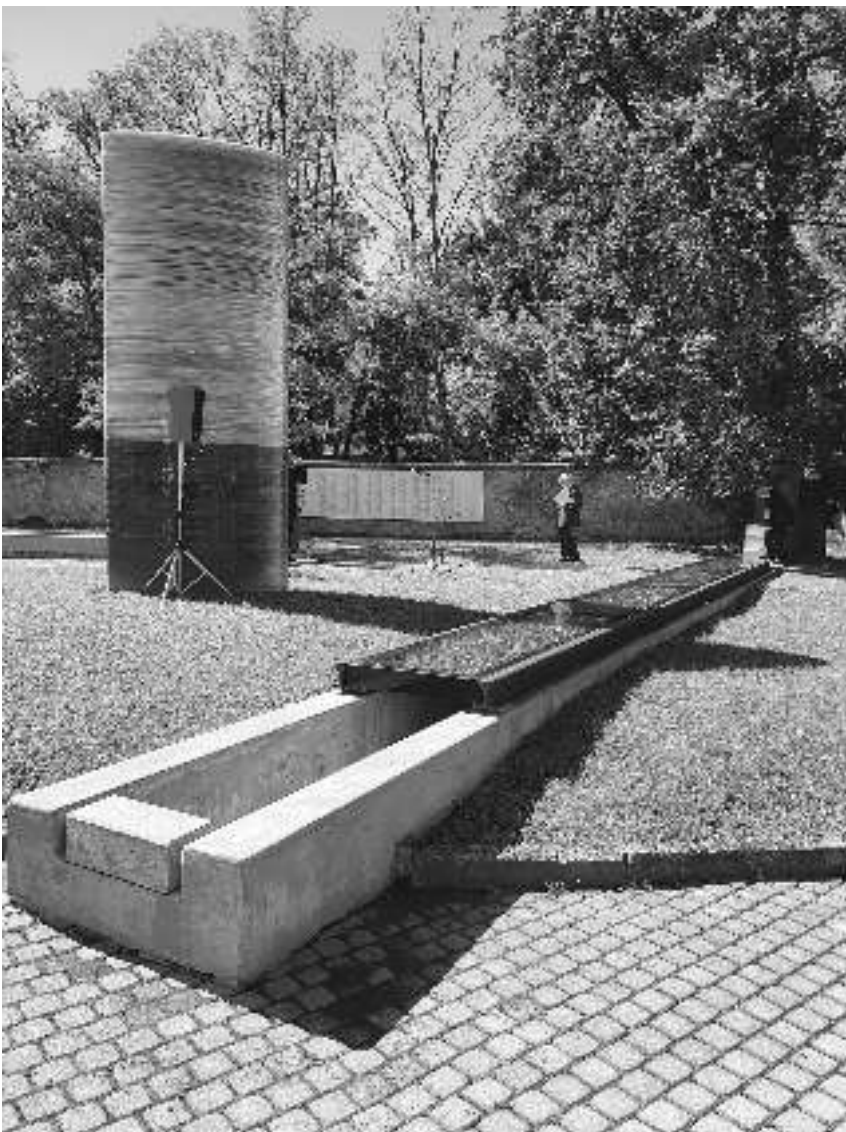

Peter Kalmus: Memento, synagóga Lučenec. Foto Peter Salner, 2016

uložené v štyroch veľkých sklenených tubusoch, slávnostne odhalili 9. septembra 2016 v priestoroch obnovenej synagógy v Lučenci. Počet kameňov nie je zvolený náhodne. Zámerom autora bolo, aby každý žid, deportovaný v rokoch 1942 a 1944 z územia vojnového slovenského štátu do niektorého z nacistických vyhladzovacích táborov, dostal vlastný osobný pomník. Pripomeniem, že podľa židovskej tradície sa na hroby nenosia kvetiny, ale kameňky. Táto úžasná symbolika ale v sebe skrýva dva paradoxy. Zvolený počet obalených kameňov pripomína deportovaných z územia vojnového slovenského štátu, ale ignoruje desaťtisíce obetí z miest a dedín, ktoré na základe rozhodnutia prvej Viedenskej arbitráže pripadli Maďarsku. Pritom je Memento umiestnené v Lučenci, ktorý sa nachádza práve na tomto území...

Na židovskom cintoríne vo Zvolene sa nachádza pamätné miesto celoslovenského charakteru, ktoré symbolicky spája rôzne skupiny aktérov holokaustu (páchatelia, obeť, diváci, pomocníci obetí). Na vnútornej strane cintorínskeho múru sú umiestnené čierne tabule s bielym písmom. Obsahujú 634 mien obetí z mesta a jeho okolia.¹⁸¹ Na vonkajšej strane tohto múru sa nachádzajú biele tabule so zoznamom 597 záchrancov, ktorí boli ocenení izraelským vyznamenaním Spravodlivý medzi národmi (a každý rok pribúdajú ďalšie). Tento menoslov tvorí súčasť Parku ušľachtilých duší. Z obalu publikácie (Žiak – Nižňanský – Krajmerová 2010) vyplýva, že zostavovatelia chápali toto pietne miesto ako Pamätník Slovákom, ktorí pri záchrane Židov počas holokaustu prišli o život. Ako vidno toto miesto bolo pôvodne určené obetiam z radov záchrancov. Kompletný zoznam Spravodlivých medzi národmi i aktuálny priebeh spomienkových slávností však ukazuje, že v súčasnosti je pamätník aj pietny akt venovaný všetkým, ktorí pomohli svojim židovským spoluobčanom prežiť. Tradíciou sa stal každoročný pietny akt, ktorý sa tu uskutočňuje v termíne Pamätného dňa obetí holokaustu a rasového násillia. Toto podujatie, ktoré organizačne zaštituje židovská komunita a jej člen Jozef Klement, spája spomienku na obeť (a tým logicky pripomína aj páchatelov týchto zločinov) so symbolickým poďakovaním ľuďom, ktorí obetovali svoje životy, aby pomohli ohrozeným židovským spoluobčanom.¹⁸² Slávnostná spomienka sa tradične začína v areáli cintorína čítaním mien zavraždených, ktorí sú pochovaní v masovom hrobe. Čítajú poverení nežidovskí účastníci pietneho aktu, reprezentanti mesta, samosprávneho kraja, rôznych cirkví. Následne v neďalekom Parku ušľachtilých duší príslušníci židovskej komunity čítajú mená záchrancov. Kombinácia smútočnej spomienky a vyjadrenia vďaky záchrancom prepája rôzne skupiny aktérov a vytvára intenzívny emocionálny efekt, ktorý je charakteristickým prvkom podujatia.

Park ušlachtilych duší vo Zvolene. Foto Peter Salner, 2020

Park po štvorročnej práci slávnostne otvorili v roku 2010. Jeden z iniciátorov projektu Miloš Žiak ho opísal nasledovne:

„Samotná symbolika pietneho miesta Park ušlachtilych duší vznikla súčinnosťou troch umelcov: sklára majstra Pavla Macha, výtvarníka Petra Kalmusa a architekta Petra Abonyiho. Do priestoru pamätníka sa zostupuje schodmi, ktoré vedú zhruba 2 metre pod zem. Úzka cesta vás núti kráčať tmavým hrobom. Pod vašimi nohami sa rozprestiera šero ničoty. Do hrobu cez sklo vitríny, umiestnenej nad vašou hlavou, padá zhora denné svetlo. Keď zdvihnete hlavu, zistíte, že vitrína je plná umelecky preparovaných kameňov rôznej veľkosti a tvaru, ktoré symbolizujú duše zavraždených Židov. Ak sa vám pošťastí, zazriete na krátku chvíľu vrchol skleneného monumentu, pozostávajúceho zo 620 tabúľ skla, širokých 8 milimetrov, ktoré sú opracované do tvaru elipsy. Tvar elipsy vznikol ako odkaz na telá obetí, ktoré po páde na zem zanechali v nej stopu – svoj odtlačok a súčasne aj svätožiaru. Symbolizujú občanov Slovenska, ktorí chceli pomôcť svojim blíznym, ale žiaľ, zahynuli spolu s nimi. Ticho hrobu vyplňa hlas speváka Zola Lenského, ktorý spieva pohrebnú pieseň *Kel mole rachamim*.“ (Žiak 2010: 10, 12).

Podzemie predstavuje výrazný symbolický prvok, návštevníkov pietneho miesta však na prvý pohľad zaujme predovšetkým mohutný obelisk: „Sedemnást a pol tony vážiaca sklenená dominanta pamätníka je najväčším skleneným monumentom na území Slovenska. Na jeho realizáciu bolo použitých 620 kusov tabúľ skla, hrubých 8 milimetrov. Tabule skla sa po opracovaní do tvaru elipsy postupne lepili jedna na druhú do výšky piatich metrov“ (Žiak 2009: 8).

Pamätník v Kremničke pripomína návštevníkom tragický osud stoviek zavraždených, ktorí tu nedobrovoľne a násilne skončili svoju životnú púť. Práve tu sa totiž odohrala najväč-

šia masová vražda na slovenskom území. Nejednen návštevník tohto smutného miesta sa až pri tejto príležitosti dozvedá pre neho novú a neprijemnú skutočnosť, že páchatelmi hrozného zločinu neboli len „oni“, teda nemeckí nacisti, ale aktívne sa na nej podieľali aj „naši“ slovenskí príslušníci Pohotovostných oddielov Hlinkovej gardy (POHG). Na prelome rokov 1944/1945 v Kremničke počas niekoľkých hromadných exekúcií zavraždili 747 osôb, medzi nimi viac než 450 bolo židov.

Návrh Pamätníka obetiam fašizmu vypracoval už v roku 1947 Dušan Jurkovič a dokončili ho o dva roky neskôr (už po autorovej smrti): „O pomníku sa hodne diskutovalo už v čase zrodu, zaujímavý je však tým, že charakterizuje túto krátku ‚predfebruárovú‘ dobu. V zhode s prevládajúcim pocitom po vojne je to symbol smútku, straty, nie je to monument, ale miesto zamyslenia. Pomník vychádza z tradičného symbolu, kríža, tak ako mnohé spontánne pamätníky z tých rokov“ (Lipták 1999: 334). Výsledný efekt predstavuje paradox: väčšinu zavraždených tvorili židia (medzi nimi boli aj sestra a brat môjho otca), o tejto skutočnosti však návštevníci (na základe vyššie citovaných názorov, ktoré spomínal L. Lipták) donedávna nedostali žiadnu informáciu. Naopak, kresťanský kríž priam popieral ich príslušnosť. Nič na tom nezmenila ani skutočnosť, že „po februári Jurkovičov pomník v Kremničke miesto krížov ako symbol nových čias dostal veľkú päťcípú hviezdu“ (Lipták 1999: 338). Až v roku 1995 sa podarilo realizovať návrh izraelského architekta slovenského pôvodu Juraja Fatrana. Odvtedy súčasťou pamätníka je spolu s krížom aj sedemramenná židovská menora.

Pamätné tabule na židovských objektoch

V prípade pamätníkov či pomníkov holokaustu dôležitú funkciu zohráva (niekedy symbolické, inokedy viac či menej

realistické) vizuálne stvárnenie tragickej reality. Text v tomto prípade ustupuje do pozadia, niekedy dokonca úplne chýba, napriek tomu je však potrebné venovať tejto zložke primeranú pozornosť. Realizátori vnímajú (a riešia) túto problematiku neraz ako keby „v druhom pláne“. Niektorí dokonca na text rezignujú, iní sa uspokojia s niekoľko málo slovami, čo nemusí byť na škodu. Príkladom môže byť vyššie spomínaný bratislavský pamätník, ktorý obsahuje jediné, ale vhodne zvolené slovo. Odkaz, ktorý zanecháva, je skutočne silný. Nechýbajú ani pamätníky (napríklad na bratislavskom ortodoxnom aj neologickom cintoríne), ktoré sa prihovárajú rozsiahlejšími, niekedy informatívnymi, inokedy symbolickými textami. Do druhej kategórie možno zaradiť aj Kremničku:

„Tu mlkvi strážime rok slávny, meruštvrtý
odkazom dýchame krvavou touto pôdou.
Nech skúva dejiny výkričník našej smrti.
Bolestne slávna je naša púť za slobodou.

Andrej Plávka.“

Zatiaľ čo v prípade pamätníkov a pomníkov text (pokiaľ vôbec je) tvorí len doplnok umeleckého zámeru, na pamätných tabuliach mu patrí primárna (často výlučná) úloha. Keď som si pozorne prezrel textovú stránku na vybraných tabuliach v Bratislave (v menšej miere aj v iných mestách Slovenska) v plnej miere som si uvedomil, že informácie, ktoré prinášajú a spôsob, akým sú vyjadrené, si zasluhujú pozornosť.

Podľa mojich vedomostí v Bratislave najstaršiu pripomienku holokaustu predstavujú dve čierne mramorové dosky (jedna prináša slovenský, druhá hebrejský text), ktoré sa dnes nachádzajú v exteriéri jedinej funkčnej synagógy na Heydukovej ulici (obr. s. 2A). V jednom z našich rozhovorov riaditeľ Židovského komunitného múzea Maroš Borský poznamenal, že síce nemá

na to doklady, ale podľa neho boli tabule pôvodne osadené v objekte neologickej synagógy a až neskôr ich preniesli na súčasné miesto. Slovenský text tento názor nepriamo potvrdzuje: „Jednotné židovstvo Slovenska venuje túto obnovenú synagógu pietnej pamiatke 70 000 v deportácii zavraždeným bratom a sestrám. Švuot 5706 – 1946.“

Veľavravná je už úvodná formulácia „jednotné židovstvo“. Odkazuje na Vyhlášku 231/1945, ktorú prijala Slovenská národná rada v septembri 1945 na podnet neologickej komunity. Toto nariadenie okrem iného prikazovalo zjednotenie židovských náboženských obcí rôznych smerov, čo spočiatku ortodoxní veriaci jednoznačne odmietli.¹⁸³ Len neskôr niektorí z nich akceptovali, že v daných pomeroch bol tento krok opodstatnený. Dlhoročný predseda ÚZŽNO Benjamin Eichler vo svojich memoároch na margo vnúteného zjednotenia uviedol:

„Oprávnená a krásna je idea pre udržanie židovstva, keď v slobodnej spoločnosti sa separujú Židia rôzneho odtieňa, superortodoxní, ortodoxní, chasidi, konzervatívci, neológovia a reformovaní, ktorí inak majú kladný vzťah k židovstvu, ale nie v štátnom zriadení, kde oficiálny program vedúcej politickej sily je protináboženský. Tu treba pevnej jednoty na udržanie židovstva“ (Eichler nedat.: 76).

„Neologickú stopu“ potvrdzuje aj zmienka o obnovení synagóge, ktorá sa opäť vzťahuje k osudom neologickej synagógy v rokoch 1940 – 1945. Nie je pravdepodobné, že v čase tvrdého boja proti naoktrojovanému spojeniu by ortodoxní veriaci vo svojej synagóge umiestnili tabuľu s uvedenými formuláciami.

Určitým prekvapením je aj údaj, že tieto pamätne tabule sú spomienkou na 70 000 deportovaných. Podobne ako v prípade Kalmusovho Mementa toto číslo signalizuje, že iniciátori zohľadňovali len obeť z vojnového slovenského štátu a vyne-

*Pamätne tabule na ortodoxnom cintoríne v Bratislave.
Foto Peter Salner, 2017*

chali deportovaných a zavraždených z územia, ktoré v rokoch 1938 – 1945 patrilo do Maďarska. Možno sa domnievať, že príčinou tohto opomenutia bol fakt, že v tom čase (1946) ešte neboli k dispozícii údaje o počte deportovaných a obetí z týchto oblastí.

Automaticky som očakával, že hebrejský a slovenský text sa zhodujú, pre istotu som však požiadal o preklad.¹⁸⁴ Ako sa ukázalo, obe verzie sa líšili použitými formuláciami, ale hlavne náboženským duchom¹⁸⁵ záverečnej časti hebrejského textu:

„Táto budova je posvätená desiatkam tisícov svätých¹⁸⁶ Slovenska v rokoch '702 – '705,¹⁸⁷ ktorí boli vyhnaní a zavraždení vo vyhladzovacích táboroch v Nemecku a v Poľsku. Prebývajúcí na nebesiach milosrdne zachoval pri živote zvyšok svojho ľudu, aby videli vybudovanie Cionu a Jeruzalema. Šavuot '706.“

Na základe uvedeného zistenia som J. Mielcarkovú požiadal aj o preklad ďalších textov. Rozdiely sa potvrdili aj v prípade ortodoxného cintorína. V roku 1962 tu na Dome smútku slávnostne odhalili dve navzájom súvisiace tabule¹⁸⁸ a opäť sa ukázali rozdiely medzi slovenským a hebrejským znením:

„Na večnú pamiatku 15 000 súvercom nášho mesta zavraždeným nemeckými fašistami v rokoch 1942 – 1945 len pre ich príslušnosť k židovstvu.

„Hroby im nespravili, zákerne ich vraždili, hrdinovia duše svoje nevinne vydýchli: pre slobodu.“

Hebrejský text je stručnejší a opäť zdôrazňuje náboženské aspekty:

„Aj keď im ani hrob nebol daný, na večné veky budeme spomínať obete nacistov, nech sú ich mená vymazané, mučeníkov

*Prvá askara pred pamätníkom na ortodoxnom cintoríne v Bratislave.
Archív ÚŽŽNO, 1996*

násilne zabitých a hrdinov, ktorí povstali, aby položili svoje duše v rokoch '702 – '705 skráteného letopočtu). Nech je požehnaná ich pamiatka.“

Dôraz na náboženské vyznenie potvrdzuje aj (v tomto prípade jednojazyčný) pamätník holokaustu na ortodoxnom cintoríne. V roku 1996 ho komunita vo svojom rodnom meste venovali bratislavskí ortodoxní veriaci, ktorí po oslobodení emigrovali do Izraela. Na ilustráciu uvádzam aj hebrejský text:

”Le-zichron olam”la-dorot ha-baim, et ha-šoa ha-ijuma še-pakda et ha-kehila ha-k’doša Presburg – BRATISLAVA
rabanim, dajanim, marbicej Tora, talmidej chachamim
ve-tinokot šel bejt raban, baalej batim chašuvim
anšej ruach ve-meda le-alafim ve-mišpachotejhem
anašim, našim ve-taf
še-nehergu al kiduš ha-šem be-chol minej mitot
mešunot ve-achzariot, be-machanot ha-hašmada aljadej
ha-rešaim ha-arurim, be-šanim 702 – 705
Adonaj jinkom damam! Tehe nišmotejhem crurot ha-chaim
ve-jaamdu legoralam lekec hajamin beviat goal cedek bemehe-
ra be-jamejnu amen”

Slovenský preklad opäť urobila J. Mielcarková:

„Pamätaj, čo ti urobil Amalek. Na večnú pamiatku budúcim pokoleniam hroznej šoa, ktorá postihla svätú obec Pressburg – Bratislava, rabínov, sudcov, učiteľov Tóry, študentov ješiv, školákov, hlavy vážených rodín, intelektuálov a vedcov, tisíce a ich rodiny, mužov, ženy a deti, ktorí boli zavraždení za posvätenie Božieho mena všetkými spôsobmi, príšernými a nemilosrdnými, vo vyhladzovacích táboroch prekliatymi zločincami v rokoch 1942 – 1945.

Pán nech pomstí ich krv! Nech sú ich duše pripojené k zväzku večného života. Ich osudy nech sú postavené na koniec dní, keď príde spravodlivý Vykupiteľ. Nech sa tak stane skoro v našich časoch.

Pamätaj, čo ti urobil Amalek!“

Pripomienky holokaustu nechýbajú ani na bratislavskom neologickom cintoríne. V šesťdesiatych rokoch tu „na večnú pamiatku našich bratov a sestier zahynuvších v koncentračných táboroch v rokoch 1942 – 1945“ postavili malý pomníček, na ktorý návštevníci kladú kamienky spomienky. Ako vidno, aj v tomto prípade text zdôrazňuje koncentračné tábory, kým ľudia, ktorí trpeli a umierali na iných miestach, nie sú spomenutí. Okrem toho na múr domu smútku v roku 1995 pribudla tabuľa s modlitbou za mŕtvych kadiš (napísanou hebrejským písmom aj latinkou) a textom:

„Touto pamätnou doskou chceme pripomenúť každému návštevníkovi Domu smútku tragédiou našich bratov a sestier, ktorí zahynuli strašnou smrťou v rokoch Holokaustu.

Osobitne si chceme uctiť pamiatku tých, ktorým zlý osud nedoprial vlastný hrob.

Židovská náboženská obec v Bratislave.
Júl 1995“

Všetky uvedené texty majú všeobecný charakter, sú určené skupinám zavraždených, prípadne všetkým obetiam. Existujú však aj osobné, konkrétne spomenuté obete, keď odkazy na tragický osud svojich blízkych píšu pozostalí na hroby preživších. Mená rodinných príslušníkov sa objavujú niekedy na čelnej strane náhrobkov, častejšie však na ich chrbtovej stene už od prvých chvíľ po oslobodení (obr. s. 21). Zaujímavosťou, ktorú si v tejto chvíli nedokážem vysvetliť je, že zatiaľ čo na

Mená zavraždených na hrobe preživších (neologický cintorín). Foto Peter Salner, 2013

Pomníček na neologickom cintoríne. Foto Peter Salner, 2012

neologickom cintoríne sú takéto prípady bežné, v priestore ortodoxného cintorína sa objavujú podstatne zriedkavejšie.

Pamätné tabule v uliciach mesta

Spomenul som už, že v období vlády komunistickej strany aj pamätné tabule prechádzali procesom schvaľovania zo strany príslušných úradných inštitúcií. V dôsledku súčasných predpisov došlo k uvoľneniu a rozhodujúce slovo majú majitelia príslušných nehnuteľností. Možnosť uplatniť svoje predstavy tak dostávajú aj mimovládne organizácie a pozostalí rodinní príslušníci.¹⁸⁹ Vďaka ich iniciatíve dnes na Ventúrskej ulici v Bratislave okoloidúci môžu pozorovať dve zaujímavé pamätné tabule, ktoré sem osadili v krátkom časovom odstupe.

Prvú z nich „vybojoval“ pre svojho otca, bratislavského rodáka, osviečimského väzňa a po oslobodení dlhoročného občana Viedne Adolfa Frankla, jeho syn Tomáš. Adolf Frankl prežil peko osviečimského tábora. To, čo tam videl a zažil, zverejnil sériou obrazov, ktorú nazval *Vízie z inferna*. Jeho diela, plné hrôzy a prežitého utrpenia, mohli návštevníci obdivovať nielen vo Viedni, ale aj v iných európskych metropolách vrátane Franklovej rodnej Bratislavy. Veľavravnú súčasť pamätnej tabule, ktorá bola slávnostne odhalená v októbri 2011, tvorí nasledujúci text:

„V tomto dome žil a tvoril maliar Adolf Frankl (1903 Bratislava – 1983 Viedeň). Spolu s ďalšími občanmi Slovenska bol **29. septembra 1944** odvečený do tábora v Seredi a odtiaľ do Osvienčimu. Tábor smrti prežil a svoje zážitky zobrazil v cykle **Vízie z inferna**.

Svojím dielom zanechávam memento všetkým národom sveta. Nikto, bez rozdielu vierovyznania, rasy či politického presvedčenia nesmie už nikdy podstúpiť také, ani podobné ukrutnosti!

*Pamätná tabuľa na pamiatku Adolfa Frankla.
Foto Peter Salner*

Pamätná tabuľa rodiny Steinerovcov. Foto Peter Salner

Rodina Adolfa Frankla sa s vďakou skláňa pred stotočnými ľuďmi, ktorí jej pomohli prežiť holokaust.“

O niekoľko metrov ďalej má od júla 2012 svoje miesto pamätná tabuľa venovaná známej rodine, ktorá dlhodobo ovplyvňovala kultúrny (a židovský) život obyvateľov Bratislavy:

„V tomto dome založil Sigmund Steiner v roku 1947 **antikvariát Steiner**. Rodina Steinerovcov tu žila od 19. storočia (okrem obdobia holokaustu) do polovice 20. storočia. Táto pamätná tabuľa je zároveň spomienkou na 16 členov rodiny, ktorí zahynuli v koncentračných táborech v rokoch 1942 – 1944. Nech sú ich duše pripojené do zväzku živých.

Pamätaj a nezabudni!“

V tematickom spektre pamätných tabúl z obdobia holokaustu nemôžu chýbať židovské osobnosti, ktoré sa postavili na odpor proti vládnucim pomerom. Do tejto kategórie nesporne patria členovia pracovnej skupiny, ktorých hrdinské úsilie zastaviť deportácie pripomína tabuľa na Kozej ulici. Dôležité aktivity Arona Grünhuta približuje trochu zvláštny text tabule, ktorú 7. októbra 2015 slávnostne odhalili na Heydukovej ulici:

„V tomto dome žil bratislavský patriot Aron Grünhut (1895 – 1974) V časoch druhej svetovej vojny pomáhal rasovo prenasledovaným občanom Slovenka. Zachránil viac ako 1300 ľudských životov. Po komunistickom prevrate emigroval do Izraela a stal sa strážcom židovského kultúrneho dedičstva. Nech je jeho pamiatka požehnaná.“

Do kategórie aktívnych odporcov režimu slovenského štátu nesporne patrí osobnosť Gizy Fleischmann. Hoci dodnes nemá vlastnú pamätnú tabuľu, jej meno je ako prvé na pripomienke Pracovnej skupiny (obr. s. 11) a od roku 2016 ho pripomína aj Stolperstein v dlažbe Klarisej ulice.

*Slávnostné odhalenie pamätnej tabule Arona Grünhuta.
Foto Peter Salner, 2015*

*Spomienka na členov Pracovnej skupiny.
Foto Peter Salner, 2012*

Miesto spomienky: Košice

V škále spomienkových podujatí dnes košická židovská komunita prezentuje maďarský príbeh holokaustu. Je to dôležité, pretože tento je v súčasnosti často potláčaný reáliami vojnového slovenského štátu a nezaslúžene sa ocitá mimo hlavného prúdu pripomínania.

Pozornosť obyvateľov mesta pritiahla osobnosť známeho košického maliara Ludovíta Felda (1904 – 1991). Nízkou postavou a maliarskym umením pritiahol v Osvienčime záujem zlovestného doktora Josefa Mengeleho. Dokázal však prežiť a vrátil sa do Košíc. Venoval sa vlastnej tvorbe, v ktorej dôležitú úlohu zohrávali spomienky na prežité hrôzy, súkromne vyučoval a viedol rôzne výtvarné kurzy. Feldovi žiaci, ale aj košická

>
*Pomník v Parku
Ludovíta Felda
v centre Košíc.
Foto Peter Salner,
2019*

*Socha Ludovíta
Felda v areáli
košickej synagógy.
Foto Peter Salner,
2017*

verejnosť, mu ochotu a obetavosť aspoň čiastočne splatili po jeho smrti. V septembri 2015 otvorili v obnovenej synagóge na Puškinovej ulici Kultúrne centrum Ľudovíta Felda pri ŽNO Košice. Tu sú vystavené jeho obrazy a na dvore sa nachádza maliarov pomník. O niekoľko rokov neskôr za účasti predstaviteľov mesta, samosprávneho kraja a košickej ŽNO v centre mesta slávnostne otvorili Park Ľudovíta Felda. Pri tejto príležitosti odhalili aj malý pamätník.

Prinajmenšom od roku 2009 v miestnej židovskej komunite rezonovala idea vybudovať dôstojný pamätník obetiam holokaustu z Košíc a okolia, ale k realizácii došlo až o desaťročie neskôr. Z povzdychu jedného z organizátorov projektu vidno, že uskutočnenie tohto nápadu neprebiehalo bez prekážok:

„Boli diskusie, lebo v židovskej komunite sú diskusie vždycky. A každý si myslí, že jeho päťsekundová myšlienka určite bude prínosom, keď ju nahlas povie, a že poradí ľuďom, ktorí sa nad tým zamýšľajú dva, tri mesiace, analyzujú a rozoberajú každú jednu vec, každý jeden detail“ (pán D. R. 1947).

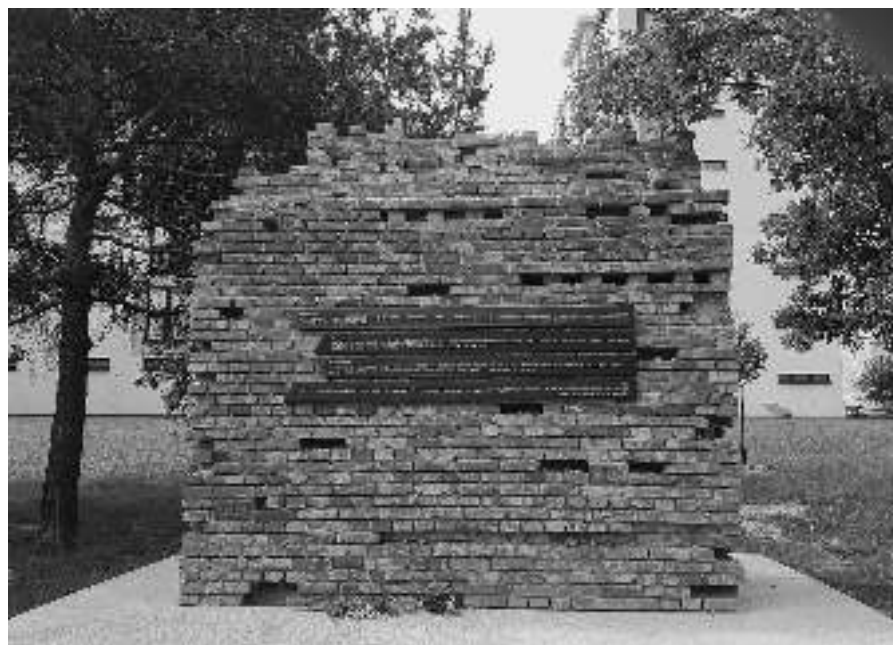
Predmetom polemík sa stali hlavne tri body: umiestnenie pamätníka, jeho financovanie a výtvarné znázornenie. Argumenty pre a proti zvažovali, či vybudovať pamätník vo frekventovanom centre mesta, kde by bol na očiach domácich aj turistov, alebo napriek excentrickej polohe uprednostniť autentické miesto. V tomto prípade problémom bolo, že tehelnú, v ktorej na jar 1944 sústredili pred deportáciou Židov z Košíc a okolia, zbúrali a na tomto mieste dnes stojí malé sídlisko. Napokon prevážili argumenty v prospech pôvodného (hoci vizuálne zmeneného) miesta pamäti – tehelne.¹⁹⁰

Diskusiu vyvolala aj otázka, či majú realizáciu pomníka financovať orgány štátu, prípadne mesta, alebo židovská komunita. Nechýbali výčitky, že iniciátori projektu nevyužili existujúce možnosti, aby presadili „štátnu“ alternatívu, ktorú

Pamätník obetí na košickom židovskom cintoríne. Foto Peter Salner, 2018

„Tehelňa“ – pamätník košických obetí holokaustu. Foto Peter Salner, 2019

väčšina zainteresovaných vnímala ako najspravodlivejšie riešenie. Organizátori sa preto 30. októbra 2018 formou mailom rozosieleného obežníka obrátili na košickú židovskú verejnosť, ale aj na rodákov v zahraničí, so žiadosťou o finančný príspevok na realizáciu pamätníka. Dôvody zvoleného riešenia objasňuje mail, ktorý poslali svojim kolegom dvaja členovia humanitárnej židovskej organizácie B'nai B'rit:

„Priatelia, vážení členovia B'nai B'rit.

Oslovujem Vás ako rovnako ‚postihnutých‘. Všetci, čo sme v B'B', sme stratili niekoho z príbuzných! Kedy, keď nie teraz a kto, keď nie my – čo postavíme pamätník na pamiatku našich odvečených, umučených, zavraždených... I keď boli nielen z Košíc a okolia, sme im všetkým viac než 15 tisícom zaviazaní týmto odkazom v podobe pamätníka. Nenažívajme si, že je to povinnosťou občanov Košíc, nie židov, že postaví pamätník – veď sa to nestalo za posledných 74 rokov. Čo čakáme od potomkov tých, čo arizovali, čo ešte po vojne robili pogromy, inscenovali procesy – nádejame sa, že to budú oni čo prejavia ľútosť a postaví pamätník ?

Mnohí si myslia, že to vzbudí nevôľu u obyvateľstva, že to posilní i tak vzrastajúci antisemitizmus, že pamätník mohol byť na inom mieste, atď... To všetko môže byť, to všetko sa môže stať. Dokážme tým druhým i sami sebe, že si vážime naše tradície, že sme odhodlaní spomínať a nezabúdať! Určite sa nájde mnoho tých, nie z našich radov, ktorí nás budú v našom rozhodnutí podporovať“ (Archív autora, 7. novembra 2018).¹⁹¹

V debatách o vzhľade budúceho pamätníka sa objavili predstavy znázorniť utrpenie deportovaných symbolickou formou. Na druhej strane nechýbali argumenty v prospech vizualizácie niekdajšej tehelne. Toto riešenie sa napokon presadilo. Význam pripisovaný novému pamätníku ilustruje účasť verejných

činiteľov. Dňa 2. júna 2019 sa na slávnostnom odhalení zúčastnili bývalý prezident Rudolf Schuster, predseda Košického samosprávneho kraja Rastislav Trnka, primátor mesta Jaroslav Polaček, konzulka štátu Izrael Naomi Eldar, predovšetkým ale početní príslušníci židovskej komunity. Na otvorení nechýbali ani preživší, ktorí boli väznení v tehelni. V ich mene prehovorila vtedy 98-ročná pani Magda Zadorová. Vo svojom vystúpení charakterizovala tehelňu ako *„posledné fyzické miesto pobytu Židov, emotívny kúsok zeme presiaknutý obavami o holý život“* a priblížila najmä príslušníkom mladších generácií pomery, aké tam vládli:

„Potom prišiel rad aj na nás v ghette a museli sme ísť do tehelne. Vziasť so sebou sme mohli len to najnutnejšie. Niečo na jedenie, nejaké prádlo, vankúše a prikrývky na spanie, a s tým sme sa doterigali do tohto pekla sem – do tejto tehelne. Na malom území tisíce ľudí, rodiny s deťmi, starcami aj s nevládnymi. Ešte aj chorých z nemocníc sem deložovali. Tu nás čakalo veľké nič, otvorené šopy bez stien, aby prievan vysušil tehly. Tu sme sa mali usadiť aj my. Žiadna podlaha, malý kus čiernej puste zeme. Dívali sme sa nechápavo jeden na druhého, či to všetko môže byť pravda, alebo iba zlý sen. Nebol. Nedostatok vody, svetla, jamy miesto záchodov. Na holej zemi v tej šope sme si urobili miesto na spanie. Ale núdza nás naučila veľa vecí, začali sme si okolo otvorenej šopy stavať steny z tehál, aby nás uchránil od dažďa a prievanu. Urobili sa ohniská na varenie, aj núdzová ošetrovňa, ale bez vybavenia. Zúfalých ľudí, ktorí si siahli na život bolo na dennom poriadku. Ostro nás strážili nemeckí vojaci aj maďarskí policajti na čele so známym vojnovým zločincom Lászlom Csatárym, o ktorom po vojne maďarské úrady vedeli, ale napriek tomu ostal na slobode a dožil sa 90-ty, a bez trestu zomrel v Budapešti. Tak sme tu žili, vlastne živorili 4 týždne v strachu, čo mienia Nemci ďalej s nami.

Dňa 16.mája 1944 odišiel z tohto miesta prvý transport s dvo-

ma vlakmi po 3 tisíc zúbožených ľudí v dobytých vagónoch v neľudských podmienkach prakticky z predpekla do pekla.“

V mene organizátorov vystúpila pani Magda Riemerová. Vo svojom príhovore spomenula niektoré okolnosti realizácie pamätníka:

„Na začiatku bol nápad – Občania občanom – aby na verejnom priestranstve vznikol pamätník obetiam holokaustu. Garantom verejnej zbierky sa stal Spolok na podporu skrášľovania Košíc v roku 2009. Z rôznych príčin sa však vtedy túto myšlienku nepodarilo realizovať.

Až pred dvoma rokmi, keď idea – až nutkavá myšlienka vzdať hold tým, čo tvorili súčasť mesta Košice – Kassa a jeho okolia sa stala reálnou. Tak sa začal sled udalostí – od náročných administratívnych úkonov, celosvetovú finančnú zbierku, ktorá umožnila realizáciu projektu, denno-denné zaoberanie sa, „maličkosťami“, ktoré sú nevyhnutnou súčasťou každého diela. Za tým všetkým stála skupina neochvejných nadšencov – architekt Rišo Vesel, Daniel Riemer a bratia Tomo i Edo Quitt.

Dnes, pri 75. výročí transportov pamätník stojí. Okrem niekoľkých pamätných tabúl, ten, ktorý bude o chvíľu odhalený, je prvý pamätník holokaustu vo verejnom priestranstve v našom meste.

Tvar i použitý materiál je symbolický. Je surový, drsný. Ako bolo to, čo má pripomínať. Je završením snahy aktivistov, dobrovoľnej zbierky, nesmierneho úsilia mnohých, ktorí dokázali pretaviť myšlienku v realitu.⁴¹⁹²

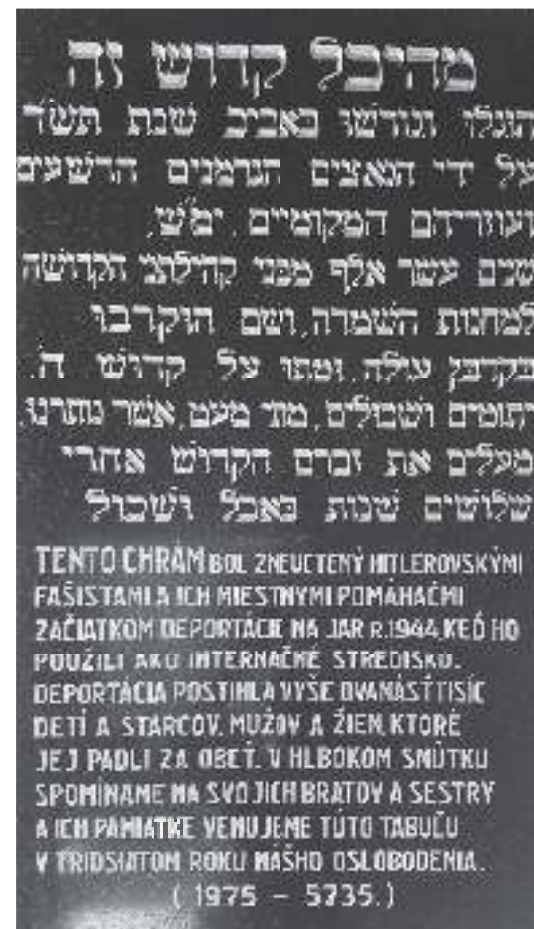
Realizátori nezabudli ani na priestor, kde by návštevníci, podobne ako je zvykom na židovských cintorínoch, mohli umiestniť kamienky. Na prvý pohľad vidno, že ich je tu dosť. Pamätník teda plní svoju hlavnú funkciu, pripomínať súčasníkom pamiatku a osudy košických obetí.

Na záver tejto časti spomeniem ešte dvojjazyčnú tabuľu, ktorú v období normalizácie umiestnili v priestore košickej synagógy na Puškinovej ulici. V porovnaní s inými hebrejský text prináša viac konkrétnych informácií (počet deportovaných), spomína zápalnú obeť a nechýba prekliatie fašistov.

Ako prvá je na tabuli hebrejčina:

„Z tohto svätého Chrámu (svätyne)

bolo deportovaných a vyhnaných na jar v roku 5704 zločinnými nemeckými nacistami a ich miestnymi pomocníkmi, nech sú ich mená vymazané, dvanásťtisíc členov našej svätej obce do vyhladzovacích táborov, a tam boli obetovaní zápalnou obeťou, a zomreli pre posvätenie Pána.

Tabuľa v areáli synagógy na Puškinovej ulici v Košiciach. Foto Peter Salner, 2017

Siroty a pozostalí, v nevelkom počte, ktorí zostali, si pripomínajú ich svätú pamiatku po tridsiatich rokoch v smútku a trúchlení.“

Porovnanie hebrejského a slovenského textu opäť vykazuje síce malé, ale zaujímavé posuny:

„**Tento Chrám** bol zneuctený hitlerovskými fašistami a ich miestnymi pomáhačmi začiatkom deportácie na jar r. 1944, keď ho použili ako internačné stredisko. Deportácia postihla vyše dvanásťtisíc detí a starcov, mužov a žien, ktorí jej padli za obeť. V hlbokom smútku spomíname na svojich bratov a sestry a ich pamiatke venujeme túto tabuľu v tridsiatom roku nášho oslobodenia (1975 – 5735¹⁹³).“

Stolpersteine – Kamene potkýnania

K novým formám pripomínania holokaustu patria Stolpersteine. Sú to dlažobné kocky s rozmerom 10x10 cm, ktoré majú navrchu mosadznú tabuľku so základnými údajmi o obeti. Iniciátorom aj realizátorom tejto idey je nemecký umelec Günter Demnig, ktorý v celej Európe osobne vkladá Stolpersteine do dlažby pred domami, v ktorých obeť žili. Prvý raz tak urobil bez povolenia úradov (teda v podstate ilegálne) v roku 1996 v Berlíne (Čierny – Lunter 2017). Na Slovensku organizuje túto aktivitu občianske združenie Antikomplex.sk. Prvé kamene potkýnania uložil G. Demnig 31. 10. 2012 v Brezne a Banskej Bystrici.

Kocky v dlažbe plnia viac funkcií. Predovšetkým dávajú dovedy anonymným obetiam meno a príbeh. Pripomínajú chodcom, že holokaust zasiahol nielen židovskú komunitu, ale dotkol sa celej slovenskej spoločnosti. Neprebíhal totiž len

v anonymite vzdialených koncentračných táborov, ale prinajmenšom prvé dejstvá tragédie sa odohrali priamo v prostredí slovenských miest a dedín, pred zrakmi ich obyvateľov (pozri Vrzgulová 2016a).¹⁹⁴ Prostredníctvom osudov zavraždených zároveň v tichosti upozorňujú súčasníkov na nepohodlnú a neraz zamlčovanú skutočnosť, že k ich smrti neraz prispeli aj ich spoluobčania; niektorí aktívne, iní tým, že radšej hľadeli iným smerom:

„Ak už nacisti niekam vyrazili, išli väčšinou na istotu – za udaním od niekoho, kto tie skrýše a ukrytých ľudí poznal. Obete nacistov udávali spravidla miestni (zatiaľ čo iní miestni ich často ukrývali)“ (Čierny – Lunter 2017).

Kamene potkýnania som osobne prvý raz videl v roku 2013 pri návšteve Berlína. V Bratislave som sa s nimi stretol 22. septembra 2014, keď ich Günter Demnig kladol pred tromi domami v uliciach mesta. Vôbec prvé dva bratislavské Stolpersteine, venované Júliusovi Mayerovi a jeho manželke Rozálii, sú uložené na Palackého ulici, kde som sa narodil a prežil viac než 50 rokov. Navyše išlo o rodičov ženy, s ktorou som sa zoznámil, keď nám v deväťdesiatych rokoch 20. storočia poskytla v Izraeli svedectvo v rámci projektu Oral history: Osudy tých, ktorí prežili holokaust. Chava Šelach (vlastným menom Eva Mayerová) sa narodila v roku 1936. V detskom veku „absolvovala“ niekoľko koncentračných táborov. Po oslobodení vstúpila do sionistického hnutia Hašomer Hacair a koncom štyridsiatych rokov (stále ešte v detskom veku) emigrovala do Izraela. Tam sa vydala, založila rodinu, ale stále hľadala spôsob, ako uchovať pamiatku rodičov, ktorí nemali vlastný hrob. V Stolpersteinoch videla možnosť, ako si ich uctiť a zároveň priblížiť bratislavskej verejnosti ich osudy. Prvé kroky tohto procesu približuje mail, ktorý mi poslala 23. 10. 2013:

„Mily Peter, veľmi ľutujem, že sme sa nestretli osobne. Podarilo sa mi stretnúť pána Čierneho, žiaľ, prišiel o 45 minút neskôr ako sme sa dohodli, a preto naše stretnutie bolo veľmi krátke. Čo bolo dôležité, že som mu dala mail a už sme v kontakte. Rada by som vedela viac o tej skupine, čo robí tie Stolpersteine, čo je motivácia? Kto to platí? Na moju otázku, ako to zaplatím odpovedal, že to nestojí nič, ako? a kardinálna otázka je, aké stanovisko majú k Stolpersteine bratislavský židia? Už som počula všelijaké hlasy a nechcela by som, aby to učinilo nejaké problémy. Budem ti vďačná za odpoveď, lebo nechcem začať bez toho aby som vedela viac“ (12. 10. 2013. Archív autora).¹⁹⁵

Chava Šelach ukladanie kameňov vnímala skutočne ako symbolický pohreb svojich rodičov. Prišla z Izraela spolu s dcérami a vnukmi, z Írska pricestoval jej bratranec Tomy Reichen- tal (mal tiež bohaté skúsenosti z koncentrákov a zverejnil ich v niekoľkých memoárových knihách. Jedna z nich vyšla v českom a neskôr aj slovenskom preklade¹⁹⁶) s manželkou. Po uložení dlaždíc Chava aj jedna z jej dcér prečítali smútočný prejav, na čerstvo uložené Stolpersteine položili dve kytice červených ruží...

V citovanom maile Chavy Šelach sa objavuje zásadná otázka: ako fenomén Stolpersteine vníma slovenská verejnosť, a hlavne, ako sa k nemu stavia (nielen bratislavská) židovská komunita?

Na konci roku 2019 bolo na Slovensku 139 kameňov v 21 mestách a obciach.¹⁹⁷ Pre organizátorov (o. z. Antikomplex) a podstatnú časť verejnosti Stolpersteine predstavujú informáciu, ale v prvom rade oneskorenú poctu obetiam. Pre židovskú komunitu (aspoň pre jej väčšinu) znamenajú tieto kamene viac než len ďalší pamätník. Podobne ako rodina Šelach, často v nich vidia symbolické hroby svojich zavraždených príbuzných, ktorí nemajú vlastný náhrobný kameň, pretože ich popol, zmiešaný s popolom tisícov ďalších obetí, je rozptýlený na neznámych

miestach. Práve predstava hrobu determinuje rozdielne prístupy k tomuto riešeniu. Na jednej strane príslušníci komunity vítajú, že vďaka nim získali obeť aspoň symbolické miesto posledného odpočinku, pričom zároveň prostredníctvom svojich osudov upozorňujú okoloidúcich na hrôzy holokaustu. Opačný názor tiež akceptuje predstavu symbolických hrobov. V súlade so židovskou náboženskou tradíciou však zdôrazňuje možnosť ich (vedomého¹⁹⁸ či neúmyselného) zneuctenia.¹⁹⁹ V snahe predísť prípadnej dehonestácii pamiatky obetí preto odmietajú, aby boli Stolpersteine umiestnené na chodníku. Požadujú ich presunutie nad úroveň zeme, napríklad na nejaký stĺp alebo na múr príslušného domu. K uvedenému si dovoľím dve poznámky. V prvom rade sa javí ako podstatné, že obe strany sporu

Prvé bratislavské Stolpersteine. Foto Peter Salner, 2014

prijímajú kamene potkýnania s primeranou úctou a pripisujú im úlohu symbolických hrobov. Z hľadiska židovskej komunity teda spĺňajú pietny účel a predmetom diskusie sú ich ostatné funkcie. Pri premiestnení do výšky očí (bez ohľadu na to, či pôjde o špeciálne stĺpy alebo múry domu) by sa v oboch alternatívach poprela podoba s hrobom a tým aj podstatná časť symboliky a výnimočnosti projektu. Pôvodné dlaždice by musel nahradiť iný formát. Náhradné riešenie vo výške očí by sa pravdepodobne stratilo medzi inými informáciami na múroch (domové a popisné čísla, pamätne tabule, názvy a logá firiem, reklamy, sgrafiti) alebo v spleti dopravných značiek či reklamných panelov. „Nové Stolpersteine“ by rozšírili vizuálny smog, proti ktorému nevelmi úspešne bojujú v mnohých mestách, a boli by ďalším cieľom sprejerov a vandalov.

Košický pamätník alebo Stolpersteine nie sú jediným dokladom aktuálnej vizualizácie holokaustu. V posledných rokoch sa v exteriéroch miest objavujú rôzne pamätne tabule, pamätníky či sochy. Vznikajú z iniciatívy rodinných príslušníkov (napríklad pamätne tabule Adolfa Frankla či rodiny Steiner na Ventúrskej ulici v Bratislave), židovských organizácií (tabuľa ilegálnej Pracovnej skupiny), ale aj vďaka aktivite jednotlivcov a organizácií z radov majority (Stolpersteine).

Záver

Napriek pribúdajúcemu času fenomén holokaustu stále vyvoláva pozornosť verejnosti. Dôkazom sú správy v rôznych médiách, ale predovšetkým množstvo celoslovenských, lokálnych či rodinných spomienkových aktivít, ochota židovských i nežidovských čitateľov kupovať (a čítať) pôvodné aj prekladové knihy s touto tematikou, najmä pokiaľ prinášajú dokumentárne

či umelecké spracovanie reálnych udalostí a osobností, ktoré sa viažu na územia a občanov Slovenska. Zároveň je v tejto súvislosti potrebné pripomenúť, že existujú aj opačné názory a aktivity. S podporou časti verejnosti sa totiž stretávajú tiež konšpiračné teórie a rôzne formy popierania holokaustu. Nechýbajú prejavy vandalizmu či „ľudového antisemitizmu“, ktoré sa (najmä v podobe nacistických symbolov) občas objavujú na múroch synagóg, cintorínov či „židovských obchodov“. Z uvedeného je zjavné, že analýza holokaustu a jeho pripomínania predstavuje viac než „len“ akademickú sondu do nedávnej minulosti Slovenska. Získané poznatky približujú aj aktuálne názorové spektrum spoločnosti a naznačujú zároveň jej ďalšie perspektívy.

Prezentovaný materiál potvrdzuje, že formy pripomínania holokaustu možno podľa ich charakteru rozdeliť do troch skupín. Prvú z nich tvoria podujatia založené na dualite (aktívni) účinkujúci – (pasívni) diváci.²⁰⁰ Sem možno zaradiť značnú časť každoročne organizovaných pripomienok, ktoré sú spojené s inštitucionálne určenými dátumami a udalosťami (oslobodenie Osvienčima, prvý transport, Jom HaŠoa, 9. september, askary). Napriek jednorazovému úspechu je táto forma menej atraktívna. Príčinou je pre väčšinu týchto príležitostí charakteristický stereotypný priebeh. Negatívne sa prejavuje aj fakt, že k jednotlivým významným dátumom pripravujú približne v rovnakom čase vlastné podujatia okrem židovských organizácií aj štátne inštitúcie či mimovládne organizácie. Reakciou na kvantitatívne zdanlivo bohatú, nedostatočne koordinovanú a často stereotypnú ponuku je klesajúci záujem. K negatívne trendu prispieva tiež narastajúci vek, zhoršujúci sa zdravotný stav a úmrtnosť priamych svedkov holokaustu. S tým sa spája otázka, ako v dohľadnej budúcnosti ovplyvní formy a intenzitu pripomínania absencia preživších a neskôr aj ich priamych

potomkov. Dokáže (a bude mať o to vôbec záujem?) židovská komunita a slovenská spoločnosť hľadať a nachádzať spôsoby, ako odovzdávať odkaz holokaustu ďalším generáciám? Toto posolstvo ostáva totiž stále aktuálne už preto, že rastie popularita strany Kotlebovci – Ľudová strana Naše Slovensko a aktívne pôsobia rôzne extrémisticky zamerané skupiny.

Z predchádzajúceho vyplýva, že spomienkové podujatia je potrebné organizovať tak, aby sa do popredia dostávali individuálne ľudské osudy a nie štatistické údaje. Preto je potrebné sústavne (ale rôznymi formami) zdôrazňovať skutočnosť, že „každý človek má svoje meno“ a tým aj vlastný jedinečný príbeh. Význam neanonymných spôsobov pripomínania holokaustu vyzdvihol vo viac ráz spomenutej prednáške aj Peter Švec (2019):

„Všeobecne, keď hovoríme o holokauste, tak veľmi často sa hovorí o štatistike. Čísla, ktoré sú veľmi dôležité, teda počty obetí, ale myslím si, že tému holokaustu treba čo najviac podávať v podobe príbehu. Konkrétnych príbehov. Keď som takýto príbeh hľadal pri snahe podať to čo najlapidárnejšie, čo najemotívnejšie a zároveň čo najjednoduchšie aj mladej generácii, tak práve vyhral tento príbeh Wetzlera a Vrbu ako veľmi silný.“

K najznámejším vyjadreniam spomenutého prístupu patrí projekt čítania mien obetí. Celoslovenský charakter má táto aktivita v Bratislave, ale existuje množstvo ďalších lokálnych podujatí, spojených s príslušnou obcou či regiónom. Neanonymný charakter má tiež projekt Stolpersteine. „Kamene potkynania“ možno nájsť aj v mestách, mestečkách či dedinách, v ktorých židia už dlhší čas nežijú. Stolperstenie cez osudy konkrétnych ľudí opakovane a dlhodobo okoloidúcim pripomínajú, kto v danom dome žil a z akého dôvodu bol odsúdený na utrpenie a smrť. Nenásilne upozorňujú aj na fakt, že tragédie a zločiny holokaustu

„Výzdoba“ židovského cintorína v Nitre. Archív ÚZŽNO, 1990

Antikvariát Steiner v Bratislave. Archív Peter Salner, 90. roky 20. storočia

tu neboli abstraktným, historicky a geograficky vzdialeným fenoménom, ale z veľkej časti prebiehali na území Slovenska, priamo pred očami jeho obyvateľov.

S pozitívnym ohlasom sa stretávajú podujatia, ktoré vyžadujú aktívny prístup účastníkov. Takými sú napríklad Vrba – Wetzler memoriál či Mierový pochod v Dolnom Kubíne. Pracujú s emóciami a zážitkami prítomných. Títo sa stávajú súčasťou príbehu, ktorý je ideovým východiskom podujatia.

V boji proti zabúdaniu sú dôležité rôzne formy vizualizácie holokaustu – pomníky, pamätníky, pamätne tabule atď. V priebehu viac než siedmich desaťročí sa menila ich formálna aj obsahová stránka. Výsledkom je, že v súčasnom slovenskom prostredí sa objavuje pestré spektrum foriem a posolstiev, prostredníctvom ktorých sa realizátori pokúšajú osloviť verejnosť. Hodnotenie ich umeleckého významu presahuje možnosti tejto kapitoly, ale z hľadiska sledovanej témy ich považujem za dôležitý zdroj informácií (a emócií) o rôznych aspektoch holokaustu.

Na záver možno teda skonštatovať, že (aspoň zatiaľ) nemožno hovoriť o „únave z holokaustu“, ale o negatívnych dôsledkoch stereotypov pri pripomínaní tohto obdobia. Negatívne sa prejavuje prevaha kvantity nad kvalitou: narastajúce množstvo každoročných podujatí v rovnakých dátumoch a so schematickým priebehom. S uvedenou realitou sa musia urýchlene vyrovnávať organizátori takýchto akcií. V situácii, keď spomienkové podujatia pripravujú v jednom termíne nezávisle na sebe rôzne organizácie, predstavitelia židovskej komunity by mali zvážiť, či nebude účinnejšie, keď svojím členom miesto ďalšej „povinné“ účasti na formálnej akcii neponúknu radšej možnosť pripomenúť si pamiatku obetí individuálne, v intímnom prostredí vlastnej rodiny a domácnosti. Možno tak presvedčia (židovských aj nežidovských) organizátorov spomienkových podujatí,

aby v budúcnosti starostlivejšie uvažovali o ich obsahu a vrátili tak pripomienkam holokaustu ich skutočný apelatívny zmysel. Menej totiž môže byť niekedy viac...

Nové zaujímavé poznatky priniesla analýza „posolstiev“, ktoré vysielajú jednotlivé pamätníky, pomníky a pamätne tabule. Predovšetkým porovnanie slovenských a hebrejských textov ukázalo prekvapujúce rozdiely, ktoré prezrádzajú pretrvávajúce napätie medzi „slovenskou“ a náboženskou interpretáciou holokaustu. Pre hlbšie poznanie a pochopenie týchto skutočností však bude potrebné realizovať ďalšie výskumy tejto aktuálnej a len zdanlivo vyčerpanej problematiky.

Na záver možno konštatovať, že vojnový slovenský štát a holokaust predstavujú aj tridsať rokov po novembri 1989 aktuálny fenomén, ktorý oslovuje (a rozdeľuje) spoločnosť. Otázkou je, či a ako sa zmení súčasný záujem verejnosti po blížiacom sa odchode posledných príslušníkov generácie pamäti. Predpokladám, že v židovskej komunite druhá a pravdepodobne aj tretia generácia sa pokúsi ešte niekoľko desaťročí udržiavať spomienku na smrť a utrpenie svojich predkov. V prostredí majority bude ale spomínanie nevyhnutne strácať dnešnú intenzitu a morálnu záväznosť a túto skutočnosť považujem za nezvratnú. Netrúfam si ale uviesť presnejší priebeh a termíny týchto procesov. Pri dnešnom stave poznania by to predstavovalo veštenie z krištáľovej gule...

... nielen ľudia umierajú. Foto Peter Salner, 2020

KULTÚRY SPOMÍNANIA MEDZI BUDÚCNOSŤOU A MINULOSŤOU

Monografia *Holokaust okolo nás (Roky 1938 – 1945 v kultúrach spomínania)* čitateľom ponúka dva pohľady na holokaust a súčasné podoby pripomínania tohto ťažkého obdobia nedávnej minulosti Slovenska. Prvá kapitola sa zameriava predovšetkým na dve skupiny generácie zážitku a ich spomienky na holokaust. Prvú z nich tvoria židovskí preživší, zatiaľ čo druhá (nežidovskí očití svedkovia holokaustu) predstavuje v slovenskej etnológii (a spoločenských vedách vôbec) nóvum. Poznanie toho, čo príslušníci majoritnej spoločnosti vedeli o osudoch svojich židovských spoluobčanov, čo vo svojich deňoch a mestách videli na vlastné oči, má zásadný význam pre hlbšie pochopenie skúmaného obdobia, ale aj pre jeho súčasné vnímanie a pripomínanie.

Výskum tejto problematiky sa odvoláva na pamäť, preto úvodné časti monografie sú logicky venované teoretickým aspektom tohto fenoménu. S tým zároveň súvisia obrazy a rekonštrukcie nedávnej minulosti, ako sú prítomné v autobiografickej, skupinovej (sociálnej) a kolektívnej pamäti spoločnosti. Získané poznatky potvrdzujú diverzifikáciu slovenskej spoločnosti v rokoch 1939 – 1945,²⁰¹ ale aj pretrvávanie tohto delenia v súčasnosti. Počas existencie vojnového slovenského štátu očití svedkovia doby zastávali rôzne pozície v štruktúre spoločnosti.

Niektorí z režimu profitovali, iní boli vo väčšej či menšej miere jeho obeťami, väčšina prežívala v neutrálnej zóne. Modelovo na základe rozšírenej kategorizácie amerického historika Raula Hilberga možno hovoriť o (spolu)páchateľoch, obetiach, divákoch a pomocníkoch obetí, ktorí sa napriek riziku usilovali zachrániť svojich ohrozených spoluobčanov, alebo aspoň uľahčiť im život. Pri tomto členení nemožno hovoriť o binárnej dualite židia/majoritná spoločnosť, pretože režim rôznym spôsobom znevýhodňoval aj iné zložky vtedajšej spoločnosti: politických odporcov, príslušníkov neslovenských národností (Rómov, Čechov, Rusínov), príslušníkov nekatolíckych náboženských minorít. Práve hlbší pohľad do členenia a fungovania vtedajšej spoločnosti, zachyteného v spomienkach pamätníkov, patrí podľa nášho názoru k najdôležitejším prínosom prvej kapitoly i celej monografie. Autorka v prvej časti uvažuje o stratégiách spomínania, resp. zabúdania na holokaust v povojnových európskych spoločnostiach a sleduje priebeh tohto procesu na Slovensku po páde komunistického režimu. Upozorňuje na jeho previazanosť s kultúrnymi rámcami a hodnotami, s ktorými sa aktuálne spoločnosť identifikuje. Ďalšou témou jej úvah sú obsahy a obrazy holokaustu šírené pri spomienkových ceremoniáloch a rituáloch ako reprezentácie aktuálnej kultúrnej pamäti Slovenska, formovanej „zhora“ (od uzákonenia Pamätného dňa obetí holokaustu a rasového násillia v roku 2000). Všimá si aj spôsoby kreovania spomienkových podujatí a rituálov na lokálnej a komunálnej úrovni, často ako proces smerujúci „zdola“ spoločnosti ako prejav občianskeho aktivizmu a medzigeneračného dialógu.

Zatiaľ čo text a závery prvej kapitoly sa zakladajú najmä na analýze medziľudských a medzigeneračných vzťahov, druhá kapitola sa zameriava na súčasné formy pripomínania holokaustu. Ťažiskom sú výsledky dlhodobého výskumu tejto problematiky

v prostredí bratislavskej židovskej komunity, doplnené poznatkami z iných oblastí Slovenska. Zaujímavé podnety priniesla analýza pamätníkov, pomníkov a pamätných tabúľ, zameraná najmä na textovú stránku a symboliku. Ako sa ukázalo, pre pochopenie historických posunov vo vnímaní holokaustu sú dôležité pamätníky, ktoré majú nadlokálny, niekedy celoslovenský charakter. Do tejto kategórie možno zaradiť pamätník v Kremničke (1949), prvý verejný pamätník holokaustu, ktorý od roku 1997 stojí na Rybnom námestí v Bratislave, dielo výtvarného umelca Petra Kalmusa Memento a Park ušľachtilých duší vo Zvolene, ktorý je venovaný pamiatke záchrancov. Práve na týchto miestach si ľudia môžu najlepšie uvedomiť rozsah a hrôzy holokaustu.

Pred rokom 1989 existoval len najstarší z nich (v Kremničke). Svojím textom ani symbolikou nijako nenaznačoval, že väčšinu zavraždených tvorili židia. Totožnosť obetí komunistický režim zamlčoval. Informácie o tejto skutočnosti zverejňovali len pamätníky a pamätne tabule v priestoroch synagóg a židovských cintorínov. Tu možno pozorovať rozdiel medzi slovenskými a hebrejskými textami. Zatiaľ čo slovenčina kladie dôraz na informatívnu stránku (miera utrpenia a počty obetí), hebrejčina zdôrazňuje náboženské aspekty. Tieto rozdiely sú viditeľné aj v prípadoch, keď ide o dvojazyčné tabule a možno teda očakávať zhodu originálu a prekladu...

Pohľad na súčasné formy pripomínania dokazuje, že diverzifikácia spoločnosti v rokoch 1938 – 1945 sa vo veľkej miere odráža aj vo formách spomínania po roku 1989. Je zrejmé, že k tejto skutočnosti okrem oficiálnych informácií prispel medzigeneračný prenos osobných skúseností a názorov v rodinnom prostredí. V procese spomínania na obdobie existencie vojnového slovenského štátu sa sformovali dve protikladné stratégie: hovorenie alebo mlčanie (podrobnejšie sa touto

otázkou zaoberali obaja autori vo svojich kapitolách monografie Vrzgulová – Voľanská – Salner 2017). Podmienky života v socialistickom režime spôsobili, že v židovskom prostredí, ale aj v rodinách sympatizantov so slovenským štátom, existovali témy, o ktorých sa pred novembrom 1989 z rôznych dôvodov na verejnosti (a niekedy aj v rodinách) mlčalo. Paradoxne tak v oboch hodnotovo protikladných prostrediach vznikol rovnaký pocit obetí a na odovzdávanie rozdielnych hodnôt sa vytvorili podobné modely komunikácie. Po novembri 1989 tak mnohé rodiny prešli formálne rovnakým, hodnotovo však protikladným procesom vyrovnávania sa s minulosťou rodiny a spoločnosti. Pravdepodobne na tom je založená predstava o opodstatnenosti „pamätníka dvoch totalít“, ktorú v roku 1990 v Slovenskej národnej rade presadzoval Anton Neuwirth a o tri desaťročia neskôr sa pokúsila oživiť jeho ideu Anna Záborská. Voľbou rozhodnutia mlčať či hovoriť (a obsahom komunikácie) generácia zážitku formovala aj svojich potomkov a preniesla tak vlastné hodnotenia doby do súčasnosti.

Zatiaľ čo prvá kapitola sa zaoberala predovšetkým teoretickými i praktickými aspektmi medzigeneračného (ne)odovzdávania informácií v prostredí rodiny a spoločnosti, druhý z dvojice autorov sa sústredil na prejavy pripomínania holokaustu hlavne (no nie výlučne) v prostredí bratislavskej židovskej komunity. Vo svojej kapitole si všimol dôležité pamätné príležitosti (výročie oslobodenia koncentračného tábora Osvienčim; Jom HaŠoa, Pamätný deň obetí holokaustu a rasového násillia), upozornil však aj na aktivity „druhej strany“ názorového spektra (deň vzniku samostatného slovenského štátu, spomienky na jeho prezidenta Jozefa Tisa).

Množstvo každoročne organizovaných rôznorodých spomienkových podujatí, návštevnosť filmových či divadelných predstavení, široké spektrum knižných titulov s problematikou

holokaustu na pultoch kníhkupectiev, to všetko je dôkazom, že roky 1939 – 1945 naďalej predstavujú aktuálny problém, ktorý neprestáva zaujímať (a rozdeľovať) slovenskú spoločnosť.

Zatiaľ nezodpovedanou otázkou ostáva, či ide o trvalý stav, alebo holokaust (a režim, ktorý bol spoluzodpovedný za jeho priebeh na Slovensku) sa po nevyhnutne sa blížiacom odchode pamätníkov tejto doby postupne zmení na marginálnu historickú udalosť. Existuje niekoľko možných scenárov, ktoré hovoria o jeho pretrvaní na verejnosti, „prežívaní“ len v rámci židovskej komunity alebo ho postihne osud mnohých iných, kedysi „nezabudnuteľných“ udalostí, ktoré časom definitívne stratili bývalú dôležitosť a upadli do zabudnutia. Prístup mladších generácií, ktoré dnes nevedia prakticky nič o komunistickom režime, 21. auguste 1968, následnej „normalizácii“ a iných dôležitých medzníkoch v živote ich rodičov či starých rodičov, nenabáda v tomto smere k optimizmu... Zároveň sa vynárajú otázky o úlohe politických a spoločenských elít pri vytváraní a zabezpečení otvoreného spoločenského dialógu o ťažkých otázkach spojených s historickými udalosťami 20. storočia, ktorých dôsledky ovplyvňujú aj súčasné hodnotové orientácie a postoje obyvateľov Slovenska.

Monika Vrzgulová, Peter Salner

Zvyšky cintorína v Smoleniciach. Foto Peter Salner, 2017

Poznámky

¹ Slovenčina ponúka alternatívy žid aj Žid. S výnimkou citácií alebo prípadov, keď je z kontextu jasné, že ide o etnicitu, sme sa dohodli na malom začiatočnom písmene. Naše rozhodnutie vychádza z faktu, že v relevantných sčítaniach ľudu (1930; 2001; 2011) výrazne prevládali ľudia, ktorí sa hlásili k židovskému vierovyznaniu. V roku 2011 to bolo 1999 osôb, kým k židovskej národnosti sa prihlásilo len 236 ľudí. Druhým, subjektívnym, ale vážnym dôvodom tejto voľby je fakt, že zákony a nariadenia vojnového slovenského štátu užívali veľké začiatočné písmeno.

² Dôsledkom toho je, že v niektorých prípadoch čitateľ nájde podobné údaje či závery (hoci v rôznych súvislostiach) v oboch častiach monografie.

³ Židov, ktorí prežili holokaust (survivor), označujeme v texte aj ako „preživší“, prípadne „preživší holokaust“. Oprávnenosť akuzatívu v tomto slovnom spojení sme konzultovali s pracovníkmi Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV.

⁴ Rok 1938 zdôrazňujem zámerne, predstavuje pre mňa začiatok sociálnej zmeny vyúsťiacej aj do vzniku vojnového slovenského štátu.

⁵ Pre mnohých bádateľov sa východiskom stali teoretické úvahy Maurice Halbwachsa (Halbwachs 2010), ktoré ďalej rozvíjali či revidovali ďalší bádatelia. Patrili medzi nich aj Jan a Aleida Assmann (Assmann, J. 2008; Assmann, A. 2015; 2016a, b). Rozpracovali okrem iného aj tézu Jana Vansinu o *komunikatívnej* pamäti (Vansina 1985), ktorú svedkovia danej historickej doby šíria a odovzdávajú ďalším generáciám.

⁶ Pojem spoločenský diskurz chápem podobne ako M. Foucault (1981). Tvoria ho prejavy spoločenského poznania a myslenia, ale aj inštitucionálnych praktík, zámerov a pravidiel vzťahujúcich sa k určitému javu, či udalosti. Vnímam ho ako pendant k pojmu kultúrna pamäť (k jej aktívnej, verejne proklamovanej časti, ale aj k tej fixovanej v múzeách, umeleckých dielach), podobne ako ho používa Aleida Assmann (2016a: 38-42 a nasl.).

⁷ Pojem generácia môžeme definovať rôznym spôsobom. V rámci rodiny ide o generáciu detí – rodičov – starých rodičov, v spoločnosti môže byť generácia definovaná istým časovým vymedzením, rokom narodenia alebo spoločne zažitým historickým obdobím – v takomto prípade sa zvykne používať aj pojem kohorta (Wintersberger 2000: 6); Bengston – Schütze 1992: 252-256; Alan 1989: 56).

⁸ Holokaust, resp. šoa (označenie z hebrejského jazyka) ako každá genocída, má viacero stupňov, na Slovensku sa odohrali viac-menej všetky. Pracujem s definíciou a charakteristikou jednotlivých stupňov, ako ju načrtol Gregory H. Stanton, riaditeľ inštitúcie Genocide watch v roku 1996 [online]. Podľa neho ide o týchto 10 stupňov: klasifikácia (definícia pojmu „žid“), symbolizácia (nepriateľ národa), diskriminácia, dehumanizácia, organizácia, polarizácia, príprava (legislatívne kroky), prenasledovanie, vyvražďovanie a popieranie (popieranie, že sa genocída udiala). Jednotlivé stupne sú samotné komplikovanými procesmi, ktoré sa navzájom prerastajú, ovplyvňujú, môžu sa realizovať aj súčasne.

⁹ Pripomínanie obetí holokaustu sa rýchlo stalo „vnútornou záležitosťou“ židovskej komunity, ako o tom píše P. Salner aj v tejto knihe, ale aj v monografii Židia na Slovensku po roku 1945... (2016: 63 a nasl.).

¹⁰ Táto informácia zaznela napríklad v rámci rozhovorov s pánom Alexandrom Bachnárom (hovorila som s ním opakovaně v rokoch 2016 – 2018, prepisy rozhovorov sú zatiaľ nespracované do podoby archívneho materiálu). Bol jedným z veliteľov židovskej partizánskej jednotky sformovanej ešte v židovskom pracovnom a koncentračnom tábore Nováky. Roky po vojne bol členom Zväzu protifašistických bojovníkov ako aktívny bojovník v SNP. Svoju identitu, aj identitu celej svojej jednotky však nezverejňoval.

¹¹ Napríklad v období 1944 – 1948 členovia tzv. Historickej komisie hlavného výboru poľských Židov zozbierali 7300 svedectiev, ktoré sú dodnes uložené v archíve Židovského historického inštitútu vo Varšave. Do roku 1993 však celý korpus týchto archívnych dokumentov nikto neštudoval, lebo nebol spracovaný a skatalogizovaný. Až koncom 90. rokov bol publikovaný prvý zväzok týchto dokumentov a po roku 2000 ďalšie dva. Podobné výskumy sa realizovali v Nemecku v záchytných táboroch s ľuďmi, ktorí čakali na povolenie vystať sa. Väčšinou išlo o bývalých väzňov nacistických koncentračných táborov (Wiewiorka 2006: ix-xv).

¹² “Memory exists not only in the shape of external media, archives and monuments, but also as embodied memory that is communicated across *generations* living together and interacting in a synchronic relationship.” „Pamäť existuje nielen v podobe externých médií, archívov a pamätníkov, ale aj ako stelesnená pamäť, ktorá sa komunikuje naprieč generáciami, ktoré žijú spolu a interagujú v synchronnom vzťahu.“ (Assmann, A. 2016b: 26).

¹³ Keď v Spolkovej republike Nemecko dospela koncom 60. rokov 20. storočia nová generácia, demokratický charakter spoločnosti umožnil, aby sa na svojich rodičov obracala s otázkami o ich skúsenosti a minulosti v období nacistickej vlády. Zároveň sa voči svojim rodičom hodnotovo vymedzovala – išlo o klasický príklad dynamiky medzigeneračnej komunikácie.

¹⁴ Dobrým príkladom anonymného spomínania počas vlády komunistov je pamätník v Kremničke, o ktorom je reč v nasledujúcej kapitole. Stojí neďaleko masového hrobu na autentickom mieste. Jeho centrálnu časť tvorili tri veľké kríže, kresťanské symboly utrpenia, pritom zo 747 zavraždených bolo viac ako polovica židovského pôvodu. Túto informáciu pamätník nešíril až do roku 1995, keď bol doplnený o menoru.

¹⁵ Podobné skutočnosti konštatuje o pamäti majoritných Nemcov a židovských svedkov z Nemecka a ich antagonistických reflexiách – napríklad konca druhej svetovej vojny Frank Stern (2008: 21-44).

¹⁶ Uvedené prístupy tvoria protipóly a medzi nimi sa nachádza viacero modifikácií či variantov. Podobne diverzifikované je interpretované

Slovenské národné povstanie – proti nacistickej okupácii a ľudáckemu režimu, ktoré vypuklo 29. 8. 1944 (Michela – Kšiňan 2012).

¹⁷ Uvedené prístupy sú výrazom snáh konštruovať identitu Slovákov, a teda aj kolektívnu/kultúrnu pamäť buď na národnom/etnickom, alebo naopak na občianskom princípe. Tomáš Sniegoň hovorí v tomto zmysle o slovenskom národno-katolíckom naratívne (Slovak national-Catholic narrative) a slovenskom národno-európskom (the Slovak national-European narrative) naratívne (Sniegoň 2014: 27-28); N. Paulovičova spomína nacionalistický mód zabúdania (the nationalists' "forgetting memory mode") a mód pamäti európskej integrácie (the integrationists' mode of memory), ktorý otvorene a verejne hovorí o zločinoch vojnového slovenského štátu; nachádza však aj tretí zablokovaný alebo invalidný mód pamäti ("disabled" mode of memory), ktorý charakterizuje nerovnaký prístup ku šoa a genocíde Rómov (Paulovičová 2013: 549-550).

¹⁸ Napríklad v rámci diskusií na pôde Národnej rady SR o novom kalendári štátnych sviatkov a pamätných dní sa ako problematický javil začiatkom 90. rokov na Slovensku štátny sviatok 29. 8. pripomínajúci SNP. Podrobne som sa tejto problematike venovala (Vrzgulová 2014a: 66-110) a túto problematiku si všimá aj kapitola P. Salnera.

¹⁹ Tento národne orientovaný spolok, ktorý vznikol v roku 1863 s cieľom ochrany a kultivácie národného života Slovákov, zohrával v období národného obrodovania nepochybne významnú kultivačnú rolu. Od 90. rokov 20. storočia sa však stal okrem iného priestorom, v ktorom vznikali úvahy a práce popierajúce či trivializujúce holokaust na Slovensku.

²⁰ Hilda Hrabovecká (1924 Prešov – Bratislava 2016), bola 25. 3. 1942 zaradená do prvého transportu, ktorý z územia vojnového slovenského štátu deportoval tisícku mladých židovských žien a dievčat do nacistického tábora Auschwitz. V tábore sa stala súčasťou podzemného hnutia odporu. Po páde komunistického režimu sa usilovala o vznik Dokumentačného strediska holokaustu, ktoré napokon v roku 1999 najmä vďaka jej intervenciám a získavaniu donorov vzniklo najskôr ako spoločný projekt Židovskej náboženskej obce v Bratislave (ŽNO BA) a Nadácie Milana Šimečku (NMS). Od roku 2005 ako nezisková

organizácia pod gesciou Ústredného zväzu židovských náboženských obcí v Slovenskej republike (ÚZ ŽNO). Písala eseje a texty o prvom transporte, osudoch preživších, vzťahu k pripomínaniu si holokaustu, napísala autobiografickú knihu Ruka s vytetovaným číslom (Hrabovecká 1998); jej námiet do divadelnej hry Holokaust spracoval tandem Klimáček – Balek.

²¹ Pavol Čarnogurský (1908 – 1992) rodák z Malej Frankovej. Slovenský politik, člen Snemu vojnového slovenského štátu. Svoje názory zverejnil vo viacerých knihách, ktoré na Slovensku vyšli po roku 1989.

²² Projekt Oral History: Osudy tých, ktorí prežili holokaust má korene v Spojených štátoch amerických (USA) a spolu s metodologickým know how a finančnou podporou ho priniesli na Slovensko sociológovia Martin a Zora Bútorovci. M. Bútora ho sprvu aj viedol. Prípravná fáza sa začala v roku 1994, vlastný výskum sme realizovali v rokoch 1995 až 1997, teda len sedem rokov od pádu komunistického režimu, tri roky po rozpade Československa a vzniku Slovenskej republiky. Hlavným riešiteľom medzinárodného projektu bola univerzita Yale v USA. Prečo sa stala garantom výskumu na Slovensku mimovládna organizácia? Tu zohral, myslím, úlohu aj fakt, že v tomto období Slovensko viedla populistická vláda Vladimíra Mečiara a mimovládna organizácia predstavovala väčšiu záruku slobodného, nezávislého bádania ako štátom financované inštitúcie.

²³ Slovensko sa stalo súčasťou medzinárodného výskumného projektu United States Holocaust Memorial Museum vo Washingtone D.C. s názvom *Zločiny proti ľudskosti na civilnom obyvateľstve počas druhej svetovej vojny*. O projekte pozri Vrzgulová (2013: 98-113, 2016a: 11-35).

²⁴ Podľa etnológa a historika Jana Vansinu stojíme na prahu tzv. plynúcej medzery (floating gap) – prechodovej fázy, počas ktorej sa živé spomienky pamätníkov začleňujú do historického naratívu o danom období (Vansina 1985: 23), citované podľa Kreisslová – Nosková – Pavlásek (2019: 19).

²⁵ Pojem sociálna zmena znamená vo všeobecnosti dynamiku a diskontinuitu, ktorá sa môže týkať demografických procesov, sociálnych štruktúr, kultúrnych vzorcov, spoločností a ich subsystémov,

organizácií, inštitúcií alebo skupín. Pozri Šubrt – Pfeiferová (2013: 5). Sociálna zmena prináša premenu noriem hodnotového systému v zasiahnutej spoločnosti. Ku sociálnej zmene dochádza pod vplyvom rôznych faktorov, ktoré ovplyvňujú postoje a konanie ľudí, ich kultúru v najširšom zmysle slova, teda aj ich vzťahy a komunikáciu. Medzi takéto faktory akcelerujúce zmenu patria: fyzické prostredie, kultúrne vplyvy, politická organizácia, konflikty kvôli zdrojom a hodnotám, veľkosť a štruktúra populácie, inovácia (vynálezy, objavy, nové technológie) a difúzia (prelínanie prvkov jednej kultúry do inej). (Viac pozri Form – Wilterdink 2017.)

²⁶ Problematike pamäti sa v súvislosti s týmto geografickým priestorom venovala etnologička G. Kiliánová (2005).

²⁷ V dôsledku prvej Viedenskej arbitráže Slovensko prišlo o územie s rozlohou 10 390 km² s 854 218 obyvateľmi. Z nich sa podľa posledného sčítania obyvateľstva z roku 1930 hlásilo viac ako pol milióna osôb k maďarskej a takmer 300 tisíc osôb k slovenskej a českej národnosti. Južné územie, ktoré pripadlo Maďarsku tvorila línia medzi mestami Senec – Galanta – Šaľa – Nové Zámky – Vráble – Levice – Lučenec – Rimavská Sobota – Jelšava – Rožňava – Košice – Michalany – Veľké Kapušany – Užhorod – Mukačevo (vrátane týchto miest) až po hranice s Rumunskom. Ristveyová – Hruboň – Mitáč (2018: 12-25).

²⁸ Hlinkova garda ako paramilitantná organizácia pri HSĽS, ktorá vznikala v lete 1938. Počas svojej existencie prešla určitými vývojovými fázami, jednoznačne však bola vykonávacou silou protizidovských opatrení a nariadení počas celej svojej existencie. Špecifickú úlohu zohrali jej Pohotovostné oddiely pri potlačení Slovenského národného povstania. Podrobne sa tejto organizácii venuje Sokolovič (2009).

²⁹ Archívne dokumenty z tohto obdobia s odborným komentárom sprístupnil Nižňanský (2001).

³⁰ Dáta získané kvalitatívnym výskumom naznačujú, že proces arizácií (prevod židovského majetku do rúk režimu lojálnych Slovákov), ale aj nakupovanie hnutelného židovského majetku po deportovaných židoch je významnou súčasťou komunikatívnej/sociálnej pamäti židovských aj nežidovských pamätníkov (Vrzgulová 2016a: 66-70, 87-90).

³¹ Pracujem s textovými prepismi (audio/video) nahrávok z dvoch základných výskumov metódou oral history. Prvý bol realizovaný v rokoch 1995 – 1997 a predstavujú ho predovšetkým biografické naratívy židovských preživších holokaust z dnešného Slovenska, čo znamená, že sú v nich zastúpené aj spomienky na život na územiach odstúpených v dôsledku prvej Viedenskej arbitráže. Rozhovory tvoria súčasť Videoarchívu Nadácie Milana Šimečku v Bratislave, resp. súčasť Fortunoff Video Archive University Yale, USA [online]. Druhý výskum bol realizovaný v rokoch 2011 – 2016 a sústredil sa na oral history interview nežidovských očitých svedkov historických udalostí, ktoré v súčasnosti zvykneme označovať pojmami holokaust, resp. šoa. Znova sú v nich zastúpené aj lokality, ktoré po novembri 1938 patrili pod horthyovské Maďarsko. Nahrávky sú dostupné v archíve USHMM [online].

³² Pojmy židovský a nežidovský sú pracovné. Slová židovský, žid v tomto texte označuje osoby, ktoré boli na základe protizidovskej legislatívy označení ako židia, následne prenasledovaní a diskriminovaní, stali sa obeťami antisemitickej politiky vojnového slovenského štátu a prežili holokaust. Ako vysvetľujeme v Úvode, na základe dohody autorov pojem žid budeme v texte písať s malým písmenom, hoci slovenčina pozná dva spôsoby písania, ktoré reflektujú existenciu viacerých identít spojených s týmto označením. Prvé vládne nariadenie z 18. apríla 1939 definuje pojem žid prevažne na konfesionálnom základe. Viac Vládne nariadenie [online]. Rasovo zadaný pojem sa objavuje v tzv. Židovskom kódexe, vládnom nariadení 198 z 9. septembra 1941 (celé znenie na Židovský kódex [online]). Obe nariadenia nezohľadňujú osobný názor jedinca na vlastnú identitu, ale mu ju diktujú, resp. vnucujú. Pojem nežidia označuje tú časť obyvateľstva, ktorá nebola na základe uvedenej legislatívy prenasledovaná. Nie vždy ide o príslušníkov slovenskej majority, ale aj o ľudí, ktorí sa sami počas rozhovorov označovali ako Maďari, Rusíni, či dokonca čechoslováci.

³³ Výnimkou bolo minimálne 13 svedkov pôvodne narodených na Slovensku, ktorí ho opustili v povojnovom období (1945 – 1949, resp. po roku 1968) a usadili sa v Izraeli, Spojených štátoch amerických a v Spolkovej republike Nemecko. S časťou z nich sa rozhovory realizovali pri ich návšteve na Slovensku, resp. časť výskumného tímu

(P. Salner, I. Antalová, dnes Vagačová a P. Kozmon) vycestovala v rámci projektu do Izraela.

³⁴ Keď hovorím o holokauste na Slovensku, mám na mysli územie dnešnej Slovenskej republiky, na ktorom žijú/žili preživší holokaustu, ktorí ho mohli zažiť v rámci územia vojnového slovenského štátu alebo na území horthyovského Maďarska, alebo v rámci nacistického Nemecka, ako som už spomínala. To znamená, že teoreticky sme mohli v rámci nášho oral history výskumu zachytiť spomienky až na tri rôzne príbehy holokaustu. Vo verejnom, ale žiaľ aj v akademickom diskurze však tento fakt nebýva dostatočne komunikovaný a nie je ani dostatočne vžitý. Keď sa napríklad uvádzajú počty obetí holokaustu v súčasnosti – najčastejšie sa zvykne uvádzať 70 000 obetí – ide o počty týkajúce sa židov z územia slovenského štátu (1939 – 1945). Rovnako diskutabilné je používanie pojmu obeť, pretože obeťami holokaustu sú podľa môjho názoru všetci tí, ktorí boli prenasledovaní na základe rasových zákonov, či už na území dobového Slovenska, Maďarska či nacistického Nemecka.

³⁵ Napokon sme nakrútili 148 rozhovorov so sedemdesiatimi ženami a sedemdesiatimi ôsmimi mužmi. Svedkovia holokaustu narodení v rozmedzí rokov 1904 až 1944 spomínali na to, akým spôsobom preživali obdobie holokaustu v rámci vtedajšej Slovenskej republiky (1939 – 1945), resp. aj za jej vtedajšími hranicami: na území horthyovského Maďarska, na úteku alebo v getách a nacistických koncentračných táboroch na dnešnom území Poľska, Rakúska a Nemecka, ale jednotlivci aj v protektoráte a Sovietskom zväze. Väčšina respondentov si ako komunikačný jazyk vybrala slovenčinu, päť rozhovorov prebehlo v maďarčine, jeden sčasti v oboch jazykoch a jeden v nemčine, resp. v oboch jazykoch.

³⁶ Okrem toho tu boli ešte aj osobné, psychologické zábrany, ktoré niektorí prekonalí, no mnohí nie.

³⁷ Prístupy a princípy vedenia oral history interview s preživším holokaust vysvetľuje hlavný iniciátor a realizátor medzinárodného projektu z univerzity Yale – prof. Hartman v knihe, ktorá vyšla v roku 1996, no mne sa dostala do rúk neskôr (Hartman 1996 : 133 a nasl.). Snažila som sa jeho princípy a požiadavky na spôsob vedenia interview

naplňať na základe vedenia P. Salnera akosi intuitívne. Po prečítaní knihy som pochopila, že prof. Hartman bol s nami spokojný. Potvrďuje to aj fakt, že pôvodne malo byť na Slovensku nakrútených 50 svedectiev, postupne sa počet rozširoval, až sa ustálil na konečných 148.

³⁸ V Bratislave sa nakrúcalo hlavne v priestoroch vtedajšieho Ústavu etnológie SAV, resp. v priestoroch Židovskej náboženskej obce, v Košiciach to bolo v priestoroch Židovskej náboženskej obce, v menších mestách podľa možnosti. V Trenčíne, kde som, okrem toho, že som s P. Salnerom viedla jednotlivé rozhovory, mala na starosti aj celú logistiku a organizáciu výskumu, sa nakrúcalo vo firemných priestoroch. Len vo výnimočných prípadoch, resp. na želanie svedkov, sme nakrúcali u nich doma.

³⁹ Označenie výskumníkov pojmom moderátori a respondentov preživší alebo svedkovia holokaustu (a ich rozprávanie ako svedectvo) sme prebrali od amerických kolegov a používali ho ako naše odborné názvoslovie.

⁴⁰ Problematike etiky výskumu a sebareflexii bádateľa v celom procese sa venuje napr. Shenker (2015), ale aj autori a autorky v knihe Ann Sheftel a Stacey Zembrycki (2013); ale venovala som sa mu aj ja, zatiaľ naposledy v texte Vrzgulová 2019.

⁴¹ Zákon č. 18/2018 Z. z. o ochrane osobných údajov vstúpil do platnosti 30. 1. 2018. Dovtedy túto etickú otázku riešili naši kolegovia podľa vlastných predstáv a kritérií. Často sa zakladal na subjektívnom etickom zmýšľaní výskumníkov a nie na podpisom informátora potvrdených právach a povinnostiach.

⁴² Viac o tomto inštitúte a jeho práci pozri: USC Shoah Foundation [online].

⁴³ Rozhovory mi poskytli členovia a členky v bratislavskej a košickej pobočke. Výsledkom výskumu je publikácia Deti holokaustu, ktorá vyšla v roku 2007. Výskum iniciovali vedúci predstavitelia Hidden Child v Bratislave ku 10. výročiu existencie organizácie. To že ma pozvali skompletizovať ich archív a napokon súhlasili aj so spoluprácou na knihe bolo prejavom dôvery, ktorá vplynula z pôsobenia

v spomínanom prvom projekte. V prenesenom slova zmysle išlo o jeho pokračovanie.

⁴⁴ V rokoch 2014 – 2017 som viedla projekt VEGA 2/0086/14 Rodinné histórie. Medzigeneračný prenos reprezentácií politických a sociálnych zmien. Medzi najvýznamnejšie výstupy projektu patrí monografia Rozprávania a mlčanie (Vrzgulová – Vofanská – Salner 2017).

⁴⁵ V tejto téme pracovali viaceré mimovládne organizácie ako Nadácia Milana Šimečku, Dokumentačné stredisko holokaustu, občianske združenie EDAH a ďalšie.

⁴⁶ Patria medzi ne napríklad Memory of Nations [online] od roku 2008 alebo Post Bellum [online].

⁴⁷ Raul Hilberg vo svojom dnes už klasickom diele Perpetrators Victims Bystanders: The Jewish Catastrophe, 1933 – 1945 z roku 1992, v českom preklade vyšlo 2002. Ako prvý priniesol klasifikáciu zložitého sociálneho organizmu – spoločnosti v čase holokaustu. Hovorí o obetiach, páchatateľoch a divákoch. Toto členenie obyvateľstva európskych krajín, kde sa holokaust (*šoa*) odohral, vnímam ako veľmi zjednodušené, ako základnú pomôcku, kde jednotlivé kategórie nemajú pevné hranice. Ako upozornil P. Salner (1997), určite je potrebné rozšíriť ho aj o kategóriu záchrancov. Hoci aj táto kategória by si zaslúžila spresnenie, resp. ďalšie členenie. Pre potreby tohto textu vnímam jednotlivé kategórie ako orientačné, nie pevne ohraničené, skôr tekuté a navzájom sa v hraničných zónach prestupujúce. Jeden človek počas trvania holokaustu mohol patriť postupne do viacerých týchto pracovne vymedzených kategórií.

⁴⁸ V origináli sa projekt nazýva Oral History Documentation Project Crimes against Civilian Populations during WW2: Victims, Witnesses, Collaborators and Perpetrators, jeho hlavným realizátorom bol dokumentarista Nathan Beyrak. V rokoch 2011 – 2016 som v ňom pracovala ako koordinátorka a manažérka výskumu na Slovensku. V pracovnom tíme bola etnologička Eva Riečanská, ktorá viedla rozhovory, nakrúcali ich Martin Kleibl a Michal Veselský, a spolupracovali sme aj s tlmočnicou Sylviou Královou. Bola som pri všetkých zrealizovaných rozhovoroch a z každého som robila záznam.

⁴⁹ Aj táto požiadavka má svoje výnimky, v celom korpuse boli tri prípady, keď sme nakrútili svedectvá mladších respondentov. Obsahy ich výpovedí nás presvedčili, že sú relevantnými očitými svedkami.

⁵⁰ Túto identifikáciu – označenie – robili samotní respondenti či už priamo počas rozhovoru, alebo pri získavaní biografických dát.

⁵¹ Dôvodom „nepostúpenia“ do druhého kola bol fakt, že respondenti neboli v skutočnosti očití svedkovia a spomínali na udalosti, o ktorých počuli „z druhej ruky“. Časť respondentov sama odmietla v spolupráci pokračovať zo zdravotných dôvodov. Mali sme prípady, kde nám deklarovali, že sa boja ďalej spolupracovať kvôli téme, pretože ich varovali rodinní príslušníci alebo iné osoby.

⁵² Prejavilo sa to dokonca do tej miery, že krátko po oslobodení sa pri výbere manželského partnera zohľadňovalo kritérium, či vybraný partner/partnerka prežil/a podobné zážitky a ohrozenie. P. Salner (2000) hovorí o *endogamii spoločnej skúsenosti*.

⁵³ Urobili ho spoločne členovia Slovenskej národnej rady a vlády Slovenskej republiky ešte ako súčasť Československej federatívnej republiky vo vianočnom čase roku 1990. V tom čase toto vyhlásenie slovenského parlamentu a vlády sa priamo v texte odvoláva aj na ojedinelý počin skupiny 24 disidentov (odporcov komunistického režimu), predovšetkým katolíckych intelektuálov, ktorí prerušili mlčanie o holokauste vo vtedajšej Československej socialistickej republike, resp. jej časti Slovenskej socialistickej republike, a v októbri 1987 vydali prehlásenie k deportáciám židovských občanov zo Slovenska. Tomuto aktu bolo venované celé číslo časopisu Kritika a kontext č. 1 z roku 1999 a venovali sme sa mu aj v našich textoch (Vrzgulová 2016a: 36-37; Salner 2019: 206-208).

⁵⁴ Vyhlásenie Slovenskej národnej rady a vlády Slovenskej republiky k deportáciám Židov zo Slovenska bolo prijaté 20. decembra 1990 – v predvianočnom čase (Vyhlásenie... 1999).

⁵⁵ Zákonom č. 396 z 31. 10. 2000 sa dopĺňa zákon NRSR č. 241/1993 Z. z.

O štátnych sviatkoch, dňoch pracovného pokoja a pamätných dňoch v znení neskorších predpisov. (Pozri Zákon NRSR... [online].)

⁵⁶ Výber tohto termínu bol zdôvodnený tým, že 9. septembra 1941 bolo prijaté vládne nariadenie č. 198/1941 Sl.z. o právnom postavení židov (Židovský kódex). Išlo o najkomplexnejšiu protizhidskú právnu normu, kde pojem žid bol definovaný, podobne ako v nacistickom Nemecku, na rasovom základe a obsahoval 270 paragrafov obmedzujúcich všetkých, ktorí spadali pod novú definíciu, vo všetkých oblastiach verejného (napríklad hospodárske, majetkové, profesijné, mobilné obmedzenia, zamedzenie prístupu k vzdelaniu), ale aj súkromného života (napr. výber životného partnera, zákaz vlastníctva kožušín, rádioprijímačov, športových potrieb, domácich zvierat a podobne).

⁵⁷ Autorizovaný záznam zo zasadnutia 36. schôdze NR SR dňa 13. 9. 2000 (pozri 36. schôdza NR SR [online].)

⁵⁸ International Holocaust Remembrance Alliance [online].

⁵⁹ Už v tomto prípravnom období som bola členkou slovenskej delegácie v ITF/IHRA a mala som na starosti napĺňanie podmienok členstva v oblasti vzdelávania o holokauste. Až do roku 2012 som pracovala v Education Working Group, súčasťou tej komplikovanej peralovenska v Eur na jednotlivé prvky, charakteristiky, ktoré boli súčasťou tej komplikovanej per

⁶⁰ 25. marca 1942 bol z Popradu vypravený prvý transport, odviezol 1000 židovských dievčat a slobodných žien do nacistického tábora Auschwitz.

⁶¹ Zaujímavosťou tejto pamätnej tabule je, že bola osadená na podnet študentov miestneho gymnázia. Webová stránka mesta ju medzi pamätnými tabuľami neuvádza. Tabuľa sa nachádza na budove bývalej synagógy, ktorá dnes slúži obchodným účelom.

⁶² V Žiline je niekoľko pamätných miest a tabúľ pripomínajúcich obdobie holokaustu. Pamätník „Cesta bez návratu“ bol postavený v 2004 na mieste zberného tábora, zriadeného počas deportácií. Tento

tábor sústreďoval židov z celého vtedajšieho slovenského štátu pred ich deportovaním do nacistických koncentračných táborov. (Pozri: V Žiline si opäť uctili obeť holokaustu [online]). Ďalšie pamätne miesto pripomína úspešný útek židov Vrba a Wetzlera, pôvodcom zo Slovenska, z nacistického vyhladzovacieho tábora Auschwitz-Birkenau. Tabuľa z roku 2014 označuje miesto, kde v Žiline spísali známu správu o tomto tábore a jeho fungovaní. Rudolf Vrba a Alfréd Wetzler [online].

⁶³ Tu bola osadená pamätná tabuľa obetiam holokaustu (2002) a pamätník Chavive Reik (2014), rodáčke z Banskej Bystrice, ktorá zahynula v Slovenskom národnom povstaní. (Pozri Pamätník Chavive Reik [online].)

⁶⁴ Lokálne expozície ako výsledok študentských výskumov sú sprístupnené v priestoroch domov na židovských cintorínoch napríklad v Topolčanoch a v Seredi. (Viac pozri Vrzgulová 2011: 26-31, 36-40.)

⁶⁵ Napríklad výsledkom práce stredoškôľakov zo Spišskej Novej Vsi bola kniha Kormošová a kol. Po stopách pamäti. 2010. (Viac pozri Vrzgulová 2011: 50-53.)

⁶⁶ O cintoríny sa starajú študenti napríklad v Spišskej Novej Vsi, Banskej Štiavnici, Topolčanoch, Seredi, ale aj ďalších mestách, kde už nie je židovská komunita (Vrzgulová 2011).

⁶⁷ Dve som mala možnosť na pôde SNG zorganizovať a moderovať. Išlo o diskusie odborníkov s verejnosťou (téma Prenasledované skupiny obyvateľov v slovenskom štáte 1939 – 1945) a hosťami druhej boli traja preživší holokaustu, ktorí spomínali na svoje životné peripetie počas holokaustu a reflektovali aj svoje dojmy z novootvorenej výstavy.

⁶⁸ Za posledných 25 rokov vyšlo množstvo (auto)biografických kníh – o osudoch židov zo Slovenska počas holokaustu. Niektoré spomína vo svojej kapitole P. Salner. Vznikli aj pôvodné umelecké diela, ktoré spracúvajú autentické príbehy zo Slovenska. Takým príkladom je autorka, dramaturgička a dokumentaristka Anna Grusková, ktorú inšpirovala osobnosť Gisi Fleischmannovej a jej aktivity v rámci pracovnej skupiny tajne pôsobiacej v rámci oficiálnej Ústredni židov. Napísala o nej rozhlasovú, aj divadelnú hru a nakrútila dokument

Rabínka. Pripravila aj dokumentárny film *Návrat do horiaceho domu. Rozpráva príbeh Chavivy Reik*, ktorá z Palestíny prišla do rodnej Banskej Bystrice bojovať v Slovenskom národnom povstaní a zahynula. (Viac pozri: *Návrat do horiaceho domu* [online]). Tieto umelecké spracovania sa stali súčasťou projektov neformálneho vzdelávania.

⁶⁹ Napríklad v roku 2013 na túto tému pre agentúru SITA vtedajší riaditeľ Nadácie Milana Šimečku L. Oravec konštatoval: „Slovensko a jeho čelní predstavitelia sa nedokážu dosť dobre vyrovnáť najmä so sentimentom za našou prvou štátnosťou... ani so skutočnosťou, že deportáciu slovenských Židov neriadili nacisti, ale naši vlastní starí rodičia“ „Bremeno Slovákov: Deportácie riadili naši starí rodičia“ Webnoviny. Viac: *Bremeno Slovákov* [online].

⁷⁰ Pozri Encyklopédia spravodlivých (relácia) [online].

⁷¹ Na stránke *Príbehy spravodlivých* [online] „o statočných Slovákoch, ktorí zachránili život“, sú k dispozícii príbehy záchranu, informácie o izraelskom štátnom vyznamenaní *Yad Vashem* Spravodlivá medzi národmi, aj zoznam všetkých doteraz ocenených zo Slovenska – D. Mozolová uvádza, že k februáru 2019 ich bolo 597. Autorka stránky upozorňuje, že nespracúva iba príbehy ocenených. Do februára 2019 odznelo v jej relácii Encyklopédia spravodlivých 111 príbehov, z tohto počtu bolo 54 ocenených a 57 bez titulu (*Spravodlivý medzi národmi* [online]).

⁷² Pozri aj na facebooku Encyklopédia spravodlivých [online].

⁷³ Vo vzťahu k ľudskému utrpeniu, ktoré priniesol holokaust, sú všetky čísla relatívne. Obeťou sa stal totiž každý, koho táto genocída zasiahla, nie len tí zavraždení. No keď sa na (stále neúplné a nedostatočne presné) čísla pozrieme cez prizmu naratívu o slovenských záchrancoch, ukáže sa, že ich hrdinstvo zachránilo životy len malej časti židovských spoluobčanov. Na území vojnového slovenského štátu žilo podľa údajov sčítania ľudu približne 90 tisíc ľudí, ktorí spadali pod rasovú definíciu „žid“. Z tohto počtu v prvej (1942) a druhej (1944 – 1945) vlne v transportoch násilne deportovali okolo 70 tisíc ľudí. Zvyšných 20 tisíc tvoria tí, ktorí sa ukrývali, žili s falošnými dokumentmi alebo sa im podarilo ujsť za hranice, kde časť z nich prežila, ale mnohí sa stali

obeťami deportácií z vtedajšieho maďarského územia. (Pre porovnanie: Salner 2016: 40-45; Jelinek 2009: 382; Jablonkova 1998: 163-186; Bumová 2012: 165-174; Büchler 1998: 65-78; Büchler – Fatranova 2009.) K osudu väčšiny tých, čo zahynuli, rôznym spôsobom aktívne prispeli občania vojnového slovenského štátu.

⁷⁴ Na tomto mieste len parafrázujem fragment z príhovoru M. Bútoru na podujatí pri pripomínaní, že uplynulo 70. rokov od prijatia ústavného zákona č. 68/1942 *o vysťahovaní Židov*, ktorý v podstate so spätnou platnosťou uzákonil deportácie židovských obyvateľov z vtedajšieho územia Slovenska. Zúčastnila som sa tohto spomienkového stretnutia, ktoré pod názvom *Vrátili sme sa zorganizoval* 13. mája 2012 v priestoroch Múzea Slovenského národného povstania Ústredný zväz židovských náboženských obcí v SR, Dokumentačné stredisko holokaustu a Múzeum SNP. Išlo o stretnutie posledných svedkov, ktorí prežili deportácie.

⁷⁵ Napríklad vedecká monografia *Bringing the Dark Past to Light. The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe* z roku 2013 prináša 20 prípadových štúdií z poskomunistických krajín o ich vyrovnávaní sa s históriou holokaustu na vlastnom území. Prináša celý raster prístupov majoritných spoločností v týchto krajinách k obdobiu holokaustu – od zamlčievania či odmietania, cez selektívne spomínanie až po otváranie najťažších otázok o majorite a jej úlohe v miestnom príbehu holokaustu (Himka – Michlic 2013).

⁷⁶ Pozri pozn. 30.

⁷⁷ Hoci kategorizácia Raoula Hilberga (1992, 2002) býva v súčasnosti často označovaná ako nedostatočná na postihnutie komplexnosti procesov holokaustu – predstavuje pre mňa potrebnú pomôcku. Peter Salner vo svojich textoch dopĺňa túto kategorizáciu aj o záchrancov. Rozumiem jeho pohnútkam. V tomto texte pracujem s takto doplnenou kategorizáciou (Salner 1997: 11, 2019: 219-223). P. Salner (2019) aj Z. Panczová (2017 a 2019) každý z iného zorného uhla vo svojich prácach dokumentujú, že na základe vzťahu k holokaustu a vojnovému slovenskému štátu je možné túto kategorizáciu aplikovať aj na súčasnú spoločnosť Slovenska.

⁷⁸“The most common triggers for flashbulb memories are radical historical transformations that suddenly enter the consciousness of contemporary witnesses and have an immediate impact on their lives. This kind of impact occurs particularly in cases of historical events that usher in a new era and that *also* give new and unexpected direction to the lives of those who experience them [...] Sensory memories are influenced by the strength of the affect, the stress of the pain, or the force of the shock.” (Assmann A. 2016a : 104-106).

⁷⁹“...emotional events are remembered accurately because of their personal relevance to the subject”. (Viac Stein – Wade – Liwag 1997: 28.) Podobne A. Assmann hovorí, že emócie sú posilňovače pozornosti a prispievajú ku stabilite spomienok (Assmann A. 2006).

⁸⁰Táto časť vychádza z mojej štúdie (pozri Vrzgulová 2019b).

⁸¹Treba dodať, že v princípe bolo jedno, či sa k nemu sami hlásili, alebo ich takto vnímalo okolie či nový režim.

⁸²Respondent vo svojom naratívne takto konštruuje svoju identitu.

⁸³ Muž, nar. 1925 v Petržalke, rozhovor zrealizovaný v roku 2014, archív autorky.

⁸⁴ Muž, nar. 1931 v Dunajskej Strede, Shoah Foundation Institute Visual History Archive (SFI VHA) Interview Code 41297, segm. 8-10.

⁸⁵ Muž, nar. 1924 v Dunajskej Strede, SFI VHA Interview Code: 30039, segment 39-40.

⁸⁶ Žena, nar. 1922 vo Veľkých Kapušanoch, SFI VHA Interview Code: 17733, seg. 22, 26-27.

⁸⁷ Žena, nar. 1923 Myslava, SFI VHA Interview. Code: 20159, segm. 13-14.

⁸⁸ Túto udalosť je možné v kontexte súčasných poznatkov o tzv. riešení židovskej otázky na Slovensku vnímať ako predzvesť charakteru celého procesu, ktorý vrcholil masívnymi deportáciami v roku 1942.

⁸⁹ Muž, nar. 1932 v Humennom, rozhovor nakrútený v auguste 2006 v rámci výskumu osudov detí počas holokaustu. Bol spracovaný v monografii Vrzgulová (2007 : 53-62).

⁹⁰ Muž, nar. 1932 v Trenčíne, SFI VHA Interview Code:16541, segm. 43-44.

⁹¹ Žena, nar. 1927, interview 91, Videoarchív Nadácia M. Šimečku, Bratislava.

⁹² Žena, nar. 1922, interview 23, Videoarchív Nadácia M. Šimečku, Bratislava.

⁹³ Jeho spomienka korešponduje a dopĺňa konkrétnou situáciou poznatky, ktoré priniesol historiografický výskum.

⁹⁴ Muž, nar. 1911 v Ružomberku, SFI VHA Interview Code: 27473, bez segmentov, fragment od 17. minúty 57. sekundy po 19. minútu.

⁹⁵ Ak udávam týmto spôsobom vierovyznanie respondentov, ide o údaj, ktorým sa označil samotní spomínajúci počas výskumu.

⁹⁶ Žena, nar. 1920, archív USHMM, RG-50.688.0022.01.01. Respondentka mala na mysli presuny vojsk, ktoré sa diali na jeseň 1939.

⁹⁷ Žena, nar. 1924, archív USHMM, RG-50.688.0057.01.01.

⁹⁸ Žena, nar. 1922, interview 20, Videoarchív Nadácia M. Šimečku, Bratislava.

⁹⁹ Táto formulácia z dnešného pohľadu pripadá ako zvrátený oximoron, keď vezmeme do úvahy, že následky tohto ožobračenia židovského obyvateľstva a ich sociálnu odkázanosť na štát, ktorý ich nechcel na svojom území, by sme si určite v dnešnej dobe nespájali s kresťanským správaním. Vítaným riešením pre reprezentantov ľudáckeho režimu, ale aj arizátorov z radov majority sa následne stali deportácie na územia okupované nacistickým Nemeckom, čo pre väčšinu deportovaných znamenalo istú smrť.

- ¹⁰⁰ Žena, nar. 1929, archív USHMM, RG-50.688.0025.01.03.
- ¹⁰¹ Muž, nar. 1930, interview 56, Videoarchív Nadácia M. Šimečku, Bratislava.
- ¹⁰² Žena, nar. 1929, archív USHMM, RG-50.688.0025.01.03.
- ¹⁰³ Žena, nar. 1923, archív USHMM, RG-50.688.0017.
- ¹⁰⁴ Žena, nar. 1929, archív USHMM, RG-50.688.0025.01.02.
- ¹⁰⁵ Žena, nar. 1921, archív USHMM, RG-50.688.0014.01.02.
- ¹⁰⁶ Žena, nar. 1920, archív USHMM RG-50.688.0022.01.02.
- ¹⁰⁷ Muž, nar. 1923, archív USHMM, RG-50.688.0034.01.01.
- ¹⁰⁸ Žena, nar. 1924, archív USHMM RG-50.688.0057.01.01.
- ¹⁰⁹ Muž, nar. 1923 RG-50.688.0061.01.01.
- ¹¹⁰ Žena, nar. 1915, interview 10, Videoarchív Nadácia M. Šimečku, Bratislava.
- ¹¹¹ Muž, nar. 1916, interview 2, Videoarchív Nadácia M. Šimečku, Bratislava.
- ¹¹² Muž, nar. 1930, archív USHMM, RG-50.688.01.0038
- ¹¹³ Muž, nar. 1910, interview 89, Videoarchív Nadácia M. Šimečku, Bratislava.
- ¹¹⁴ Žena, nar. 1913, interview 65, Videoarchív Nadácia M. Šimečku, Bratislava.
- ¹¹⁵ Žena, nar. 1920, archív USHMM, RG-50.688.0022.02.02.
- ¹¹⁶ Žena, nar. 1924, interview 43, Videoarchív Nadácia M. Šimečku, Bratislava.

- ¹¹⁷ Muž, nar. 1924, archív USHMM, RG Number: RG-50.688.0075.
- ¹¹⁸ Muž, nar. 1929, interview 145, Videoarchív Nadácia M. Šimečku, Bratislava.
- ¹¹⁹ S týmto názvom existovali na Slovensku dva subjekty: politická strana Slovenská pospolitosť – národná strana. Zaregistrovaná v januári 2005 a zrušená Najvyšším súdom SR v marci 2006 ako radikálna a extrémna. Prvým predsedom strany bol Marian Kotleba, oslovovaný ako Vodca. V súčasnosti je predsedom ESNS, ktorá je od roku 2016 parlamentnou stranou. Druhý subjekt je občianske združenie Slovenská pospolitosť. Bolo založené v roku 1995. Ministerstvo vnútra ho v roku 2008 rozpustilo, lebo „jeho činnosť roznecovala nenávisť a neznášanlivosť z národnostných, rasových, náboženských a politických dôvodov, čo je v rozpore s Ústavou Slovenskej republiky a zákonmi“. Ministerstvo rozpustilo Slovenskú pospolitosť [online]. Občianske združenie po verdikte Najvyššieho súdu však dodnes pokračuje vo svojej činnosti. Súd „oslobodil“ Pospolitosť [online].
- ¹²⁰ Išlo a ide o predstaviteľov z viacerých politických strán – napríklad z aktuálne parlamentných strán ide o ESNS, stranu Smer, ale aj niektorých členov SNS a KDĽ.
- ¹²¹ Maticu slovenskú treba, keď sa vytráca mravnosť, avizuje Robert Fico [online].
- ¹²² Celé vystúpenie expremiéra pozri Róbert Fico [online].
- ¹²³ Napríklad Jozef Tiso má spomienkové tabule v Bytči, Rajci, Oščadnici a ulicu vo Varíne, Ferdinand Ďurčanský bustu v rodnom Rajci.
- ¹²⁴ Busta ministra vojnového slovenského štátu stojí paradoxne na námestí SNP, toto Povstanie bolo namierené proti režimu, ktorý Ďurčanský reprezentoval.
- ¹²⁵ Vyhlásenie Historického ústavu SAV k osobe Ferdinanda Ďurčanského [online].
- ¹²⁶ Vyhlásenie vlády SR k umiestneniu busty F. Ďurčanského v Rajci [online]. Vyhlásenie Rady vlády SR pre ľudské práva, menšiny

a rodovú rovnosť k odhaleniu busty Ferdinandovi Ďurčanskému v Rajci [online]. Napriek týmto vyhláseniam a aktivitám busta dodnes nebola odstránená. Naopak stala sa pamätným miestom a súčasťou každoročnej púte.

¹²⁷ „Memoriál mučedníka Jozefa Tisu“ [online].

¹²⁸ Neraz išlo o iniciatívu jednotlivcov, ktorí presadzovali svoje presvedčenie napriek ľahostajnosti či dokonca odporu spoluobčanov.

¹²⁹ Porovnávanie na pomyselných miskách váh spravodlivosti, či vykonali viac dobra ako zla, je momentálne pre mňa filozofickou úvahou, ktorú nemám ambíciu riešiť.

¹³⁰ Kapitola vznikla v rámci grantu VEGA 2/0022/17 Vojnový slovenský štát a holokaust v aktuálnom spoločenskom diskurze (Etnologický pohľad).

¹³¹ V spomenutej kapitole som na konkrétnych prípadoch ilustroval, že súčasná slovenská spoločnosť je názorovo diferencovaná podobne, ako to bolo v období holokaustu. V reflexiách možno rozlíšiť interpretácie páchateľov, obetí, divákov a pomocníkov obetí.

¹³² Nezmieňovali sa o ňom ani vtedajšie školské učebnice (pozri Salner – Salnerová 1999).

¹³³ Tieto rozhovory boli súčasťou môjho pôsobenia v projekte APVV-16-0345 Súčasné obrazy socializmu (SOS), ktorý sa rieši v rokoch 2018 – 2021.

¹³⁴ Tento termín, označujúci ľudí, ktorí sa narodili preživším po oslobodení, zaviedla Helena Epsteinová (1994).

¹³⁵ O tejto skúsenosti informoval na webovej stránke internetovej skupiny Svetlo mailom jeden z jej členov, narodený 1951. (Archív autora, 20. januára 2009). V osobnom rozhovore mi neskôr povedal, že matka zhrnula svoje zážitky aj písomne v správe, ktorú čítal až po jej smrti.

¹³⁶ Išlo o pripomienku zavraždenia približne 897 maďarských Židov, ktorí boli väzňami koncentračného tábora v Petržalke. K vražde došlo 28. marca 1945, teda týždeň pred oslobodením Bratislavy. Najnovšie poznatky o tejto udalosti pozri Borský a kol. 2015 (najmä štúdie Vrzugulová 2015 a Kuretsidis-Haider 2015).

¹³⁷ Prispeli k tomu poznatky z výskumných projektov Oral history (Osudy tých, ktorí prežili holokaust či výsledky Spielbergovej nadácie). Vďaka nim sú dnes k dispozícii stovky osobných svedectiev a príbehov židov zo Slovenska. V súčasnosti je v tomto smere aktívna najmä nezisková organizácia Post bellum, ktorá podľa svojej webovej stránky „od roku 2001 vyhľadáva a nahráva spomienky pamätníkov kľúčových momentov 20. storočia“.

¹³⁸ Situáciu v Bratislave si podrobnejšie všímam v inej časti tohto textu.

¹³⁹ Medzinárodný pamätný deň holokaustu bol schválený rezolúciou 60/7 v novembri 2005 na 42. plenárnom zasadnutí OSN. Dátum bol zvolený symbolicky, pretože 27. januára 1945 bol oslobodený nacistický vyhladzovací tábor Auschwitz-Birkenau, ktorý sa postupne stal ikonickou reprezentáciou holokaustu.

¹⁴⁰ Bližšie pozri: 2 oder 3 dingen die ich von ihm weiss [online].

¹⁴¹ In: Minúta po minúte. Denník N, 10. septembra 2019.

¹⁴² Tomuto kroku predchádzalo Vyhlásenie k deportáciám židov zo Slovenska, ktoré v októbri 1987, teda ešte pred revolúciou, podpísalo 24 osobností slovenskej kultúrnej a politickej scény. Išlo ale o súkromnú iniciatívu signatárov a nie o oficiálny akt.

¹⁴³ Všetky odvolávky na Vyhlásenie Slovenskej národnej rady a vlády Slovenskej republiky (ďalej len Vyhlásenie) citujem na základe textu, uverejneného v časopise Kritika&Kontext 1999, s. 1, s. 23-24.

¹⁴⁴ Dovtedy existovali pomníčky a pamätné tabule v synagógach alebo na židovských cintorínoch.

¹⁴⁵ Proces schvaľovania tohto dňa analyzuje vo svojej kapitole Monika

Vrzgulová, ktorá si túto problematiku všímala aj v minulosti (Vrzgulová 2014b).

¹⁴⁶ Múzeum holokaustu v Seredi je súčasťou SNM – Múzea židovskej kultúry. Hodnotenie doterajších aktivít tejto inštitúcie priniesla M. Vrzgulová (2016c).

¹⁴⁷ Dňa 9. októbra 200 podpísali premiér Mikuláš Dzurinda a predseda ÚZŽNO František Alexander „Dohodu medzi vládou SR a Ústredným zväzom židovských náboženských obcí v SR o čiastkovom finančnom odškodnení obetí holokaustu v SR“. Už názov dohody svedčí, že ide skôr o symbolický akt než o úplné vyrovnanie. Podľa čl. 5 Ministerstvo financií SR vytvorilo v Národnej banke SR osobitný účet vo výške 850 miliónov Sk s tým, že „výnosy tohto účtu sa každoročne použijú na čiastkové odškodnenie obetí holokaustu v SR a na financovanie projektov sociálnych a kultúrnych potrieb židovskej komunity v Slovenskej republike“. Až po desiatich rokoch mohla komunita využívať celú sumu podľa vlastného uváženia.

¹⁴⁸ Podľa môjho názoru tento dôležitý zákon, ktorý spätne legitimizoval už prebiehajúce deportácie sa nezaslúžene ocitol na okraji záujmu organizátorov spomienkových podujatí. Aj opisovaná akcia svedčí, že preživší vnímajú túto udalosť veľmi citlivo.

¹⁴⁹ Tieto informácie uvádza Prehľad aktualít 2019, s. 6. Jedná sa o zoznam aktivít, na ktorých sa v roku 2019 podieľal ÚZŽNO.

¹⁵⁰ Mailové oznámenie zo dňa 16. júna 2020.

¹⁵¹ Newsletter ÚZŽNO č. 6, 8.7. 2020.

¹⁵² *Sam pises v prilozenej vyzve, ze slusni ludia na celom svete si pripominaju tento den. Pytam sa, „aki ludia su vo vedeni ZNO, ked namiesto verejneho pripomenutia si takehoto smutneho vyrocia vyzývajú svojich clenov zostat doma a nezorganizuju verejne pripomenutie tak, ako vsade vo svete?“ podľa toho, čo som cital na internete, Bratislava bola asi jediným hlavným mestom statu zo vsetkych slusnych statov sveta, kde sa verejne za ucasti predstaviteľov statu takato pietna akcia nekonala. (Úryvok z mailu člena ŽNO Bratislava, 31. 1. 2002. Archív autora.)*

¹⁵³ Dňa 24. 1. 2020 rozoslalo ŽNO Bratislava mail s hlavičkou 75. výročie oslobodenia Osvienčimu: „27. januára si pripomíname 75. výročie oslobodenia koncentračného tábora Osvienčim. Spomienku na obeť holokaustu si môžu členovia Židovskej náboženskej obce uctiť v predvečer 27. januára, zapálením sviečky. Yahrzeitové sviečky sú k dispozícii na ŽNO BA.“ Košická obec naopak pozvala svojich členov, aby pri príležitosti Medzinárodného dňa pamiatky obetí holokaustu prišli „vzdať úctu pamiatke našich predkov“ do synagógy na Puškinovej ulici...

¹⁵⁴ Iná situácia je v menších mestách. Askary sú (možno s výnimkou Vysokých sviatkov) pre tamojšie židovské komunity hlavným podujatím v priebehu roka. Majú charakter spomienkovej, sviatočnej, ale aj spoločenskej udalosti, pretože často prichádzajú aj preživší a ich potomkovia, ktorí žijú dnes v iných mestách Slovenska alebo v zahraničí.

¹⁵⁵ Autor niektoré pasáže svojho listu zdôraznil podčiarknutím alebo veľkými písmenami. Okrem tohto detailu uvádzam použité úryvky v presnom znení.

¹⁵⁶ Pri posledných slovách sa mi v pamäti neodbytné vynára spomienka na múdrosť, ktorú si (aj v dôsledku svojich zážitkov z obdobia holokaustu) v rôznych situáciách aplikovala moja mama: „Keď nejde o život, nejde o nič!“

¹⁵⁷ *Humorné krížovky*. Dvojmesačník, 1. ročník, Vydal Subakoprint Dubová, 12. 4. 2017.

¹⁵⁸ Tento a nasledujúce citáty sú prepisom z audionahrávky prednášky, ktorú Peter Švec (predseda ICEJ Slovensko a jeden z organizátorov pochodu) predniesol 17. septembra 2019 v Rajeckých Tepliaciach.

¹⁵⁹ Pražská pobočka ICEJ zapojila do organizácie svoju slovenskú „sestru“, ktorá sa aktívne podieľala na príprave a priebehu doterajších ročníkov Memoriálu.

¹⁶⁰ Mail pána P.W. zo dňa 11. februára 2020. Súkromný archív autora.

¹⁶¹ Mierový pochod po stopách Spitzovcov [online].

¹⁶² Muž, ktorý vykonáva ôsmy deň po narodení rituálnu obriezku židovských chlapcov.

¹⁶³ Knihu som recenzoval v časopise *Slovenský národopis* (pozri Salner 2019b).

¹⁶⁴ Vo výbere chýba viac diel slovenských autorov, česká produkcia, bohatá prekladová literatúra, ktorá sa nedotýka Slovenska a odborné práce. Pre budúcnosť by bolo určite zaujímavé skompletizovať uvedený výber a porovnať ho s českou, prípadne maďarskou či poľskou literatúrou o holokauste. Podobnú komparáciu si zaslúži aj filmová a divadelná produkcia.

¹⁶⁵ Netrúfam si hodnotiť filmovú produkciu s touto tematikou, ale záujem verejnosti o obdobie vojnového slovenského štátu ilustruje návštevnosť divadelných predstavení. K úspechu monodrámy Tiso od Rastislava Balleka (premiéru mal v roku 2005) nesporne prispel skvelý herecký výkon Mariána Labudu. Pozitívne ohlasy kritiky aj divákov si vyslúžila tiež dráma Holokaust od Viliama Klimáčka (2012). Predstavenie inšpirovali spomienky pani Hildy Hraboveckej, ktorú deportovali do Osvienčimu v prvom transporte 25. marca 1942.

¹⁶⁶ V Čechách pri prvých povojnových pomníkoch „šlo o jakési symbolické kolektívne hroby, k nimž pak členové obcí měli putovat ve dnech, na něž připadalo výročí transportu jejich obce, nebo ve dnech, s nimiž byla svázána jiná významná výročí...“ (Soukupová 2020: v tlači).

¹⁶⁷ Tieto definície uvádzajú Pravidlá postupu pri evidovaní, umiestňovaní, premiestňovaní a demontáži pomníkov, pamätníkov a výtvarných diel a evidovaní pamätných tabúl na území hlavného mesta SR Bratislavy, ktoré vstúpili do platnosti 27. septembra 2012 [online].

¹⁶⁸ Z hľadiska verejnosti ešte viditeľnejším sprievodným javom politických zmien bolo premenovanie ulíc. Týmto fenoménom som sa viac rás zaoberal v minulosti (najmä Salner 1998). V aktuálnom zozname bratislavských ulíc som nenašiel žiadnu, ktorá by bola nazvaná podľa niektorej udalosti či osobnosti holokaustu.

¹⁶⁹ Na príklade pomníkov v Nových Zámkoch sa touto problematikou zaoberala Michaela Ferencová (2009).

¹⁷⁰ Autorom bol český sochár Bohuslav Kafka.

¹⁷¹ Aktuálne hnutie black live mater dokumentuje, že prehodnocovanie minulosti zasiahlo aj zdánlivo stabilizované štáty západnej Európy či severnej Ameriky. „Obetou“ presadzovania nových hodnôt sa stali aj zdánlivo „nesporné“ historické osobnosti, akými sa donedávna javili Winston Churchill či Kryštof Kolumbus. So zvedavosťou očakávam, či a v akej podobe sa tento proces odrazí na slovenských uliciach a námestiach.

¹⁷² Pamätník Milana Rastislava Štefánika v Bratislave [online].

¹⁷³ Podľa Wikipédie „pôvodné grécke i latinské slovo, z ktorého je odvodené moderné slovo holocaust, doslova znamenalo celkom spáliť, úplné spálenie – celopal (t.j. celá zápalná obeta – obeť spaľovaná celá bola typická napr. pre Židov). Takto je uvádzané i v gréckom alebo latinskom texte Biblie. Nie je to však význam moderného termínu holocaust / holokaust“. V kontexte, v akom ho dnes používame, ho prvý raz použil nositeľ Nobelovej ceny Elie Wiesel vo svojom románe *Noc* (1958). Hebrejské slovo *šoa* (*katastrofa*) v spojení s genocídou Židov zaviedol Claud Lanzmann vo filmovom dokumente *Shoah* (1985), nebolo však prijaté, hoci lepšie odráža skutočnosť. (Pozri Holokaust [online]). Osobne oba termíny chápem ako synonymá. Častejšie však používam termín holokaust, pretože je (nielen na Slovensku) všeobecne rozšírený, hoci osobne sa prikláňam k názoru, že pojem „šoa“ je výstižnejší.

¹⁷⁴ Týmto tabuľam a textom, ktoré obsahujú, sa budem venovať neskôr.

¹⁷⁵ Facebook A. Záborskej, 29. augusta 2020.

¹⁷⁶ Facebook A. Záborskej, 30. augusta 2020.

¹⁷⁷ Veľmi dobrý príspevok na tému zmierenie priniesol Miloslav Szabó (2020).

¹⁷⁸ Pamätníky holokaustu [online].

¹⁷⁹ V rokoch 1948 – 1989 boli aj pomníky či pamätne tabule na židovských cintorínoch či v priestoroch synagóg schvaľované príslušnými komunistickými úradmi. Podľa čl. 5/5 v súčasnosti je rozhodujúce stanovisko vlastníka príslušného objektu. Súhlas predstaviteľa mesta či mestskej časti je potrebný len v prípade, že sú majiteľmi daných budov: „K inštalovaniu pamätnej tabule nie je potrebné stanovisko hlavného mesta s výnimkou inštalovania pamätnej tabule na objekt vo vlastníctve hlavného mesta.“ (Pravidlá postupu pri evidovaní... [online]. Toto rozhodnutie uľahčuje inštaláciu pamätných tabúl, zároveň ale vzrastá riziko, že sa medzi nimi objavia nevhodné motív či texty.

¹⁸⁰ Pamätník holokaustu v Bratislave... [online].

¹⁸¹ Medzi zavraždenými boli aj rómske obeť. Ich osud pripomína pomníček a mená v interiéri cintorína. Každoročne sa tu koná aj pietna spomienka za tieto obeť.

¹⁸² Organizátor každoročnej spomienkovej slávnosti na cintoríne a v Parku ušľachtilých duší Jozef Klement ponúka záujemcom možnosť virtuálnej návštevy pietneho miesta (Pietne miesto [online]).

¹⁸³ Zložitý proces prijímania tejto vyhlášky a následný odpor vedenia a členov ortodoxnej náboženskej obce som podrobne zhrnul na inom mieste (Salner 2016).

¹⁸⁴ Rovnako ako všetky hebrejské texty uvedené v monografii, aj tento preložila Jana Mielcarková. Na tomto mieste jej chcem poďakovať za nezištnú pomoc a kvalitnú prácu.

¹⁸⁵ Náboženský tón hebrejských textov zodpovedá skutočnosti, že ortodoxní veriaci vnímali hebrejštinu ako svätý jazyk a nepoužívali ju pri každodennej komunikácii.

¹⁸⁶ Použitý hebrejský termín kadoš možno preložiť ako „svätí“, ale aj slovom „mučeníci“.

¹⁸⁷ Podľa občianskeho kalendára ide rovnako ako v slovenskom texte o roky 1942 – 1945, resp. 1946.

¹⁸⁸ Vedľa nich sa nachádza aj tretia tabuľa, tá však nesúvisí s holokaustom. Obsahuje text požehnaní, ktoré má predniesť každý, kto nenavštívil cintorín v priebehu posledných tridsiatich dní.

¹⁸⁹ V rodinnom prostredí sa spomínanie na roky 1938 – 1945 opieralo o dve odlišné stratégie: hovoriť alebo mlčať (pozri Vrzgulová – Voľanská – Salner 2017). V židovskom prostredí, ale aj v rodinách sympatizantov so slovenským štátom existovali témy, o ktorých sa pred rokom 1989 z rôznych dôvodov na verejnosti (a niededy aj v rámci rodiny) mlčalo. Vytvorili sa tak podobné modely komunikácie, založené na rozdielnych hodnotách. Svojím mlčaním či hovorením generácia zážitku formovala aj svojich potomkov. Po novembri 1989 tak mnohé rodiny prešli formálne rovnakým, zdieľanými hodnotami však protikladným procesom vyrovnávania sa s minulosťou rodiny a spoločnosti.

¹⁹⁰ Pamätník podľa návrhu Ing. Richarda Vesela predstavuje nepravidelný múr, postavený vedome „zo surových použitých tehál, aby to bolo drsné, aby to bolo surové“ (Muž 1947). Pomník spolu s podstavcom je 6,0 m dlhý, v najvyššom bode 4,1 m vysoký a približne meter široký. Súčasťou je slepé okno a niekoľko výklenkov, do ktorých možno podľa židovskej tradície vkladať „kamienky spomienky“. Text je v slovenskom, maďarskom, anglickom a hebrejskom jazyku: „Pamätaj. V bývalej tehelni a gette bolo od konca apríla do začiatku júna 1944 väznených vyše 15000 židov z Košíc a okolia pred odvlčením do tábora smrti. Vrátilo sa ich niekoľko stoviek.“

¹⁹¹ Podľa organizátorov na pamätník okrem členov komunity prispelo aj 38 darcov z radov sympatizantov.

¹⁹² Texty svojho prejavu a vystúpenia pani Zadorovej mi láskavo poskytla pani Magda Riemerová.

¹⁹³ Zvláštne je, že prvý údaj (1945) je podľa občianskeho letopočtu, kým druhý (5735) odráža židovské datovanie.

¹⁹⁴ Túto skutočnosť zdôraznila aj prezidentka Zuzana Čaputová v prejave, ktorý predniesla pri príležitosti 75. výročia oslobodenia koncentračného tábora Auschwitz-Birkenau v múzeu holokaustu Jad Vašem: „Holokaust nie je židovská tragédia, je to tragédia nás všetkých“ (Čaputová na fóre v Izraeli [online]).

¹⁹⁵ Pre lepšiu orientáciu čitateľa som mail opatril diakritikou, ale inak ho ponechávam v pôvodnom znení. Myslím, že po šiestich desaťročiach života v cudzine sú prípadné chyby pochopiteľné a ospravedlniteľné. Jej osudy a pocity približuje novinový článok: Dom v Bratislave pri Redute, kde sa narodila Eva Mayerová, stále stojí. „Dcéry majú moje rodné mesto rady, vždy sa tešia, keď ideme na Slovensko. Mňa občas premkne taký zvláštny pocit. Ozvú sa smutné spomienky. Nedokázali ich vymazať ani dlhé desaťročia,“ dodáva. Na pamiatku svojej babičky a otca, ktorí zahynuli v koncentrákoch, umiestnila pri dome dva pamätné kamene – stolperstein (Teliščáková 2017).

¹⁹⁶ Reichental, T.: V pekle jménem Bergen Belsen. Mrazivá pripomínka hrůz koncentračného tábora. Český Těšín: Vydavatelství Víkend 2013;

¹⁹⁷ Stolpersteine [online].

¹⁹⁸ Pokiaľ je mi známe, k takému prípadu došlo na Slovensku zatiaľ jediný raz, keď 26. októbra 2016 v Komárne neznámi páchatelia znečistili nedávno (26. júla 2013) položené Stolpersteine. Za zneuctenie sa však považuje už fakt, že živí šliapu po hroboch.

¹⁹⁹ Z podobných dôvodov niektoré nemecké mestá (Mníchov, Lipsko) nepovoľujú Stolpersteine na verejných priestranstvách. Ukladajú sa len v krytých priestoroch (vchody domov, výstavné haly) alebo na súkromných pozemkoch (Liste der Stolpersteine in München [online]).

²⁰⁰ Osobitnú kapitolu predstavujú rôzne žánre divadelných predstavení.

²⁰¹ Uvádzame roky 1939 – 1945 ako obdobie existencie vojnového slovenského štátu, hoci v oboch kapitolách textu si všimame aj udalosti po vyhlásení autonómie Slovenskej krajiny v októbri 1938.

>

Ortodoxný cintorín v Bratislave. Foto Peter Salner, 2019

Neologický cintorín v Bratislave. Foto Peter Salner, 2013

Literatúra a pramene

Literatúra

ABRAMS, Lynn 2016: *Oral History Theory*. Routledge, Second edition.

ADAMEC, Jan 2020: Jak si Hitler podmanil kníhkupectví. In: *Lidové noviny*, 11. 1., s. 17.

ALAN, J. 1989: *Etapy života očima sociologie*. Praha: Panorama.

ARENDTOVÁ, H. 2016: *Eichmann v Jeruzaleme*. Premedia.

ASSMANN, Aleida 2006: Soziales und kollektives Gedächtnis. Dostupné na <http://www.bpb.de/veranstaltungen/dokumentation/128665/panel-2-kollektives-und-soziales-gedaechtnis> [cit. 20. 7. 2020].

ASSMANN, Aleida 2015: Dialogic Memory. In: Mendes-Flohr, P. (Ed.): *Dialogue as a Trans-disciplinary Concept. Martin Buber's Philosophy of Dialogue and its Contemporary Reception*. Series: Studia Judaica, 83, De Gruyter. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110402223>, s. 199-214 [cit. 20. 7. 2020].

ASSMANN, Aleida 2016a: *Shadows of Trauma: Memory and the Politics of Postwar Identity*. New Yoork: Fordham University Press.

ASSMANN, Aleida 2016b: The Transformative Power of Memory. In: Pakier, M., Wawrzyniak, J. (Eds.): *Memory and Change in Europe. Eastern Perspective*. New York – Oxford: Berghahn Books, s. 23-37.

ASSMANN, Aleida – FREVERT, U. 1999: *Geschichtsvergessenheit, Geschichts-versessenheit. Vom Umgang mit deutschen Vergangenheiten nach 1945*. Stuttgart.

- ASSMANN, Jan 2008. Communicative and Cultural Memory. In: Erll, A., Nunning, A. (Eds.): *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Hand-book*. Berlin and New York: De Gruyter, s. 109-118.
- BALÁŽ, Anton 2019: *Dva slovenské osudy (Špitzer – Mach)*. Bratislava: Marenčin PT.
- BENGSTON, Vern – SCHÜTZE, Yvonne 1992: Altern und Generationenbeziehungen. Ausichten für das kommende Jahrhundert. In: Baltes, P., Mittelstraß, J. (Eds.): *Zukunft des Alterns und gesellschaftliche Entwicklung. Forschungsbericht Nr. 5*. Berlin: Akademie der Wissenschaften zu Berlin.
- BORSKÝ, Maroš a kolektív 2015: *Zabudnutý príbeh Petržalky*. Bratislava: Neinvestičný fond židovského kultúrneho dedičstva – Menorah.
- BRAHAM, Randolph L. – KOVÁCS, András (Eds.) 2017: *The Holocaust in Hungary Seventy Years Later*. Budapest: CEU.
- BROWNING, Christopher R. 2010: *Remembering Survival inside a Nazi Slave-Labor Camp*. W.W. Norton: New York.
- BÜCHLER, Robert Y. 1998: Znovuoživenie židovskej komunity na Slovensku po druhej svetovej vojne. In: *Acta judaica Slovaca*, 4, s. 65-78.
- BÜCHLER, Robert J. – FATRANOVÁ, Gila 2009: Z histórie slovenského židovstva. In: *Encyklopédia židovských náboženských obcí*. 1. zväzok A-K. Bratislava: SNM – Múzeum židovskej kultúry. Edícia Judaica Slovaca.
- BUMOVÁ, Ivica 2008: Židovská komunita po roku 1945 – snaha o občiansku a sociálnu rehabilitáciu. In: Vrzgulová, M., Richterová, D. (Eds.): *Holokaust ako morálny a historický problém v minulosti a súčasnosti*. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu, s. 44-66.
- BUMOVÁ, Ivica 2010: Povojnové pomery židovskej komunity na Slovensku a emigrácia Židov do Palestíny/Izraela v rokoch 1945 – 1953. In: Vrzgulová, M., Salner, P. (Eds.): *Reflexie holokaustu*. Bratislava: Zing Print, s. 16-35.
- BUMOVÁ, Ivica 2012: Židia – spoločnosť – politika (Slovensko 1945 – 1948). In: *Slovenský národopis*, 60 (2), s. 165-174.
- BÚTORA, Martin 2005: „The Light in the Black Box.“ In: Vrzgulová, M. (Ed.): *We Saw the Holocaust*. Bratislava: Nadácia Milan Šimečka Foundation, s. 10-20.
- COHN, Romi – CIACCIO, Leonard 2017: *Prežil, aby povedal kadiš*. Bratislava: Marenčin PT.
- CROWNSHAW, Richard – LEYDESDORFF, Selma 2008: Introduction to the Transaction Edition. In: Passerini L. (Ed.): *Memory and Totalitarianism*. Second printing (s. vii-xviii). New Brunswick (USA) and London (UK): Transactions Publishers.
- ČIERNY, Andrej – LUNTER, Jakub 2017: Zakopnime o príbeh na chodníku. In: *Sme – Fenomenálne*, 2. 12.
- DELBO, Charlotte 2014: *Auschwitz and After*. Yale University Press 2014.
- EICHLER, Benjamin nedat.: *Príspevok k histórii Židov na Slovensku z doby druhej svetovej vojny až po október 1972*. Toronto.
- EISEN, Max 2020: *Nemusel som prežiť*. Bratislava: Motýľ.
- EPSTEINOVÁ, Helena 1994: *Děti holocaustu*. Praha: Volvox Globator.
- FERENCOVÁ, Michaela 2009: Pomníky ako prostriedok legitimizácie režimov a transformácie spoločnosti. Prípad mesta Nové Zámky. In: Ferencová, M., Nosková, J. (Eds.): *Paměť města. Obraz města, veřejné komemorace a historické zlomy v 19. – 21. století*. Brno: Etnologický ústav AVČR v.v.i., pracoviště Brno, Statutární město Brno, Archiv města Brna, Ústav etnologie SAV, Bratislava, s. 333-358.
- FIAMOVÁ, Martina – LŇNČÍKOVÁ, Michala 2019: Autonomía Slovenska 1938 – 1939: Počiatková fáza holokaustu a perzekúcií (Úvod). In: *Forum Historiae*, 2019, roč. 13, č. 1, s. 1-6. ISSN 1337-6861. DOI: <https://doi.org/10.31577/forhist.2019.13.1.1> [cit. 13. 6. 2020].
- FINKEL, Evgeny 2017: *Ordinary Jews: Choice and Survival During the Holocaust*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- FORM, William – WILTERDINK, Nico 2017: *Social Change*. In *Encyclopaedia Britannica* [online], December 28, 2017. Dostupné na <https://www.britannica.com/topic/social-change> [cit. 30. 6. 2020].
- FOUCAULT, Michel 1981: The Order of Discourse. In: Young, R. (Ed.): *Untying the Text: A Post-Structuralist Reader*. Routledge & Kegan Paul, s. 48-78.
- FRANKL, Michal 2019: Země nikoho 1938. Deportace za hranice občanství. In: *Forum Historiae*, 2019, roč. 13, č. 1, s. 92-115, s. 115, DOI: <https://doi.org/10.31577/forhist.2019.13.1.7> [cit. 20. 7. 2020].

FULMEKOVÁ, Denisa 2016: *Konvália. Zakázaná láska Rudolfa Dilonga*. Bratislava: Slovart.

FULMEKOVÁ, Denisa 2018: *Doktor Mráz*. Bratislava: Slovart.

GÁL, Fedor 2020: Vo svojich génoch nosíme bolesť a prázdno po blízkyh a blížnych. In: *Denník N*, 27. 1. (Prístupné od 10. 18).

GINDL, Eugen 1995: Vraciame sa tam, kam patríme. Pôvodný rozhovor s Györgyom Konrádom. In: *Sme na nedeľu*, 4. 5., s. 4.

GRABOWSKI, Jan 2013: *Hunt for the Jews: Betrayal and Murder in German-Occupied Poland*. Bloomington: Indiana University Press.

GREENSPAN, Henry 1998: *On Listening to Holocaust Survivors: Recounting and Life History*. Westport, Conn.: Praeger.

GREENSPAN, Henry 2000: *The Awakening of Memory: Survivor Testimony in the First Years after the Holocaust, and Today*. Center for Advanced Holocaust Studies, Washington, D.C., https://archive.org/details/bib49303_001_001 [cit. 13. 6. 2020].

HALBWACHS, Maurice 2010: *Kolektivní paměť*. Praha: SLON.

HALLON, Ľudovít 2011: Česi v Bratislave 1918 – 1945. In: Nižňanský, E., Bútora, I. a kol.: *Stratené mesto*. Bratislava: Marenčin PT, s. 179-192.

HALLON, Ľudovít 2019: Hlavné fázy a hlavné smery vývoja arizácie. In: *Vzostup a pád hospodárskeho vývoja Slovenska 1942 – 1945*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, Historický ústav SAV, s. 244-258.

HALLON, Ľudovít – HLAVINKA, Ján 2019: Úloha ústredného hospodárskeho úradu v procese arizácie. In: *Vzostup a pád hospodárskeho vývoja Slovenska 1942 – 1945*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, Historický ústav SAV, s. 259-312.

HALLON, Ľudovít – SCHVARC, Michal 2015: *Koncepcie sociálneho štátu a pokusy o ich realizáciu do roku 1941*. Krakow: Spolok Slovákov v Poľsku (Towarzystwo Słowaków w Polsce), s. 369-400.

HARTMAN, H. Geoffrey 1996: *The Longest Shadow: In the Aftermath of the Holocaust*. Bloomington: Indiana University Press.

HARTMAN, H. Geoffrey 2002: The Ethics of Witness: An interview with G. Hartman by Ian Balfour and Rebecca Comay. In: Comay, R. (Ed.): *Lost in the Archives*. Toronto: Alphabet City.

HEJRET, Radek 2014: *Z Pochodu po stopách hrdinů 2014*. http://vrbawetzler.eu/lang_cs/clanek/9/ [cit. 17. 1. 2020].

HILBERG, Raul 1992: *Perpetrators, Victims, Bystanders – Jewish Catastrophe 1933 – 1945*. New York: Aaron Asher Books.

HILBERG, Raul 2002: *Pachatelé, oběti, diváci – židovská katastrofa 1933 – 1945*. Praha: Argo.

HIMKA, John-Paul – MICHLIC, Joanna Beata (Eds.) 2013: *Bringing the Dark Past to Light. The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*. Lincoln – London: University of Nebraska.

HLAVINKA, Ján 2007: Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938-1945. Bratislava: Ústav pamäti národa.

HLAVINKA, Ján 2011: Korupcia v procese arizácie podnikového majetku. In: *Forum Historiae*, ro.5, č.2, s. 113-134.

HLAVINKA, Ján 2019: *Arizácia domového majetku*. In: *Vzostup a pád hospodárskeho vývoja Slovenska 1942 – 1945*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, Historický ústav SAV, s. 313-324.

HLAVINKA, Ján – KAMENEC, Ivan 2014: *The Burden of the Past : Catholic Bishop Ján Vojaššák and the Regime in Slovakia (1938 – 1945)*. Bratislava: Holocaust Documentation Center.

HOENSCH, Jörg K. 1967: *Der ungarische Revisionismus und die Zerschlagung der Tschechoslowakei*. Tübingen: Mohr Siebeck.

HOMOLOVÁ-TÓTHOVÁ, Veronika 2016: *Mengeleho dievča. Skutočný príbeh Slovenky, ktorá prežila štyri koncentračné tábory*. Bratislava: Ikar.

HRABOVECKÁ, Hilda 1998: *Ruka s vytetovaným číslom*. Bratislava: Marenčin PT.

HRADSKÁ, Katarína – KAMENEC, Ivan a kol. 2015: *Slovensko v 20. storočí. Zv. 4. Slovenská republika 1939 – 1945*. Bratislava: Veda.

HRADSKÁ, Katarína 2008: *Holokaust na Slovensku 8. Ústredňa židov (1940 – 1944)*. Bratislava.

HRADSKÁ, Katarína 2012: *Gizi Fleischmannová. Návrat nežiaduci*. Bratislava: PT Marenčin.

HRADSKÁ, Katarína (Ed.) 2003: *Holokaust na Slovensku 3. Listy Gisely Fleischmannovej (1942 – 1944)*. *Snahy Pracovnej skupiny o záchranu*

slovenských a európskych židov. Dokumenty. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, Židovská náboženská obec Bratislava.

CHRISTIANSON, Sven-Ake (Ed.) 1992: *Handbook of Emotion and Memory*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

JABLONKOVA, Chana 1998: Izrael a Židia zo Slovenska. In: *Acta judaica Slovaca*, 4, s. 163-186.

JELINEK, Andrej J. 2009: *Dávidova hviezda pod Tatrami. Židia na Slovensku v 20. storočí*. Praha: Vydavateľstvo Jána Mlynárika.

KAMENEC, Ivan 1991: Po stopách tragédie. Bratislava: Archa.

KAMENEC, Ivan 1998: *Tragédia, politika, kňaza a človeka. Dr. Jozef Tiso 1887 – 1947*. Bratislava: Archa.

KAMENEC, Ivan – HRADSKÁ, Katarína a kol. 2015: *Slovenská republika 1939 – 1945*. Bratislava: VEDA.

KAŽMIERSKA, Kaja 2016: Biographical and Collective Memory: Mutual Influences in Central and Eastern European Context. In: *Memory and Change in Europe. Eastern Perspectives*. Malgorzata Pakier and Joanna Wawrzyniak (Eds.). New York, Oxford: Berghahn Books, s. 96-114.

KILIÁNOVÁ, Gabriela 1999: Kolektívna pamäť a konštrukcia identity. In: M. Csáky, E. Mannová (zost.): *Kolektívne identity v strednej Európe v období moderny*. Bratislava: AEP, s. 61-81.

KILIÁNOVÁ, Gabriela 2005: Identita a pamäť. Devín/Theben/Dévény ako pamätné miesto. Bratislava: Ústav etnológie SAV a SAP 2005.

KILIÁNOVÁ, Gabriela – KOWALSKÁ, Eva – KREKOVIČOVÁ, Eva (Eds.) 2009: *My a tí druhí v modernej spoločnosti*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV.

KÓNYA, Peter – LANDA, Dezider 1995: *Stručné dejiny prešovských Židov*. Prešov: PVT as.

KORMOŠOVÁ, Ružena a kol. Po stopách pamätí. Spišská Nová Ves 2010.

KREISSLOVÁ, Sandra – NOSKOVÁ, Jana – PAVLÁSEK, Michal 2019: „Takové normální rodinné historky.“ *Obrazy migrace a migrující obrazy v rodinné paměti*. Praha: Argo.

KUBÁTOVÁ, Hana 2013: *Nepokradeš! Nálady a postoje slovenské společnosti k židovské otázce 1938 – 1945*. Praha: Academia.

KUBÁTOVÁ, Hana 2018: Accusing and Demanding: Denunciations in Wartime Slovakia. In *Lessons & Legacies : New Approaches to an Integrated History of the Holocaust : Social History, Representation, Theory*. Garbarini Alexandra, Jaskot Paul B.(Eds.), s. 92-111.

KURETSIDIS-HAIDER, Claudia 2015: Tábor Engerau a jeho vnímanie v Rakúsku od roku 1945 do súčasnosti. In: Borský, M. a kol.: *Zabudnutý príbeh Petržalky*. Bratislava: Neinvestičný fond židovského kultúrneho dedičstva – Menorah, s. 27-42.

LÁRIŠOVÁ, Petra 2000: *Židovská komunita v Bratislava v roku 1940: historická monografia demografia na základe sčítania ľudu*. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu.

LAU, Jisrael Meir 2012: *Praktický judaismus*. Praha: Nakladatelství P3K.

LAVRÍK, Silvester 2016: *Nedeľné šachy s Tisom*. Bratislava: Dixit.

LESNÁ, Euba 2019: *Podrobné predstavenie projektu Čítanie mien obetí holokaustu*. Dostupné na www.icej.sk/citaniemien [cit. 16. 1. 2020].

LEVI, Primo 1995: *Je-li toto člověk*. Praha: Sefer.

LIPTÁK, Lubomír 1999: Rošády na piedestáloch. In: Lupták, L.: *Storočie dlhšie ako sto rokov*. Bratislava: Kalligram, s. 311-350.

MASLOWSKI, Nicolas – ŠUBRT, Jiří a kol. 2014: *Kolektivní paměť. K teoretickým otázkám*. Praha: Karolinum.

MICHAELS, Deborah L. 2013: Holocaust education in the „Black Hole of Europe“: Slovakia identity politics and history textbooks pre- and post-1989. In: *Intercultural Education*, 24:1-2, s. 19-40.

MICHELA, Miroslav – KŠIŇAN, Michal 2012: The Slovak National Uprising. In: *Komunisti a povstania: ritualizácia pripomínania si protifašistických povstaní v strednej Európe (1945 – 1960)*. Kraków: Towarzystwo Słowaków w Polsce.

MICHLIČ, Joanna Beata 2016: Memories of Jews and the Holocaust in Postcommunist Eastern Europe: The Case of Poland. In: Seymour, D. M., Camino, M. (Eds.): *The Holocaust in the Twenty-First Century Contesting/Contested Memories*. Routledge, s. 132-159.

MORRIS, Heather 2018: *Tetovač z Auschwitzu. (Podľa skutočného príbehu Laleho a Gity Sokolovovcov)*. Bratislava: Ikar.

- MÜLLER, Filip 2019: *Sonderbehandlung alebo Zvláštne zaobchádzanie (Tri roky v osvieňčimských plynových komorách)*. Bratislava: Marenčin PT.
- NAGYOVÁ, Petra – WEINWURM, Pavol – WEINWURM, Peter 2019: *Margaréta biela. Príbeh dievčata z druhého slovenského transportu*. Bratislava: Slovart.
- NIŽŇANSKÝ, Eduard 1999: *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a Slovenským štátom*. Prešov: UNIVERSUM.
- NIŽŇANSKÝ, Eduard (Ed.) 2001: *Holokaust na Slovensku. Obdobie autonómie (6. 10. 1938 – 14. 3. 1939)*. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, Židovská náboženská obec Bratislava.
- NIŽŇANSKÝ, Eduard – HLAVINKA, Ján (Eds.) 2010a: *Arizácie*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave Filozofická fakulta Katedra všeobecných dejín, Dokumentačné stredisko holokaustu. Acta historica Poseniensia XI Judaica et Holocaustica 1.
- NIŽŇANSKÝ, Eduard – HLAVINKA, Ján (Eds.) 2010b: *Arizácie v regiónoch Slovenska*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave Filozofická fakulta Katedra všeobecných dejín, Dokumentačné stredisko holokaustu. Acta historica Poseniensia XI Judaica et Holocaustica 2.
- NIŽŇANSKÝ, Eduard – LÔNČÍKOVÁ, M. (Eds.) 2014: *Antisemitizmus a propaganda*. Bratislava: STIMUL.
- OTČENÁŠOVÁ, Slávka 2010: *Schválená minulosť. Kolektívna identita v československých a slovenských učebniciach dejepisu (1918 – 1989)*. Košice: ACTA FACULTATIS PHILOSOPHICAE UNIVERSITATIS ŠAFARIKIANAE 8.
- PANCZOVÁ, Zuzana 2017: *Konšpiračné teórie: témy, historické kontexty a argumentačné stratégie*. Bratislava: Veda.
- PANCZOVÁ, Zuzana 2019: Konšpiračné teórie a holokaust: súčasné podoby popierania holokaustu v slovenských internetových zdrojoch. In: Hlavinka, J., Salner, P. (Eds.): *Tábor smrti Sobibor. Dejiny a odkaz*. Bratislava: Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV, Dokumentačné stredisko holokaustu, Marenčin PT, spol. s r.o. 2019, s. 167-200.
- PASSERINI, Luisa 2008: Introduction. In: Passerini, L. (Ed.), *Memory and Totalitarianism*. Second printing. New Brunswick (USA) and London (UK): Transactions Publishers, s. 1-19.
- PAULOVÍČOVÁ, Nina 2013: The „Unmasterable Past“? The Reception of the Holocaust in postcommunist Slovakia. In: Himka, J. P., Michlic, J. B. (Eds.): *Bringing the Dark Past to Light. The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*. Lincoln, London: University of Nebraska, s. 549-591.
- PAULOVÍČOVÁ, Nina 2018: Holocaust Memory and Antisemitism in Slovakia: The Postwar Era to the Present. In: *Antisemitism Studies*, Vol. 2, No. 1 (Spring 2018), s. 4-34.
- PETÖ, Andrea 2019: The Politics of Memory: Hungary's Holocaust, Simulacrum. Budapešť: Birn, August 22, 2019. Dostupné na <https://balkaninsight.com/2019/08/22/the-politics-of-memory-hungarys-holocaust-simulacrum/> [cit. 21. 2. 2020].
- POLLIN-GALAY, Hannah 2018: *Ecologies of Witnessing. Language, Place and Holocaust Testimony*. Yale University Press: New Haven & London.
- RAY, Larry – KAPRALSKI, Sławomir 2019: Introduction to the special issue – disputed Holocaust memory in Poland?. In: *Holocaust Studies*, 25: 3, s. 209-219.
- RICE, Monika 2017: *“What? Still Alive?!“ : Jewish Survivors in Poland and Israel Remember Homecoming*. Syracuse, New York: Syracuse University Press.
- REICHTENTAL, Tomi – PIERCE, Nicola 2018: *Chlapec z Belsenu. Svedectvo osemročného chlapca o živote v predvojnovom období a holokauste na Slovensku*. Bratislava: Esprit.
- RISTVEYOVÁ, Katarína – HRUBOŇ, Anton – MITÁČ, Ján 2018: Prvá Viedenská arbitráž a Slovensko (medzinárodné súvislosti, výsledky a dôsledky). In: Mârza, R., Syrný M. a kolektív: *Dve viedenské arbitráže (1938, 1940) z pohľadu slovenskej a rumunskej historiografie*. Múzeum SNP v Banskej Bystrici, s. 12-25.
- RUPNIK, Jacques – ZIELONKA, Jan 2013: Introduction: The State of Democracy 20 years on: Domestic and External Factors, „Special Section“ Democracy in Central and Eastern Europe: The State of the Art. In: *East European Politics & Societies*, 27:1 (February 2013), s. 3-25.
- SALNER, Peter 1995 : Svedectvo tých, ktorí prežili Holocaust. In: *Slovenský národopis*, 43, s. 445-460.
- SALNER, Peter 1997: *Prežili holokaust*. Bratislava: VEDA.

- SALNER, Peter 1998: *Premeny Bratislavy 1939 – 1993. Etnologické aspekty sociálnych procesov v mestskom prostredí*. Bratislava: Veda.
- SALNER, Peter 2000: *Židia na Slovensku medzi tradíciou a asimiláciou*. Bratislava: Zing Print.
- SALNER, Peter 2016: *Židia na Slovensku po roku 1945. Komunita medzi vierou a realitou*. Bratislava: Veda.
- SALNER, Peter 2017: Mlčať? Hovoriť? Formy medzigeneračného odovzdávania skúseností o holokauste v židovských rodinách. In: Vrzgulová, M., Voľanská, L., Salner, P.: *Rozprávania a mlčanie. Medzigeneračná komunikácia v rodine*. Bratislava: Ústav etnológie SAV, Veda, vydavateľstvo SAV, s. 86-109.
- SALNER, Peter 2019a: Súčasné reflexie holokaustu na Slovensku. In: Hlavinka, J., Salner, P. (Eds.): *Tábor smrti Sobibor. Dejiny a odkaz*. Bratislava: Marenčin PT, s. 201-232.
- SALNER, Peter 2019b: Nielen obeť, aj páchatelia majú potomkov... (Úvaha inšpirovaná knihou *Bolestivé mlčanie*). In: *Slovenský národopis*, č. 2, s. 379-382.
- SALNER, Peter – SALNEROVÁ, Eva 1999: *Židovská tematika na slovenských školách. Spracované v rámci projektu „Prehľad školských osnov krajín strednej a východnej Európy*. New York: American Jewish Committee.
- SEGEV, Tom 2014: *Sedmý milion. Izraelci a holokaust*. Praha: Paseka.
- SENFEE, Alexandra 2019: *Bolestivé mlčanie*. Bratislava: Premedia.
- SHEFTEL, Anna – ZEMBRZYCKI, Stacey (Eds.) 2013: *Oral history off the Record. Toward an Ethnography of Practice*. Palgrave Studies in Oral History.
- SHENKER, Noah 2015: *Reframing Holocaust Testimony. (The Modern Jewish Experience)*. Bloomington: Indiana University Press.
- SCHACTER, Daniel L. 2001: *The Seven Sins of Memory: How the Mind Forgets and Remembers*. New York, NY: Houghton Mifflin.
- SCHVARC, Michal 2019: „Každý Nmec uvedených ročníkov sa má bez vyzvania dostaviť pred komisie.“ Nábor a služba slovenských Nemcov vo Waffenn-SS 1939. In: *Historický časopis*, roč. 67, č. 4, s. 659-693.
- SNIEGON, Tomas 2014: *Vanished History: The Holocaust in Czech and Slovak Historical Culture*. New York/Oxford: Berghahn.
- SOKOLOVIČ, Peter 2009: *Hlinkova garda 1938 – 1945*. Bratislava: Ústav pamäti národa.
- SOUKUPOVÁ, Blanka 2020: Odhalovanie památníkov obetiam šoa na Moravě. K významum nezapominání. In: *Židé a Morava*, 22, v tlači.
- STEIN, Nancy L. – WADE, Elizabeth – LIWAG, Maria D. 1997: The Theoretical Approach to Understanding and Remembering Emotional Events. In: Stein, N. L. Stein et al.: *Memory for Everyday and Emotional Events*. New York, NY: Psychology Press, s. 13-33.
- STERN, Frank 2008: Antagonistic Memories: The Post-War Survival and Alienation of Jews and Germans. In: Passerini, L. (Ed.): *Memory and Totalitarianism*. With new introduction by Selma Leydesdorff and Richard Crownshaw. Second printing. London: Transactions Publishers, s. 21-44.
- SZABÓ, Miloslav 2020: Zmierenie alebo trest? Ako sa vyrovnat so zločinmi minulosti. In: *Denník N*, 31. 8. 2020. <https://dennikn.sk/2021231/zmierenie-alebo-trest-ako-sa-vyrovnat-so-zločinmi-minulosti/?ref=tit> [cit. 31. 8. 2020].
- ŠEBO, Juraj 2017: *Útek z pekla. Príbeh Arnošta Rosina, väzňa, ktorému sa podarilo ujsť z Osvienčimu*. Bratislava: Marenčin PT.
- ŠUBRT, Jiří – PFEIFEROVÁ, Štěpánka (Eds.) 2013: *Sociální změna*. Praha: FHS.
- TELIŠČÁKOVÁ, Dagmar 2017: Prežila útrapy prenasledovania i nacistický koncentrák. In: *Pravda*, 24. 9. 2017 [cit. z internetu 28. 11. 2019].
- TODOROV, Tzvetan 2012: Paměť před historií, Cahiers du CEFRES, Politika paměti, N° 13, s. 34-40.
- TREZISE, Thomas 2013: *Witnessing witnessing: on the reception of Holocaust testimony*. New York, N.Y.: Fordham University Press.
- VADKERTI, Madeline 2020: *Slovutný pán prezident. Listy Jozefovi Tisovi*. Bratislava: Absynt.
- VANSINA, Jan 1985: *Oral Tradition as History*. Madison: University of Wisconsin Press.

- VRZGULOVÁ, Monika (Ed.) 2002: *Videli sme holokaust*. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku.
- VRZGULOVÁ, Monika. 2007: *Deti holokaustu*. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu.
- VRZGULOVÁ, Monika (Ed.) 2011: *Najlepšie projekty učiteľov – multiplikátorov v oblasti vzdelávania o holokauste*. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu.
- VRZGULOVÁ, Monika 2013: The Holocaust in Slovakia: The Perspectives of Observers. Coping with the Past? In: Bitušíková, A., Luther, D. (Eds.): *Cultural and Social Diversity in Slovakia IV. Social change and adaptation*. Bratislava: Ústav etnológie SAV, Univerzita Mateja Bela, s. 73-82.
- VRZGULOVÁ, Monika 2014a: Komu patrí SNP? In: Popelková, K. a kol.: *Čo je to sviatok na Slovensku v 21. storočí?* Bratislava: Ústav etnológie SAV, s. 66-110.
- VRZGULOVÁ, Monika 2014b: Spomínanie na holokaust. Pamätný deň obetí holokaustu a rasového násillia (9.9.). In: *Slovenský národopis*, 62, s. 382-398.
- VRZGULOVÁ, Monika 2015: Tábor Engerau – sedemdesiatročná amnézia? In: Borský, M. a kolektív: *Zabudnutý príbeh Petržalky*. Bratislava: Neinvestičný fond židovského kultúrneho dedičstva – Menorah, s. 11-26.
- VRZGULOVÁ, Monika 2016a: *Nevyroprávvané susedské histórie. Holokaust na Slovensku z dvoch perspektív*. Bratislava: Veda.
- VRZGULOVÁ, Monika 2016b: Osudy židov v spomienkach ich nežidovských susedov. Antisemitizmus – ľahostajnosť – konformizmus? In: Vrzgulová, M. – Kubátová, H. a kol.: *Podoby antisemitizmu v Čechách a na Slovensku v 20. a 21. storočí*. Praha: Karlova univerzita, Karolinum, s. 177-196.
- VRZGULOVÁ, Monika 2016c: *Only a Beginning. Sered' Holocaust Museum in Slovakia*. Dostupné na <http://www.cultures-of-history.uni-je-na.de/exhibitions/slovakia/only-a-beginning-the-sered-holocaust-museum-in-slovakia/> [cit. 16. 5. 2019].
- VRZGULOVÁ, Monika 2018: Memories of the Holocaust. In: Kubatova, H., Lanicek, J. (Eds.): *Jews and Gentiles in Central and Eastern Europe during the Holocaust. History and memory*. Routledge, s. 99-111.
- VRZGULOVÁ, Monika 2019a: The Oral History Interview – A Relationship and Space of Trust. In: *Slovenský národopis*, 67, 4, s. 430-440. Dostupné na <https://doi.org/10.2478/se-2019-0025> [cit. 30. 7. 2020].
- Vrzgulová, Monika 2019b: Sociálna zmena v biografických naratívoch obyvateľov dnešného Slovenska. Od Mníchova po 14. marec 1939. In *Forum Historiae*, roč. 13, č. 1, s. 131-143. ISSN 1337-6861.
- VRZGULOVÁ, Monika 2020: 25 rokov s metódou oral history na Slovensku. In: Vrzgulová, M. (Ed.): *Dvojrozovor. O pamäti, etnológii a meste...* Bratislava: Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV, Marenčin PT, s. 215-231. DOI: <https://doi.org/10.31577/2020.9788056904497>.
- VRZGULOVÁ, Monika – VOLANSKÁ, Ľubica – SALNER, Peter 2017: *Rozprávanie a mlčanie. Medzigeneračná komunikácia v rodine*. Bratislava: ÚESA SAV, VEDA. Dostupné na <https://uesa.sav.sk/?q=sk/rozpravanie-mlcanie-medzigeneracna-komunikacia-v-rodine-0>
- Vyhlasenie Slovenskej národnej rady a vlády Slovenskej republiky k deportáciám Židov zo Slovenska. In: *Kritika&Kontext*, 1999, 4, 1, s. 23-24.
- WIEVIORKA, Annette 2006. *The Era of the Witness*. Ithaca, London: Cornell University Press.
- WINTERSBERGER, Helmut 2000: Family issues between gender and generations. In: Trnka, S. (Ed.): *Family issues between gender and generation. Seminar report*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, s. 5-10.
- ZAVACKÁ, Mária 2018: *Ludácka prevýchova*. Bratislava: Artfórum.
- ZEMBRZYCKI, Stacey 2013: Not Just Another Interviewee: Befriending a Holocaust Survivor. In: Sheftel, A., Zembrzycki, S. (Eds.): *Oral History Off the Record: Toward an Ethnography of Practice*. New York, N.Y.: Palgrave Macmillan, s. 129-144.
- ŽIAK, Miloš 2009: Tretí rok. In: Žiak, M., Nižňanský, E., Snopko, L., Krajmerová, E. (zost.): *Park ušľachtilých duší 3. Sklená dominanta*. Bratislava: Izraelská obchodná komora, s. 8-17.
- ŽIAK, Miloš 2010: Štvrtý rok. In: Žiak, M., Nižňanský, E., Krajmerová, E.

(zost.): *Park ušlachtilých duší 4. Pamätník*. Bratislava: Izraelská obchodná komora, s. 8-15.

ŽIAK, Miloš – NIŽŇANKÝ, Eduard – KRAJMEROVÁ, Eva 2010: *Park ušlachtilých duší 4. Pamätník*. Bratislava: Izraelská obchodná komora na Slovensku.

Elektronické pramene

2 oder 3 Dinge, die Ich von Ihm weiss. DVD-Trailer. Dostupné na https://www.youtube.com/watch?v=AaZNs0ABwsA&ab_channel=absolutMEDIENBerlin [cit. 5. 9. 2020].

36. schôdza NR SR. Dostupné na <http://www.psp.cz/eknih/1998nr/stenprot/036schuz/s036015.htm> [cit. 10. 9. 2020].

Bremeno Slovákov. Dostupné na <http://www.webnoviny.sk/slovensko/clanok/727641-bremeno-slovakov-deportacie-riadili-nasi-stari-rodicia> [cit. 15. 8. 2020].

Čaputová na fóre v Izraeli. Dostupné na <https://www.ta3.com/clanok/1174511/caputova-na-fore-v-izraeli-holokaust-je-tragedia-nas-vsetkych.html> [cit. 23. 1. 2020].

Encyklopédia spravodlivých (relácia). Dostupné na <https://www.rtvsk.sk/radio/program/1083> [cit. 10.9.2020].

Encyklopédia spravodlivých. Dostupné na <https://www.facebook.com/encyklopediaspravodlivych/> [cit. 10. 9. 2020].

Fortunoff Video Archive University Yale, USA. Dostupné na <http://fortunoff.library.yale.edu/> [cit. 10. 9. 2020].

Holokaust. Dostupné na https://sk.wikipedia.org/wiki/Holokaust#Term%C3%Adn_holokaust [cit. 18. 8. 2020].

International Holocaust Remembrance Alliance. Dostupné na <https://www.holocaustremembrance.com/> [cit. 10. 9. 2020].

Liste der Stolpersteine in München. Dostupné na https://de.wikipedia.org/wiki/Liste_der_Stolpersteine_in_München [cit. 21. 02. 2020].

Maticu slovenskú treba, keď sa vytráca mravnosť, avizuje Robert Fico. Portál Aktuality.sk, 3. 8. 2013. Dostupné na <http://www.aktuality.sk/>

clanok/233923/maticu-slovensku-treba--ked-sa-vytraca-mravnost-avizu-je-fico/ [cit. 20. 2. 2020].

Memoriál mučedníka Jozefa Tisu. Dostupné na <http://jozefciso.sk/memorial> [cit. 21. 2. 2020].

Memory of Nations. Dostupné na www.memoryofnations.eu [cit. 10. 9. 2020].

Mierový pochod po stopách Spitzovcov. Dostupné na <https://www.srnacie.eu/index.php/zaujímavosti> [cit. 17. 1. 2020].

Ministerstvo rozpustilo Slovenskú pospolitosť. Denník SME, November 14, 2008. Dostupné na <https://domov.sme.sk/c/4176305/ministerstvo-rozpustilo-slovensku-pospolitost.html> [cit. 18. 2. 2020].

Návrat do horiaceho domu. Dostupné na <http://www.haviva.sk/> [cit. 15. 8. 2020].

Pamätník holokaustu v Bratislave symbolizuje opustený dom pod Davidovou hviezdou. Dostupné na <https://www.sme.sk/c/2053930/pam-atnik-holokaustu-v-bratislave-symbolizuje-opusteny-dom-pod-davidovu-hviezdou.html> [cit. 2. 9. 2020].

Pamätník Chavive Reik. Dostupné na <https://www.bystricoviny.sk/spravy/foto-chaviva-reik-ma-v-romantickej-zahrade-muzea-snp-pamatnik/> [cit. 15. 8. 2020].

Pamätník Milana Rastislava Štefánika v Bratislave. Dostupné na <http://www.nadaciamrs.sk/diela-pripominajuce-m-r-tefanika/pamatnikvbratislave> [cit. 20. 8. 2020].

Pamätníky holokaustu. Dostupné na <http://www.slovak-jewish-heritage.org/holocaust-memorials-slovakia.html?&L=1> [cit. 3. 9. 2020].

Pietne miesto. Dostupné na <https://zvolen.3-d.sk> [cit. 6. 8. 2020].

Post Bellum. Dostupné na www.postbellum.sk [cit. 10. 9. 2020].

Pravidlá postupu pri evidovaní, umiestňovaní, premiestňovaní a demontáži pomníkov, pamätníkov a výtvarných diel a evidovaní pamätných tabúl na území hlavného mesta SR Bratislavy. Dostupné na <https://bratislava.blob.core.windows.net/media/Default/Dokumenty/Str%C3%A1nky/Chcem%20vediet/Strategick%C3%A9%20dokumenty/Pravidl%C3%A1%20postupu%20rozmiest%C5%88ovania%20pomn%C3%ADkov%20a%20pam%C3%A4tn%C3%ADkov.pdf> [cit. 15. 8. 2020].

Príbehy spravodlivých. Dostupné na www.pribehyspravodlivych.sk [cit. 10. 9. 2020].

Róbert Fico. <https://www.youtube.com/watch?v=iewziVaJbI> [cit. 20. 2. 2020].

Rudolf Vrba a Alfréd Wetzler. Dostupné na <https://zilina-gallery.sk/picture.php?/47054/category/277> [cit. 15. 8. 2020].

Spravodlivý medzi národmi. Dostupné na <https://www.pribehyspravodliwych.sk/spravodlivi-medzi-narodmi/> [cit. 10. 9. 2020].

Stanton, Gregory H.: The ten stages of genocide. Dostupné na <https://www.genocidewatch.com/ten-stages-of-genocide> [cit. 10. 9. 2020].

Stolpersteine. Dostupné na <https://antikomplex.webnode.sk/stolpersteine/> [cit. 20. 1. 2020].

Súd ‚oslobodil‘ Pospolitosť. HN Slovakia, July 2, 2009. Dostupné na <https://slovensko.hnonline.sk/295028-sud-oslobodil-pospolitost> [cit. 20. 2. 2020].

USC Shoah Foundation. Dostupné na <https://sf.ushmm.org/about> [cit. 15. 8. 2020].

USHMM. Dostupné na https://collections.ushmm.org/search/?q=rg-50.688&search_field=all_fields&sort=rg_number_sort+asc [cit. 15. 8. 2020].

V Žiline si opäť uctili obeť holokaustu. Dostupné na www.zilina.sk; <http://www.zilina.sk/prispevky/1911/v-ziline-si-opaet-uctili-obete-holokaustu> [cit. citované 15. 8. 2020].

Vládne nariadenie. Dostupné na <https://www.upn.gov.sk/data/pdf/18-apr-1939.pdf> [cit. 10. 9. 2020].

Vyhlásenie Historického ústavu SAV k osobe Ferdinanda Ďurčanského. Dostupné na internete: <http://www.history.sav.sk/durcansky.htm> [cit. 20. 2. 2020].

Vyhlásenie Rady vlády SR pre ľudské práva, menšiny a rodovú rovnosť k odhaleniu busty Ferdinandovi Ďurčanskému v Rajci. Dostupné na <http://www.vlada.gov.sk/vyhlasenie-rady-vlady-sr-pre-ludske-prava-narodnostne-mensiny-a-rodovu-rovnost-k-odhaleniu-busty-ferdinandovi-durcanskemu-v-rajci/> [cit. 21. 2. 2020].

Vyhlásenie Slovenskej národnej rady a vlády Slovenskej republiky

k deportáciám Židov zo Slovenska. Dostupné na internete: https://www.nrsr.sk/web/Static/sk-SK/NRSR/Doc/v_k-deportaciám-zidov.htm [cit. 13. 8. 2020].

Vyhlasenie vlády SR k umiestneniu busty F. Ďurčanského v Rajci. Last modified July 6, 2011. Dostupné na <https://www.vlada.gov.sk/vyhlasenie-vlady-sr-k-umiestneniu-busty-f-durcanskeho-v-rajci/> [cit. 21. 2. 2020].

Zákon NRSR č. 241/1993 o štátnych sviatkoch, dňoch pracovného pokoja a pamätných dňoch v znení neskorších predpisov a doplňujúci zákon 396/2000. Dostupné na stránkach http://www.ilo.org/dyn/travail/docs/2284/Zbierka%20z%C3%A1konov%20c.%20241_1993.pdf a <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/2000/396/> [cit. 17. 10. 2020].

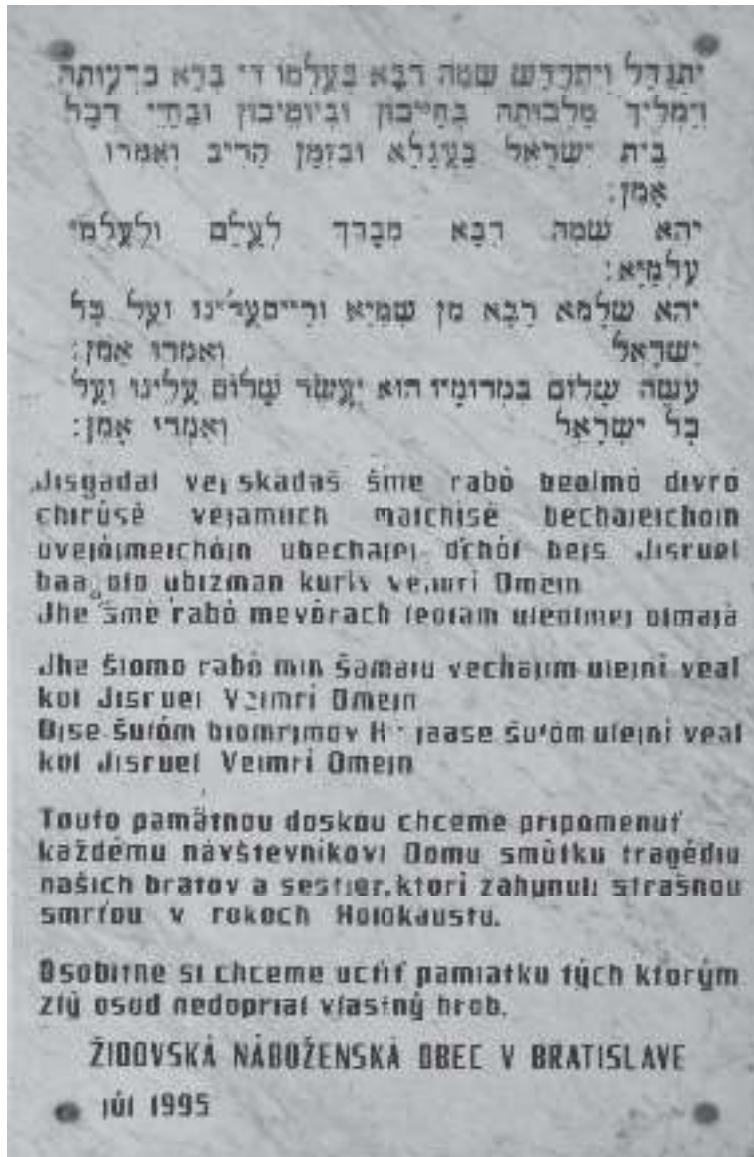
Židovský kódex. Dostupné na https://www.upn.gov.sk/data/pdf/vlada_198-1941.pdf [cit. citované 10. 9. 2020].

Pramene

Minúta po minúte. *Denník N*, 10. septembra 2020.

ŠVEC, Peter 2019: ...Prednáška, prednesená v rámci 9. stretnutia členov židovskej internetovej skupiny Svetlo (Rajecké Teplice 17. septembra 2019).

Résumé

The book *The Holocaust Around Us (1938-1945 in Cultures of Remembrance)* presents two views of the Holocaust and its present-day reflections.

The first chapter focuses on two groups of the generation of experience. One consists of Jewish survivors. The other, comprising non-Jewish eyewitnesses to the Holocaust, represents a novelty in Slovak ethnology and social science as a whole. Finding out what the members of the majority knew about the fates of their Jewish compatriots and what they were witnessing in their towns and villages is particularly important for acquiring a deeper understanding of the era in question and its current perceptions.

The introductory chapter is dedicated to the phenomenon of memory. This relates to the images and reconstructions of the recent past which feature in the autobiographic, social, and collective memory of a given society. The acquired data confirms that the division of Slovak society between 1938 and 1945 is reflected in the country's present-day remembrance practices. This confirms the direct link between (collective) memory and the values underpinning the identity of the people doing the remembering.

In their chapters, both authors employ the extended general categorisation of the American historian Raul Hilberg, focu-

sing their analyses on perpetrators and accomplices, victims, eyewitnesses, and rescuers. This categorisation goes beyond the duality of Jews vs. majority society, seeing as the wartime regime also persecuted its political opponents, the representatives of non-Slovak ethnicities (Roma, Czechs, Ruthenians), and non-Catholic religious minorities. This deeper view into the segmentation and functioning of wartime Slovak society, illustrated in the memories of the witnesses, represents one of the most salient contributions of the first chapter and the entire monograph. The author discusses strategies of remembrance and forgetting regarding the Holocaust in European societies, as well as the dynamics of this process in Slovakia following the collapse of the Communist regime. She analyses the images of the Holocaust promulgated in remembrance rituals and ceremonies as representations of the actual cultural memory of Slovakia formed 'from the top-down' (since the institution of the Memorial Day for Victims of the Holocaust and Racial Violence in 2000). She also examines the formation of local and communal remembrance rituals, which often emerge 'from the bottom up' as products of civil activism and intergenerational dialogue.

The second chapter mainly focuses on current forms of Holocaust remembrance within the Bratislava Jewish community, while also looking into other parts of Slovakia, utilising an analysis of monuments, memorials, and plaques. Memorials with an overarching societal character are particularly important for developing a more detailed understanding of the historical evolution of Holocaust perceptions. This category includes the memorial in Kremnička (1949), the first public Holocaust memorial on Rybné Square in Bratislava (1997), Peter Kalmus's work *Memento*, and the Park of Noble Souls in Zvolen, which is dedicated to the memory of the rescuers. Prior to 1989, the

Jewish identity of the victims was concealed by the Communist regime. It was only advertised on plaques and memorials in synagogues and Jewish cemeteries. There are noticeable differences between the Slovak and the Hebrew inscriptions. While, in Slovak, the emphasis is on the enormity of the suffering and the number of victims, the Hebrew texts stress the religious dimensions of the tragedy. These differences are also visible on bilingual plaques, where we might otherwise expect a greater degree of correspondence between the translation and the original.

A closer look at the historical forms of remembrance reveals that the division of society in 1939-1945 has largely reflected in the commemorative practices appearing after 1989. Two opposing strategies emerged in relation to remembering the wartime era: speaking, and silence (for more on this, see Vrzgulová-Voľanská-Salner 2017). The conditions of life in the Communist regime resulted in the fact that, in the Jewish milieu, as well as in the families of Wartime Slovak State sympathisers, there were certain themes which, prior to November 1989, people simply did not discuss in public (and sometimes, not even in private). Paradoxically, in both of these axiologically distinct environments, the same sense of victimhood emerged, and comparable modes of communication were formed to pass on drastically incompatible narrative legacies. After the Velvet Revolution in 1989, many people underwent a formally similar but contentually diverse process of coming to terms with the past of their families and society. This was probably the rationale behind the 'memorial of the two totalitarianisms' proposed in 1990 in the Slovak National Council by Anton Neuwirth, an MP for the Christian Democratic Movement (KDH). Three decades later, the idea was revived by his daughter, MP Anna Záborská, who therefore positioned herself as the standard-bearer for a similarly inflected interpretation of Slovakia's past.

In the conclusion, both authors discuss the prospects of Holocaust remembrance after the inevitable passing of the last living representatives of the generation of experience. Some scenarios envision the persistence of commemorative events in public, or their 'survival' within the limits of the Jewish community. Others forecast that the Holocaust will go the way of many other 'unforgettable' historical tragedies, which nevertheless gradually fell into oblivion.

... a položiť kamienok na hrob. Foto Peter Salner, 2013

V EDÍCI ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE DOTERAZ VYŠLO:

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 1

Folklore in the Identification Processes of Society. G. Kiliánová, E. Krekovičová (eds.).

Bratislava: Ústav etnológie SAV, 1994. 165 s. ISBN 8085665328.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 2

Burlasová, Soňa: *Katalóg slovenských naratívnych piesní. Typenindex slowakischer Erzählied.* Zväzok 1. E. Krekovičová (ed.). Bratislava:

Vydavateľstvo VEDA – Ústav etnológie SAV, 1998. 225 s. ISBN 802240506X.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 3

Burlasová, Soňa: *Katalóg slovenských naratívnych piesní. Typenindex slowakischer Erzählied.* Zväzok 2. E. Krekovičová (ed.). Bratislava:

Vydavateľstvo VEDA – Ústav etnológie SAV, 1998. S. 227-441. ISBN 8022405094.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 4

Burlasová, Soňa: *Katalóg slovenských naratívnych piesní. Typenindex slowakischer Erzählied.* Zväzok 3. E. Krekovičová (ed.) Bratislava:

Vydavateľstvo VEDA – Ústav etnológie SAV, 1998. S. 445-682. ISBN 8022405124.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 5

Identita etnických spoločností. Výsledky etnologických výskumov. G. Kiliánová (ed.).

Bratislava: Ústav etnológie SAV – SAP-Slovak Academic Press, spol. s. r. o., 1998. 128 s. ISBN 8088908035.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 6

Dekoratívny prejav – tradícia a súčasnosť. O. Danglová, J. Zajonc (zost.).

Bratislava: VEDA, 1998. 179 s. ISBN 802240523X.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 7

Identity of Ethnic Groups and Communities. The Results of Slovak Ethnological Research. G. Kiliánová, E. Riečanská (ed.). Bratislava: Ústav etnológie SAV

– SAP-Slovak Academic Press, spol. s. r. o., 2000. 164 s. ISBN 8088908728.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 8

Traditional Culture as a Part of the Cultural Heritage of Europe. The Presence and Perspective of Folklore and Folkloristics. Z. Profantová (ed.). Bratislava: Ústav etnológie SAV – Tomáš Písecký-ARM 333, 2003. 143 s. ISBN 8089069096.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 9

Ethnology in Slovakia at the Beginning of the 21st Century: Reflections and Trends. G. Kiliánová, K. Köstlin, R. Stoličná (eds.). Etnologické štúdie 9 and

Veröffentlichungen Europäische Ethnologie 24. Bratislava – Wien: Ústav etnológie SAV – Institut für Europäische Ethnologie, Universität Wien, 2004. 229 s. ISBN 3902029102.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 10

Slavistická folkloristika na rázcestí. Z. Profantová (ed.). Bratislava: Ústav etnológie SAV – Tomáš Písecký-ARM 333, 2003. 116 s. ISBN 808906910X.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 11

Beňušková, Zuzana: *Religiozita a medzikonfesionálne vzťahy v lokálnom spoločenstve.* Bratislava – Dolný Oháj: Ústav etnológie SAV – MERKUR, 2004. 198 s. ISBN 8096916351.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 12

Folklór v kontextoch. Zborník príspevkov k jubileu Doc. PhDr. Lubice Droppovej, CSc. H. Hlášková (ed.). Bratislava: Ústav etnológie SAV – Katedra etnológie a kultúrnej antropológie FFUK – Národopisná spoločnosť Slovenska, 2005. 215 s. ISBN 8088997208.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 13

Malé dejiny veľkých udalostí v Česko(a)Slovensku po roku 1948, 1968, 1989.

I., II. Z. Profantová (ed.). Bratislava: Ústav etnológie SAV – Ústav pamäti národa – Tomáš Písecký –ARM 333, 2005. I. – 283 s. ISBN 8089069134; II. – 193 s. ISBN 8089069142.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 14

Malé dejiny veľkých udalostí v Česko(a)Slovensku po roku 1948, 1968, 1989

III. Naratívna každodennosť v kontexte sociálno-historickej retrospektívy. Z. Profantová (ed.) Bratislava: Ústav etnológie SAV, 2007. 207 s. ISBN 9788088997412.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 15

Od folklórneho textu ku kontextu. Venované pamiatke PhDr. Márie Kosovej,

CSc. E. Krekovičová, J. Pospíšilová (eds.). Bratislava – Brno: Ústav etnológie SAV – Etnologický ústav AV ČR, 2006. 214 s. ISBN 8096942743.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 16

Slavkovský, Peter: *Svet na odchode. Tradičná agrárna kultúra Slovákov v strednej a južnej Európe*. Bratislava: Veda, 2009. 216 s. ISBN 9788022410861.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 17

Slavkovský, Peter: *Svet roľníka. Agrárna kultúra Slovenska ako predmet etnografického výskumu*. Bratislava: Veda, 2011. 135 s. ISBN 9788022412056.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 18

Slavkovský, Peter: *Slovenská etnografia (kompendium dejín vedného odboru)*. Bratislava: Veda, 2012. 127 s. ISBN 9788022412797.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 19

Slavkovský, Peter: *S nošou za industrializáciou krajiny. Tradičné podoby dopravy na slovenskom vidieku*. Bratislava: Ústav etnológie SAV – VEDA SAV, 2014. 128 s. ISBN 9788022413985.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 20

Vanovičová, Zora: *Autorita symbolu*. E. Krekovičová (ed.). Bratislava: Ústav etnológie SAV 2014. 119 s. ISBN 9788097097523.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 21

Popelková, Katarína a kolektív: *Čo je to sviatok v 21. storočí na Slovensku?* Bratislava: Ústav etnológie SAV 2014. 320 s. ISBN 9788097097530.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 22

Burlasová, Soňa: *Naratívne piesne o zbojníkoch. Príspevok k porovnávaciemu štúdiu*. Bratislava: Ústav etnológie SAV 2015. 118 s. ISBN 9788097097547.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 23

Čierno-biele svety. *Rómovia v majoritnej spoločnosti na Slovensku*. T. Podolinská, T. Hrustič (eds.). Bratislava: Ústav etnológie SAV – VEDA SAV 2015. 600 s. ISBN 9788022414135.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 24

Salner, Peter: *Židia na Slovensku po roku 1945. (Komunita medzi vierou a realitou)*. Bratislava: Ústav etnológie SAV – VEDA SAV 2016. 216 s. ISBN 978-80-224-1510-1.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 25

Vrzgulová, Monika: *Nevyrožprávané susedské histórie. Holokaust na Slovensku z dvoch perspektív*. Bratislava: Ústav etnológie SAV – VEDA SAV 2016. 141 s. ISBN 978-80-224-1542-2.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 26

Za hranicami vedy? Aplikovaná antropológia v spoločnosti. Soňa G. Lutherová, Miroslava Hlinčíková (eds.). Bratislava: Ústav etnológie SAV – VEDA SAV 2016. 168 s. ISBN 978-80-224-1543-9.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 27

Voľanská, Ľubica: „V hlave tridsať, v krížoch sto.“ *Starnutie v autobiografiách v Bratislave a Viedni*. Bratislava: Ústav etnológie SAV – VEDA SAV 2016. 224 s. ISBN 978-80-224-1544-6.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 28

Vrzgulová, Monika – Voľanská, Ľubica – Salner, Peter: *Rozprávanie a mlčanie. Medzigeneračná komunikácia v rodine*. Bratislava: Ústav etnológie SAV – VEDA SAV 2017. 135 s. ISBN 978-80-224-1621-4.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 29

Panczová, Zuzana: *Konšpiračné teórie: témy, historické kontexty a argumentačné stratégie*. Bratislava: Ústav etnológie SAV – VEDA SAV 2017. 160 s. ISBN 978-80-224-1546-0.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 30

Wiesner, Adam: *Jediná jistota je zmena: autoetnografie na transgender téma*. Bratislava: Ústav etnológie SAV – VEDA SAV 2017. 215 s. ISBN 978-80-224-1622-1.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 31

Beňušková, Zuzana: *Občianske obrady na Slovensku*. Bratislava: Ústav etnológie SAV – VEDA SAV 2017. 136 s. ISBN 978-80-224-1623-8.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 32

Salner, Peter: *Židovská komunita po roku 1989*. Bratislava: Ústav etnológie SAV – VEDA SAV 2018. 144 s. ISBN 978-80-224-1624-5.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 33

Krekovičová, Eva: *Piesne a etnická identifikácia Slovákov v Maďarsku. Výskum z obdobia 1991 – 2017*. Bratislava: Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV – VEDA SAV 2018. 264 s. ISBN 978-80-224-1698-6.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 34

Divinský, Boris – Zachar Podolinská, Tatiana et al.: *Globe in Motion. Patterns of International Migration: Similarities and Differences*. Bratislava: Ústav etnológie a a sociálnej antropológie SAV – Marenčin PT 2018. 216 s. ISBN 978-80-970975-7-8 (hardback), ISBN 978-80-970975-8-5 (PDF), DOI: <https://doi.org/10.31577/2018.9788097097578>.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 35

Luther, Daniel: *Bratislava Česko-Slovenská: putovanie z monarchie do Slovenského štátu*. Bratislava: Marenčin PT 2018. 152 s. ISBN 978-80-569-0146-5.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 36

Globe in Motion 2. Multiple Shades of Migration: Regional Perspectives. Miroslava Hlinčíková, Martina Sekulová (eds.). Bratislava: Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV – Marenčin PT 2019. 154 s. ISBN 978-80-970975-9-2 (hardback), ISBN 978-80-973372-0-9 (PDF), DOI: <https://doi.org/10.31577/2019.9788097337209>.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 37

Salner, Peter: *Judaizmus v tradícii a súčasnosti (Premeny židovskej komunity v 19. – 21. storočí. Etnologický pohľad)*. Bratislava: Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV – VEDA SAV 2019. 144 s. ISBN 978-80-224-1750-1.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 38

Traces of the Virgin Mary in Post-Communist Europe. Tatiana Zachar Podolinská (ed.). Bratislava: Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV – VEDA SAV 2019. 424 s. ISBN 978-80-224-1782-2.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 39

Nové prístupy v etnológii a sociálnej antropológii na Slovensku. Ľubica Vofánská, Adam Wiesner (eds.). Bratislava: Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV – VEDA SAV 2019. 176 s. ISBN 978-80-224-1789-1.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 40

Bahna, Vladimír: *Nádprirodzené skúsenosti a naratívna myseľ. Sociálna nákazlivosť spomienok*. Bratislava: Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV – VEDA SAV 2019. 208 s. ISBN 978-80-224-1775-4, DOI: <https://doi.org/10.31577/2019.9788022417754>.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 41

Tábor smrti Sobibor: Dejiny a odkaz. Ján Hlavinka, Peter Salner (eds.). Bratislava: Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV – Dokumentačné stredisko holokaustu – Marenčin PT 2019. 264 s. ISBN 978-80-569-0449-7.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 42

Dvojrozhovor. O pamäti, etnológii a meste... Monika Vrzgulová (ed.). Bratislava: Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV – Marenčin PT 2020. 257 s. ISBN 978-80-569-0449-7, DOI: <https://doi.org/10.31577/2020.9788056904497>.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 43

Wiesner, Adam: *Monkey On My Back: An Autoethnographic Narrative of A Therapeutic Experience*. Bratislava: Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV – VEDA SAV 2020. 224 s. ISBN 978-80-224-1824-9, DOI <https://doi.org/10.31577/2020.9788022418249>.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 44

Zajonc, Juraj: *Svätí s menom Valentín a sviatky zamilovaných*. Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV – VEDA SAV 2020. 152 s. ISBN 978-80-224-1853-9, DOI: <https://doi.org/10.31577/2020.9788022418539>.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 45

Beňušková, Zuzana: *Už sa chystá svadba istá. Svadobné obyčaje slovom a obrazom*. Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV – VEDA SAV 2020. 128 s. ISBN 978-80-224-1831-7, DOI: <https://doi.org/10.31577/2020.9788022418317>.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 46

Panáková, Jaroslava: *Vizuálne režimy ruskej Beringie*. Bratislava: Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV – VEDA SAV 2020. ISBN 978-80-224-1832-4, DOI: <https://doi.org/10.31577/2020.9788022418324>.

Všetky práva vyhradené. Ani jednu časť tejto publikácie nemožno publikovať, reprodukovat', kopírovať, uchovávať či prenášať prostredníctvom elektronických, mechanických, rozmnožovacích či iných médií bez vedomia a súhlasu vydavateľov.

Holokaust okolo nás (Roky 1938 – 1945 v kultúrach spomínania)

Editor Peter Salner

Obálka Marenčin Media s použitím fotografií Petra Salnera
Fotografie Peter Hažlinský, Viera Kamenická, Beata Kasalová,
Marián Kišac, Martin Kleibl, Ružena Kormošová, Peter Kozmon,
Arne Mann, Peter Salner, archívy Petra Salnera, ÚZŽNO
Preklad z hebrejčiny Mgr. Jana Mielcarková
Preklad do angličtiny Jakub Tlolka
Grafická úprava a sadzba Marta Blehová
Jazyková úprava Ingrid Kostovská
Vydal Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV
v rámci edície Etnologické štúdie ako svoju 47. publikáciu,
a vydavateľstvo Marenčin PT, spol. s r. o.
Jelenia 6, 811 05 Bratislava
marenčin@marenčin.sk, www.marenčin.sk
ako svoju 878. publikáciu v roku 2020
Prvé slovenské vydanie
Tlač KASICO, a. s., Bratislava

ISBN 978-80-569-0744-3

DOI: <https://doi.org/10.31577/2020.9788056907443>